ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 30

IULIE—SEPTEMBRIE

1979

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 71 021, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie nr. 3, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa : 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 30 Nr. 3 iulie—septembrie 1979

SUMAR

STUDII

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 30 N° 3 juillet—septembre 1979

SOMMAIRE

ETUDES

DISCUSSIONS

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

COMPTES RENDUS

UNITATEA ȘI RĂSPÎNDIREA GETO-DACILOR ÎN LUMINA DOCUMENTELOR ARHEOLOGICE (SECOLELE AL II-LEA Î.E.N.—I E.N.) *

DE

MIRCEA BABEȘ

Așa cum era și normal, studiul răspîndirii geto-dacilor s-a bazat, la început exclusiv, și se bazează și astăzi încă, în bună măsură, pe informațiile furnizate de izvoarele scrise. Scrierile geografice, istorice și beletristice greco-romane conțin, într-adevăr, numeroase știri din care rezultă — direct sau indirect — așezarea geților și a dacilor, în funcție de diferitele repere geografice fixe sau de ținuturile ocupate de populațiile învecinate. Fără doar și poate indispensabile acestui studiu, izvoarele narative nu sînt totuși, singure, suficiente pentru a rezolva în chip satisfăcător o problemă atît de complicată și de importantă. Nivelul general al cunoștințelor antice de geografie și etnografie, starea fragmentară a multor izvoare și, în sfîrșit, dificultățile de metodă în critica textelor, în studiul toponimiei și al geografiei istorice sînt fapte care explică această insuficiență.

Este grăitor pentru ilustrarea rezultatelor mai vechi, bazate pe studiul izvoarelor scrise, să ne referim la concluziile lui Vasile Pârvan, așa cum le găsim sintetizate în capitolul al V-lea din *Getica*. Conștient de nivelul încă nesatisfăcător al evidenței descoperirilor arheologice, marele istoric și arheolog arăta că a consacrat acest capitol analizei datelor lui Ptolemeu „tocmai pentru a preciza și în chip istoric limitele vechii expansiuni daco-getice în Europa centrală, nordică și sud-estică, despre realitatea căreia arheologia preistorică și protoistorică, pe baze numai stilistice, cu greu ar putea oferi argumente absolut hotărîtoare". Această „veche expansiune" — spre nord-vest pînă în Posnania, spre vest pînă la Adriatica, spre sud pînă în Munții Rodope — precizată mai ales pe baza toponimelor menționate de Ptolemeu —, era datată de Pârvan între anii 900 și 500 î.e.n., în virtutea raționamentului că ea nu a putut fi provocată decît de năvălirile răsăritene ale cimerienilor și sciților. Pe de altă parte, întinderea geto-dacilor spre est și nord-est, pînă departe, la Nipru, s-ar fi explicat prin „apăsarea celtică dinspre vest" [1].

* Acest studiu constituie o formă îmbunătățită, adusă la zi, a raportului prezentat de autor la cel de-al II-lea Congres internațional de tracologie de la București, din septembrie, 1976 (cf. *IIe Congrès International de Thracologie. Résumés des rapports et communications* București, 1976, p. 10—13).

[1] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 220 urm. (vezi și cap. I — II, p. 37 urm. și harta II). Un studiu apropiat al cercetării problemei, pe bază epigrafică și respectiv arheologică, se reflectă în lucrările lui G. C. Mateescu (AIIN, 1924, p. 377—491) și I. Andrieșescu (în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 1—11).

S C I V A, tomul 30, nr. 3, București, iulie—septembrie, 1979, p. 327—345

Nu avem aici răgazul şi nici nu este necesar să analizăm în detaliu argumentele folosite de Pârvan, pentru a arăta că limitele astfel trasate ale răspîndirii geto-dacilor erau prea largi, depăşind chiar spaţiul maximei întinderi geto-dace din vremea lui Burebista [2]. După al II-lea război mondial, cercetarea românească a ajuns la o delimitare a „frontierelor" Daciei preromane care este, probabil, mai apropiată de realitate [3]. Pentru a preciza aceste limite, pe lîngă informaţia istorico-literară, a fost luată tot mai mult în considerare documentarea arheologică, mereu sporită prin cercetările arheologilor români, sovietici, cehoslovaci, unguri, iugoslavi şi bulgari.

O problemă care trebuie de la început lămurită este aceea a legitimităţii conceptului de *geto-daci*, folosit pentru a se desemna populaţia geţilor şi cea a dacilor, în ultimă instanţă pentru a desemna populaţia autohtonă a întregii Dacii. Aceasta este, de fapt, problema unităţii culturale şi etnice a geto-dacilor. Distincţia care se poate face între geţi şi daci, pe baza izvoarelor scrise, este atît una temporală, cît şi una geografică. Geţii sînt menţionaţi încă de Herodot şi sînt constant localizaţi la Dunărea de Jos, în timp ce dacii apar în izvoare abia în secolul I î.e.n. şi sînt localizaţi dincolo de Carpaţi. Cu toate acestea, autorii antici cei mai autorizaţi, precum Strabon (VII, 3, 12—13), Trogus Pompeius (XXXII, 3, 16) sau Cassius Dio (LXVII, 6, 2), atestă direct unitatea lingvistică, respectiv etnică, a geţilor şi dacilor. Din punctul de vedere, deci, al informaţiilor furnizate de izvoarele scrise, folosirea conceptului de *geto-daci*, cel puţin pentru ultimele secole înainte de cucerirea romană, ni se pare a fi în întregime justificată. După cum vom vedea, ea este susţinută şi de realitatea arheologică.

De mulţi ani se vorbeşte, adesea imprecis, nediferenţiat, de *cultura dacică*, *cultura getică* sau *cultura geto-dacă*. Se vorbeşte adesea de *cultura Latène geto-dacă* — formulă neadecvată care amestecă conţinutul cultural şi cel cronologic al conceptului de *Latène*, într-un mediu neceltic, putînd genera tot felul de confuzii. Corect ar fi, după noi, să se vorbească de cultura geto-dacă a epocii Latène sau, mai simplu, de *cultura geto-dacă*. Folosirea determinativului etnic este justificată pentru epoca protoistorică, cînd dispunem de izvoare istorice care permit identificarea purtătorilor unei culturi şi pentru care se vorbeşte în mod curent de cultura celtică, cultura scitică, cultura sarmatică etc.

În cazul culturii geto-dace, folosirea determinativului etnic are însă dezavantajul de a efaţa deosebirile marcante dintre cultura secolelor IV—III î.e.n. şi cultura „clasică" din secolele II î.e.n.—I e.n. În fapt, strict arheologic, este vorba de culturi deosebite care, deşi se află într-o succesiune genetică în acelaşi spaţiu geografic şi în acelaşi mediu etnic, nu pot fi confundate şi deci ar trebui să poarte denumiri distincte. Dealtfel, în secolele IV—III î.e.n., pe lîngă importante elemente comune, cultura autohtonă a spaţiului carpato-dunărean se caracterizează şi prin existenţa

---

[2] Cf. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor* [2], Bucureşti, 1967, p. 62; C. Daicoviciu, *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pămîntului românesc*, Cluj, 1969, p. 46—49.

[3] C. Daicoviciu, în *Istoria Rmâniei*, I, Bucureşti, 1960, p. 262—263; idem, *Dacica*, p. 43—45.

unor particularităţi regionale [4]. Faciesul de la Dunărea de Jos (Zimnicea, Brăiliţa, Murighiol), pe care obişnuim să-l numim *getic*, se distinge într-o anumită măsură de cel din spaţiul de la răsărit de Carpaţi (Poiana, Slobozia, Cotnari, Hanska), probabil de asemenea *getic*, şi de acela din Transilvania (Sanislău, Ciumeşti, Dezmir), care ar putea fi considerat „protodacic". Avînd în vedere această specificitate regională, ar fi indicat ca realităţile arheologice şi istorice ale acestei vremi şi ale intervalului imediat următor (secolele III—II î.e.n.), ce face tranziţia spre perioada „clasică", să fie considerate în cadrul fiecăreia din zonele menţionate.

Alta este situaţia pentru perioada cuprinsă între mijlocul secolului al II-lea î.e.n. şi cucerirea romană, cînd constituirea definitivă a blocului etnic geto-dac se reflectă în unitatea culturii geto-dace „clasice". În aşezările de tip rural, în marile aşezări de tip oppidan *(davae)*, ca şi în cetăţile de piatră întîlnim elementele de bază ale uneia şi aceleiaşi culturi, deosebirile manifestîndu-se în tehnica şi proporţiile diferitelor construcţii şi în cantitatea diferită a produselor de calitate superioară, autohtone sau importate. Bogăţia şi varietatea materialelor descoperite în marile *davae* (Poiana, Răcătău, Cîrlomăneşti, Popeşti, Ocniţa, Pecica etc.) se explică prin funcţia acestora de centre meşteşugăreşti şi comerciale, de centre politice şi religioase tribale sau unional-tribale, iar caracterul excepţional al multor descoperiri din Munţii Orăştiei este determinat, desigur, de rolul primordial politic, militar şi religios jucat de cetăţile din această zonă în istoria Daciei, în perioada Burebista—Decebal.

Din păcate, în ciuda eforturilor perseverente ale arheologilor români, cu excepţia problematicelor „cîmpuri de gropi" de tip Moigrad, a necropolei încă inedite de la Ocniţa, a cîtorva morminte tumulare (Popeşti), a unor morminte de înhumaţie în marginea marilor aşezări (Popeşti, Bradu) şi a altor morminte izolate [5], noi nu cunoaştem încă necropole propriu-zise, care să permită o analiză şi o definire clară a culturii geto-dace „clasice" sub aspectele, atît de importante, ale ritului şi ritualului funerar, portului, armamentului etc. În schimb, o altă categorie de descoperiri, aceea a depozitelor, este bine reprezentată prin tezaure de monede şi podoabe de argint şi prin depozite de unelte de fier sau de vase. În ciuda diversităţii tipurilor regionale, monedele de argint locale din secolele II—I î.e.n. se înscriu în cadrul mare al monetăriei geto-dace independente [6], iar podoabele de argint, răspîndite în principal în spaţiul vechii Dacii, sînt şi ele de atribuit unor ateliere geto-dace [7].

Pentru definirea caracterelor tipice şi comune ale culturii geto-dace „clasice", ceramica rămîne, însă, elementul cel mai important [8]. Atît

---

[4] D. Berciu, SCIV, 11, 1960, 2, p. 261—283 = Dacia, N. S., 5, 1961, p. 163—184. O evoluţie uniformă, lipsită de particularităţi locale şi de decalaje de timp spre o „cultură de tip Latène" presupune I. H. Crişan, ActaMN, 5, 1968, p. 21—31 şi, mai recent, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 143—154.

[5] Cf. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Bucureşti, 1971, p. 15—82; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 17—20; A. Vulpe, în vol. *Thraco-Dacica*, Bucureşti, 1976, p. 193—215.

[6] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973.

[7] D. Popescu, BMI, 40, 1971, 4, p. 19—32 şi 41, 1972, 1, p. 5—22; K. Horedt, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 127—167; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, Bucureşti, 1978.

[8] I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, Bucureşti, 1969.

ceramica lucrată la roată, cît şi cea modelată cu mina, sînt reprezentate printr-un mare număr de tipuri caracteristice, pe care le întîlnim asociate în mai toate aşezările geto-dace din secolele II î.e.n.—I e.n. Chiar descoperite izolat, aceste tipuri pot fi considerate ca indicii sigure ale prezenţei culturii şi etnicului geto-dac acolo unde au fost găsite. După cum vom vedea, ceramica tipic geto-dacă apare frecvent în mediul culturilor alogene învecinate, ilustrînd extinderea spaţiului locuit de geto-daci în vremea lui Burebista. Spre deosebire de ceramică, obiectele metalice (cu excepţia deja amintită a monedelor şi podoabelor de argint) nu aparţin, în general, unor tipuri strict locale. Ele sînt adesea importuri sau reprezintă tipuri comune spaţiului sud-est european. Avînd cele mai felurite origini (grecească, celtică, romană) şi o circulaţie „supranaţională", aceste obiecte nu sînt relevante — atunci cînd apar în afara unor contexte determinate — pentru o atribuire etnică şi culturală.

Întemeindu-ne pe aceste criterii de judecată, putem afirma de la început că răspîndirea culturii geto-dace „clasice" acoperă în întregime teritoriul României moderne, care constituie cea mai mare parte a „vetrei permanente" a geto-dacilor. În adevăr, elemente şi complexe ale acestei culturi se întîlnesc în toate provinciile istorice româneşti, chiar şi în cele periferice, Maramureş, Crişana, Banat, Oltenia, Dobrogea, Moldova, pentru a nu mai vorbi de nucleul getic din Muntenia şi de cel dacic din Transilvania. În ansamblu, în interiorul acestui teritoriu autohtonia şi continuitatea culturii geto-dace sînt în afara oricărei îndoieli, chiar la examenul critic cel mai sever.

Dincolo de graniţele actuale ale României, trebuie făcută distincţia între regiunile ce aparţin acestei „vetre permanente" a geto-dacilor (astfel, cum vom vedea, spaţiul cuprins între Prut şi Nistru) şi, pe de altă parte, regiunile unde cultura geto-dacilor s-a răspîndit, la un moment dat, într-un mediu cultural şi etnic străin (de ex. în Slovacia). Pentru investigarea acestei probleme, publicaţiile arheologilor sovietici, cehoslovaci, unguri, iugoslavi şi bulgari ne oferă o bază documentară satisfăcătoare atît calitativ, cît şi cantitativ.

În sectorul de *est, nord-est şi nord*, aflat pe teritoriul U.R.S.S., limita clară şi constantă de răspîndire a culturii geto-dace este constituită, în cea mai mare parte, de cursul Nistrului. Majoritatea cercetătorilor consideră că bazinul Nistrului a făcut parte din aria de răspîndire a triburilor trace încă din epoca bronzului, invocînd în acest sens descoperirile aparţinînd culturii Noua, „Hallstattului tracic" timpuriu (aspectele Goligrad şi Chişinău) şi culturii Basarabi. În perioada aşa-zisă „scitică" (secolele VII—III î.e.n.) ţinutul dintre Prut şi Nistru a continuat să fie legat cultural şi, desigur, şi etnic de spaţiul tracic carpato-dunărean[9].

---

[9] Pentru ansamblul problemei, cf. A. I. Meliukova, MIA, 64, 1958, p. 5—102. Mai recent, G. I. Smirnova, în vol. *Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e* (MIA, 150), Moscova, 1969, p. 7—34 şi SCIVA, 25, 1974, 3, p. 359—380; V. L. Lăpuşnean, I. T. Niculiţă, M. A. Romanovskaia, *Pamjatniki rannego železnogo veka*, în col. Arheologičeskaja Karta Moldovaskoj SSR, nr. 4, Chişinău, 1974.

în secolele IV—III î.e.n. intîlnim aici un facies tipic al culturii getice, strîns înrudit cu ceea ce noi cunoaştem, pentru aceeaşi vreme, la apus de Prut, în Muntenia şi în Dobrogea. În adevăr, cercetările efectuate de arheologii sovietici în ultimele trei decenii au pus în evidenţă o foarte densă locuire getică autohtonă; un studiu mai recent menţionează circa 30 de cetăţi de pămînt getice, aşezate în special pe Nistru şi pe Răut (Glinjeni, Mateuţi, Saharna, Butuceni etc.), la care se adaugă, mai ales în sud, pînă la Dunăre şi la limanul Nistrului, numeroase aşezări deschise (Hanska, Starîe Raskaiţi, Kalfa, Zărneşti, Sergheevka, Pivdennoe) şi chiar necropole getice (Hanska, Izmail)[10]. Pe baza acestor descoperiri, putem afirma împreună cu A. I. Meliukova că limita răsăriteană de răspîndire a culturii getice din secolele IV—III î.e.n. o constituie Nistrul[11].

Dincolo de Nistru, pînă la Bug sau chiar la Niprul inferior, descoperirile de ceramică de caracter „getic" sau „geto-dac" (de fapt mai curînd de caracter general tracic)[12] sînt izolate şi trebuie deci privite ca elemente de influenţă într-un mediu înrudit sau, cum este cazul descoperirilor mai tîrzii de la Olbia, ca urme arheologice ale expediţiilor geto-dace din vremea lui Burebista îndreptate împotriva cetăţilor greceşti din Pontul Stîng (Dion Chrysostomos XXXVI, 4)[13]. În orice caz, şi pentru perioada mai tîrzie (secolele II î.e.n.—I e.n.) rămîne valabilă constatarea că răspîndirea culturii geto-dace nu depăşeşte spre est Nistrul. În prima parte a acestei perioade (secolele II—I î.e.n.) în răsăritul Daciei îşi face apariţia o cultură străină, cultura Poieneşti-Lukaşevka, fenomen corespunzînd aşezării temporare a bastarnilor germanici în această regiune. Paralel cu cultura Poieneşti-Lukaşevka a continuat să existe cultura autohtonă, reprezentată printr-un număr de aşezări geto-dace (cum sînt cele de la Cucorăni şi Băiceni), precum şi prin ceramica locală care apare, în mici cantităţi, în multe din staţiunile culturii bastarne dintre Carpaţi şi Nistru (la est de Prut: Lukaşevka II, Vasieni, Măşcăuţi; vezi fig. 1A)[14]. Aceste descoperiri sînt mai puţine decît în secolele IV—III î.e.n.; chiar şi după dispariţia culturii Poieneşti-Lukaşevka (pe la mijlocul secolului I î.e.n.), numărul descoperirilor geto-dace din această regiune va rămîne

---

[10] A. I. Meliukova, KSMoscova, 94, 1963, p. 64. urm.; T. D. Zlatkovskaia, L. L. Polevoi, în *Drevnie frakijcy*..., p. 35—60; A. G. Salnikov, MatArhSevPricernom, 5, 1966, 176—225; V. L. Lăpuşnean, I. T. Niculiţă, M. A. Romanovskaia, *op. cit.*; I. T. Niculiţă, *Gety IV—III vv. do n.e. v Dnestrovsko-Karpatskih zemljah*, Chişinău, 1977.

[11] A. I. Meliukova, în *Drevnie frakijcy* ..., p. 78—80 şi harta fig. 1.

[12] T. N. Knipowitsch, *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage*, Frankfurt/Main, 1929, p. 52—53 şi pl. VII/4—5; N. N. Pogrebova, MIA, 64, 1958, p. 103—247; M. I. Vlazmitina, *Zolota Balka*, Kiev, 1963; aceeaşi, în *Drevnie frakijcy* ..., p. 119—134.

[13] Deşi recunoaşte că, în general, această ceramică „se deosebeşte substanţial" de cea din aria permanentă a geto-dacilor, I. H. Crişan (*Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977, p. 284—285) o interpretează ca o dovadă importantă a pătrunderii şi vieţuirii daco-geţilor, împreună cu alte neamuri, la est de Nistru, pînă la Niprul inferior, şi încă într-o vreme „anterioară epocii lui Burebista". De ce materialele geto-dace descoperite la Olbia sau la Kozîrka „nu pot fi legate de acţiunile militare întreprinse de Burebista pe aceste meleaguri" rămîne neclar. Afirmaţia că „ele (vasele) nu puteau fi transportate de armată" (cf. şi *Ceramica daco-getică*, p. 232) oricum nu este un argument, fiind evident că o astfel de olărie primitivă se putea confecţiona oricînd, pe loc, în funcţie de necesităţile „armatei" şi ale celor ce o însoţeau.

[14] Cf. G. B. Fedorov, MIA 89, 1960, p. 36 urm. (cu corecturile aduse de M. Babeş, SCIV, 20, 1969, 2, p. 211—213); M. A. Romanovskaia, în *Drevnie frakijcy* ..., p. 81—95; M. Babeş, MemAntiq, 2, 1970, p. 215—235; idem, *Moldova centrală şi de nord în sec. II — I î.e.n.* (*Cultura Poieneşti — Lukşevka*), rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1978.

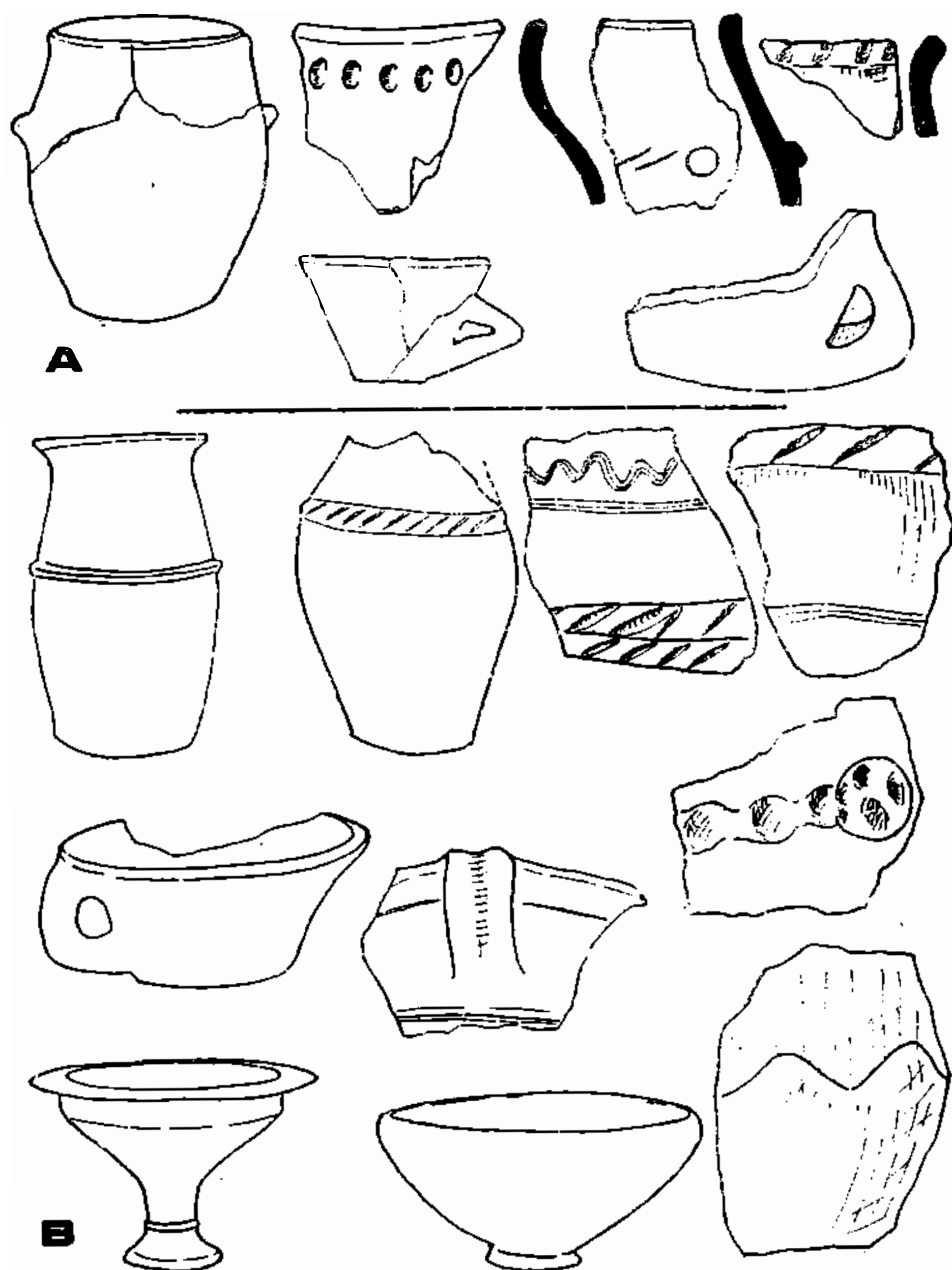

Fig. 1. Ceramică geto-dacă din spaţiul dintre Prut şi Nistru : A Lukaşevka II (după G. B. Fedorov) ; B Orlovka (după I. D. Golovko, R. N. Bondar, A. G. Zaginailo).

redus, în orice caz insuficient pentru a putea preciza dacă între Prut şi Nistru, în secolul I e.n., avem de-a face cu faciesul „clasic" al culturii geto-dace (cum pare a fi la Orlovka — fig. 1B) sau cu un facies periferic de tip Lipiţa, aşa cum presupunea G. B. Fedorov[15].

După cum se ştie, descoperirile şi cercetările din ultimele 4—5 decenii au arătat că aspectul sau grupa Lipiţa (mai bine spus decît *cultura* Lipiţa) se întinde în bazinul Nistrului mijlociu şi superior, aproximativ între Cernăuţi şi Lvov[16]. Descoperirile de tip Lipiţa aparţin indubitabil culturii geto-dace (în primul rînd ceramica, fig. 2). Pe de altă parte, însă, particularităţile acestei grupe sînt suficient de pregnante pentru a nu putea fi trecute cu vederea. Există o serie de forme ceramice, de roată şi de mînă, tipuri de fibule, de arme şi alte obiecte metalice, pe care nu le întîlnim în cultura geto-dacă „clasică". La fel, se remarcă prezenţa unor morminte de înhumaţie în necropolele de la Lipiţa, Zvenigorod şi Bolotnoe. Este de admis că aceste particularităţi au fost preluate din alte culturi prezente în secolele I—II e.n. la Nistrul mijlociu şi superior. După cum se ştie, descoperiri de tip Lipiţa, de tip Przeworsk şi de tip sarmatic apar uneori în aceeaşi aşezare (Nezvisko, Cerepin) sau în acelaşi cimitir (Griniev, Zvenigorod). În plus, mai recent au fost aduse în discuţie şi materiale atribuite culturii Zarubinţi[17]. Rămîne încă a se preciza poziţia cronologică şi rolul culturilor amintite în geneza şi evoluţia culturii (faciesului) Lipiţa, ceea ce va permite o mai exactă definire a acestei culturi şi o mai adecvată înţelegere a poziţiei sale faţă de cultura geto-dacă „clasică".

Urmărind, în continuare, răspîndirea culturii geto-dace spre *nord-vest*, pe de o parte constatăm unanimitatea cercetătorilor în a recunoaşte o marcată prezenţă a acestei culturi pe teritoriul Slovaciei, iar pe de altă parte observăm divergenţa părerilor în ce priveşte cronologia şi semnificaţia istorică a monumentelor în discuţie. Este meritul lui Anton Točik de a fi strîns pentru întîia oară, în 1959, descoperirile geto-dace din Slovacia[18]. Printre cele 28 de descoperiri cunoscute atunci, Točik credea că poate distinge un *orizont vechi* (cca 100—50 î.e.n.), de pus în legătură cu o primă expansiune dacică la Dunărea Mijlocie, pe la 100 î.e.n., şi un *orizont recent* (cca 50 î.e.n.—50 e.n.), care ar documenta prezenţa dacilor în Slovacia în urma victoriei lui Burebista asupra triburilor celtice ale boiilor şi tauriscilor. Pornind de la această ipoteză, I. H. Crişan a crezut că poate împinge mult înapoi, măcar în Hallstattul tîrziu, începuturile locuirii geto-dace în întreaga Slovacie. Teritoriul în discuţie este considerat de Crişan ca făcînd parte din „spaţiul de formare a lumii daco-

---

15 G. B. Fedorov, *op. cit.*, p. 16, 240 urm., harta pl. 1 şi 4 ; pentru săpăturile de la Orlovka (fost Cartal), rn. Bolgrad, cf. I. D. Golovko, R. N. Bondar, A. G. Zaginailo, KSOdessa, 1963 (1965), p. 68—80.

16 M. Smiszko, *Kultury wczesbego okresu epoki cesarstwa rzymskiefgo w Malopolsce wschodniej*, Lvov, 1932 ; idem, ArhPamURSR, 3, 1952, p. 337 —350 ; V. Baran, *Poslennja perših stolit' našoj eri bilja sela Čerepin*, Kiev, 1961 ; V. M. Ţigilik, *Naselennja Verhn'ogo Podnistrov' ja perših stolit' našoj eri*, Kiev, 1975.

17 V. M. Ţigilik, SovArh, 2, 1971, p. 157—166 ; idem, *Naselennja* ..., V. V. Kropotkin, în vol. *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet*, Bratislava, 1977, p. 173—200.

18 A. Točik, ArchRozhledy, 11, 1959, 6, p. 841—848, 858—874 cu harta fig. 311.

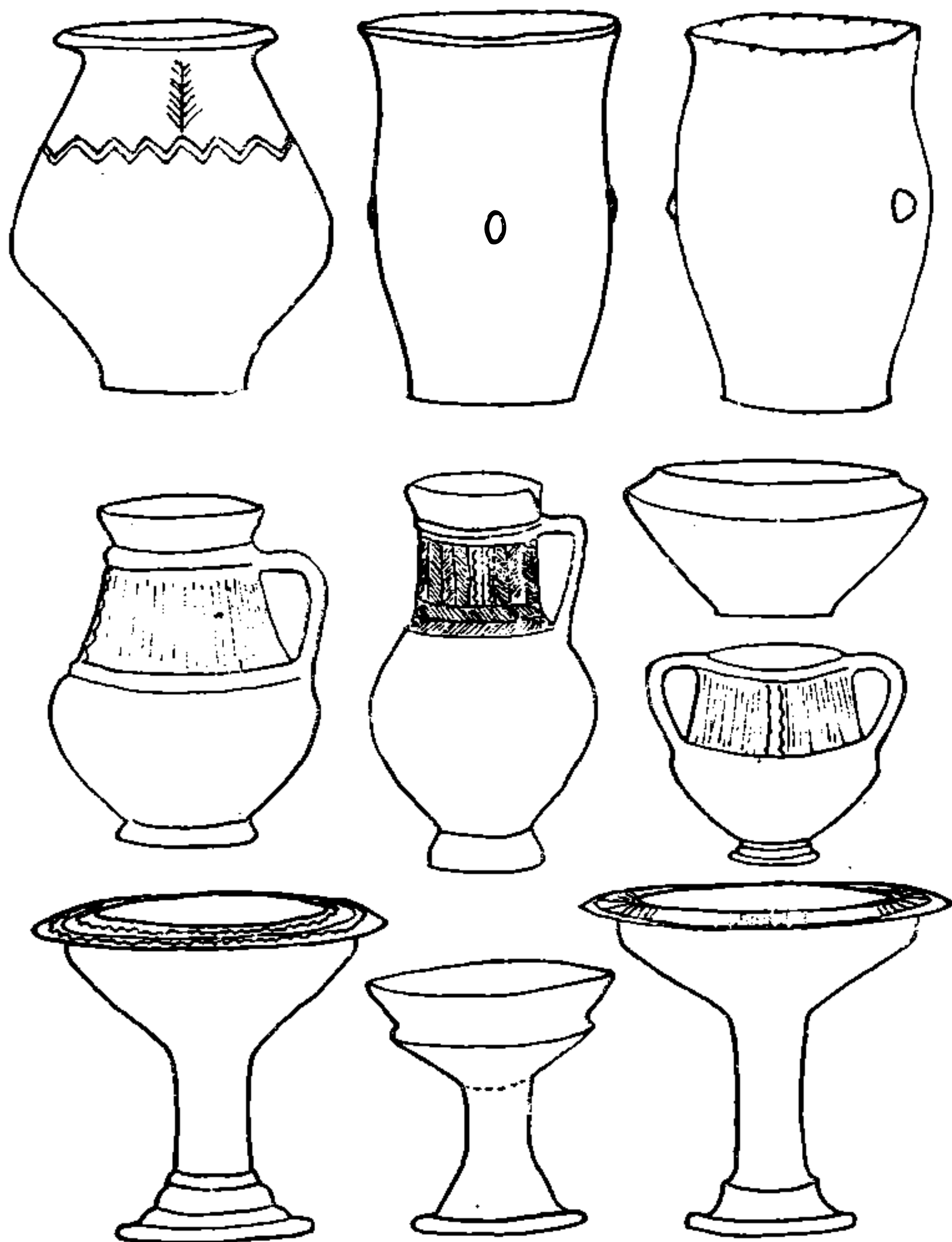

Fig. 2. Ceramică geto-dacă de tip Lipiţa (după M. Smiszko).

getice". În această concepţie, faza veche a lui Točik ar reprezenta deja un orizont mai nou al locuirii dacice din Slovacia, urmat apoi de momentul Burebista, cînd acesta ar fi realizat „eliberarea teritoriilor dacice de

vest încălcate de celţi". După Crişan, chiar şi în cultura Púchov „marea majoritate a formelor aparţine ceramicii daco-getice". Prezenţa dacică ar dura în întreaga Slovacie pînă în secolul al IV-lea e.n. [19].

Alte puncte de vedere, care rezultă dintr-o abordare mai critică a realităţilor arheologice, au fost dezvoltate, pe rînd, de către Z. Woźniak, A. László şi B. Benadik [20]. Sintetizînd aceste puncte de vedere, la care aderăm şi noi, putem afirma următoarele:

1. Descoperirile de caracter geto-dacic din Slovacia (cum ar fi cel de la Nitrianski Hrádok, Nitra, Bratislava-Devin, Vyčapy-Opatovce, Zemplín etc. — fig. 3) aparţin Latèneului tîrziu dezvoltat şi începutului epocii romane, cu alte cuvinte culturii geto-dace „clasice". Nu există temeiuri sigure pentru a data aceste descoperiri înainte de secolul I î.e.n. (legătura cu încetarea necropolelor celtice nefiind obligatorie) şi, de aceea, ele trebuie să fie puse în legătură cu dacii istorici, respectiv cu extinderea spaţiului locuit de ei în vremea lui Burebista.

2. În sudul şi estul Slovaciei, fondul etnocultural autohton din Hallstattul tîrziu (Chotin — Kustanovice), cît şi din vremea prezenţei celţilor a fost definit de mai mulţi cercetători ca *tracic* [21], dar nimeni nu a făcut dovada că este vorba anume de un fond geto-dac. După părerea noastră, nu pot fi considerate drept geto-dace toate descoperirile de caracter „tracic", indiferent de poziţia lor geografică şi cronologică. Oricum, pe teritoriul Slovaciei nu se poate urmări o presupusă continuitate de la cultura hallstattiană tîrzie la cultura geto-dacă „clasică".

3. Cultura Púchov reprezintă o dezvoltare a fondului hallstattian local întîrziat din Slovacia centrală şi nordică, influenţat de culturile cu care a venit pe rînd în contact: celtică, geto-dacă şi germanică. Elementele geto-dace sînt puţin numeroase şi nu justifică ideea unei importante participări dacice în această cultură [22].

4. Elementele culturii geto-dace pot fi constatate în Slovacia de sud-vest pînă în secolul I e.n. şi pînă în secolul II e.n., cel mai tîrziu, în est. Dispariţia lor se leagă de pătrunderea triburilor germanice ale cvazilor şi vandalilor, la începutul epocii romane.

---

[19] I. H. Crişan, ArhMold, 6, 1969, p. 91—107 = ŠtudijneZvestiAÚSAV, 18, 1970, p. 83—106; idem, *Burebista şi epoca sa*², p. 274—277. În noua sa lucrare, Crişan include în repertoriul marilor aşezări geto-dace întărite o, cu totul ipotetică, „fortificaţie dacică" cu ziduri de piatră legate cu mortar (?), de la Bratislava (p. 296—297). În acelaşi repertoriu este inserată şi „aşezarea dacică fortificată" de la Zemplín (p. 319), iar în alt loc se vorbeşte de un număr foarte mare de aşezări dacice mai mici din Slovacia (p. 276). Minimalizînd importanţa descoperirilor de caracter celtic, cercetătorul clujean creează falsa impresie a unor aşezări, respectiv a unei locuiri dacice pure, cînd în realitate este vorba de o locuire mixtă, celto-dacică (cf. B. Benadik, în vol. *Actes du VII*ᵉ *Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 907—913).

[20] Z. Woźniak, ActaArchCarp, 3, 1962, p. 256—259; A. László, AUI, 11, 1965, p. 107—116; B. Benadik, *Die Besiedlung von Zemplin an der Wende der Zeitrechnung*, Nitra, 1966; idem, SlovArch, 19, 1971, 2, p. 405—491; idem, în *Actes du VII*ᵉ *Congrès* ..., p. 907—913.

[21] M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*, Bratislava, 1966, p. 36—38; I. H. Crişan, ArhMold, 6, 1969, p. 95. Părerea lui Crişan după care tracii ar fi constituit „elementul etnic de bază" pe teritoriul Slovaciei nu este deloc „împărtăşită" de B. Benadik (ArchRozhledy, 23, 1971, 3, p. 322—325), aşa cum se afirmă mai nou (*Burebista şi epoca sa*², p. 274, şi 286, nota 878), ci doar menţionată ca atare.

[22] K. Pieta, ArchRozhledy, 23, 1971, 3, p. 326—334; idem, în vol. *Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation* ..., p. 283 urm.

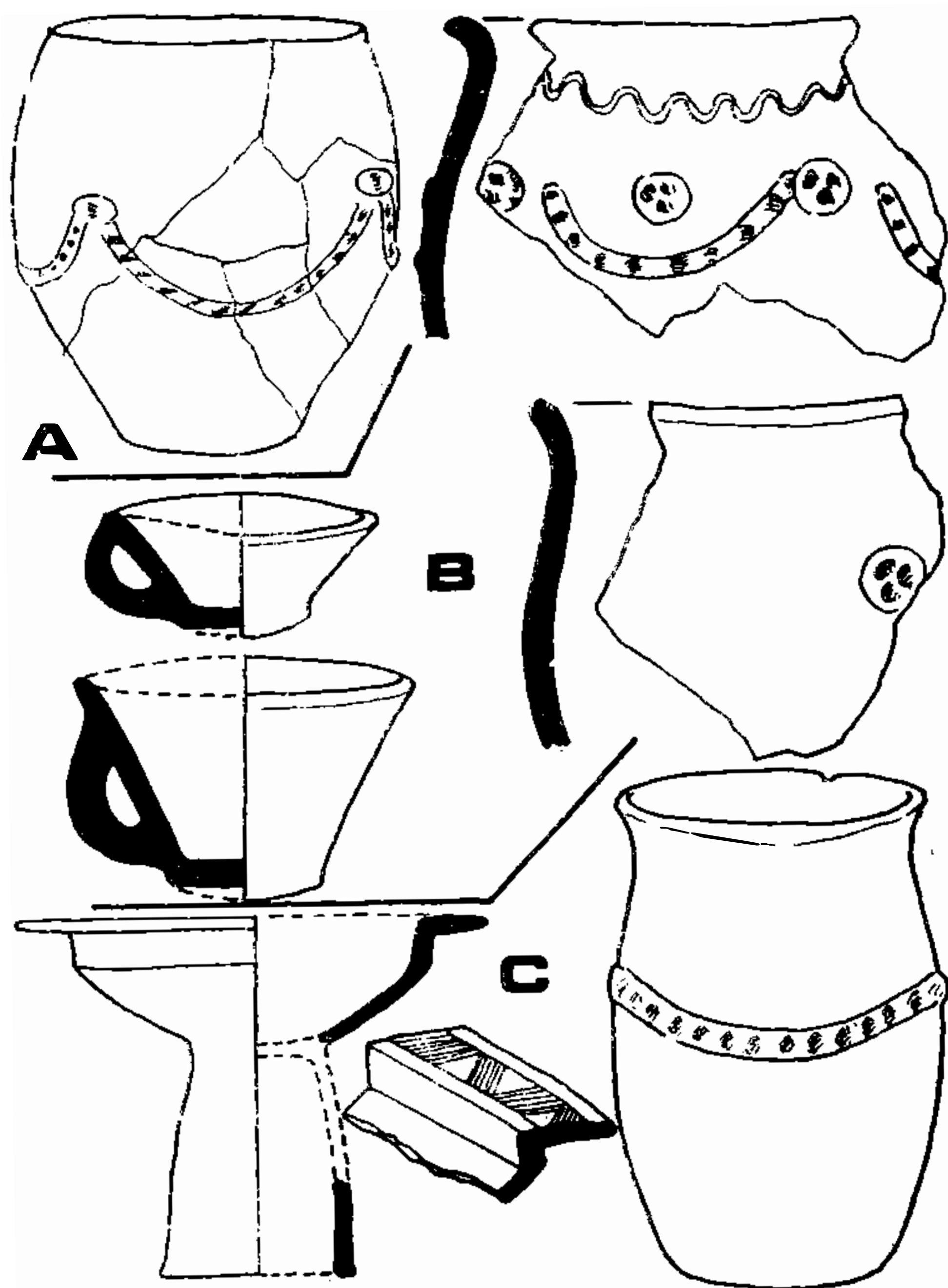

Fig. 3. Ceramică geto-dacă de pe teritoriul Slovaciei : A Nitrianski Hrádok (după B. Benadik) ; B Nitra (după A. Točik) ; C Zemplin (după B. Benadik).

Discutînd situaţia din Slovacia, am schiţat implicit şi problemele care se pun în legătură cu prezenţa culturii geto-dace pe teritoriul Ungariei. Aceste probleme stau deja de cîteva decenii în atenţia arheologilor unguri (M. Párducz, I. Hunyady, É. Bónis, Z. Visy), care, admiţînd că elementul tracic a trebuit să facă parte din populaţia epocii „prescitice" şi a celei „scitice" de la est de Dunărea pannonică [23], au ajuns la concluzia că despre descoperiri dacice (geto-dace) propriu-zise nu poate fi vorba decît în Latèneul tirziu şi în epoca romană.

În adevăr, o grupă de descoperiri din zona Budapestei (Gellérthegy, Tabán, Békásmegyer etc., în total 11 puncte cu ceramică celtică şi dacică fig. 4 A) [24] se leagă de grupa din sud-vestul Slovaciei şi se datează la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului I î.e.n. Aceeaşi explicare prin expansiunea dacică din vremea lui Burebista ni se pare a fi justificată. O a doua grupă de descoperiri este localizată pe Tisa mijlocie, în special între confluenţele cu Crişul şi Mureşul [25]; această grupă cuprinde (stadiul 1970) cca 50 descoperiri de ceramică geto-dacă (fig. 4 B), din păcate, în cea mai mare parte, făcute întîmplător şi de aceea dificil de datat şi de interpretat din punctul de vedere al caracterului locuirii geto-dace din regiune. Cu toate acestea, anumite elemente tipologice, ca şi împrejurarea că ceramica în discuţie a apărut uneori în asociere cu ceramica sarmatică arată că, în general, este vorba de descoperiri de epocă romană (secolele I—III e.n.). Densitatea descoperirilor, pe de altă parte, sugerează o prezenţă geto-dacă masivă, poate chiar — cum credea M. Párducz — existenţa unui „teritoriu tribal independent" *(ein selbständiges Stammesgebiet)*. Problema care rămîne deschisă este aceea de a şti dacă această prezenţă datează din epoca lui Burebista, eventual chiar dinainte, sau doar din epoca romană. În termeni arheologici, aceasta revine la a preciza dacă în Cîmpia Tisei există descoperiri geto-dace databile şi în Latèneul tîrziu, aşa cum presupunea Párducz.

Pe teritoriul Iugoslaviei, în Serbia şi Voivodina, întîlnim de asemenea numeroase descoperiri geto-dace. Se constată, astfel, că pînă în inima teritoriului scordisc, la Dunăre şi Sava inferioară, în cele mai importante *oppida* cercetate: Stari Slankamen, Gomolava-Hrtkovci, Židovar [26], precum şi în aşezări de mai mică importanţă, cum ar fi Zemun-Polje, Progar [27], alături de ceramica celtică lucrată cu roata apare şi ceramica dacică lucrată de mînă (fig. 5 B şi D), într-o cantitate destul de importantă pentru a putea vorbi de o prezenţă etnică efectivă şi nu de simple impor-

---

[23] M. Párducz, ActaArchHung 21, 1969, p. 227; idem, ArchRozhledy, 23, 1971, 5, p. 585—596; Z. Visy, ActaAntArch, 14, 1971, p. 73.

[24] M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I, 1941, p. 41—75; É Bónis, în *Actes du VIIe Congrès ...*, 2, 1971, p. 906—907; aceeaşi, *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapesta*, 1969, p. 188—190 şi 223—237.

[25] M. Párducz, ActaArchHung, 7, 1957, p. 175; idem, ÉvkSzeged, 1956 p. 18—30 cu harta fig. 2; Z. Visy, ÉvkSzeged, 1, 1970, p. 7—29 (cu catalog şi hartă); M. Nepper Ibolya, ÉvkDebrecen, 1969—1970 (1971), p. 67—88.

[26] Pentru Stari Slankamen, vezi D. Dimitrievič, ArchRozhledy, 23, 1971, 5, p. 571—575; pentru Gomolava-Hrtkovci: Š. Nadj, RadVojvodMuz, 9, 1960, p. 112—129; B. Jovanović, RadVojvadMuz, 14, 1965, p. 229—235; B. Brukner, RadVojvodMuz, 14, 1965, p. 237—245; B. Jovanovič, RadVojvodMuz, 20, 1971, p. 95—102 şi 123—146; P. Popovič, RadVojvodMuz, 20, 1971, p. 147—160; pentru Židovar: B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad, 1952.

[27] D. Dimitrievič, Osiečki Zbornik, 12, 1969, p. 81 urm.; aceeaşi, ArchRozhledy, 23, 1971, 5, p. 583.

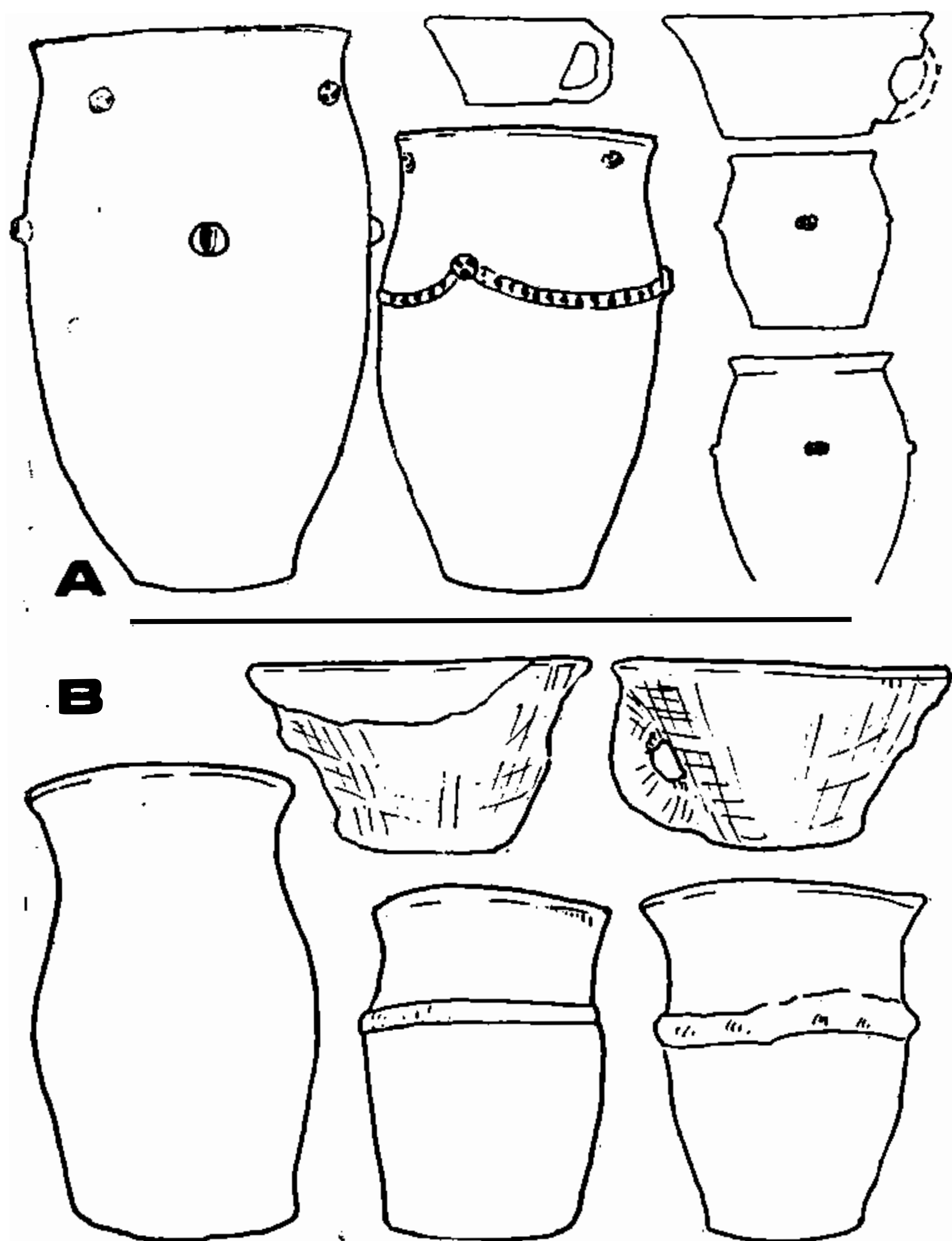

Fig. 4. Ceramică geto-dacă de pe teritoriul Ungariei : A Budapesta-Tabán (după É. Bónis) ; B Jánosszállás (după M. Párducz).

turi sau influenţe. Straturile în care apare această ceramică datează din Latèneul tîrziu, în principal de la mijlocul şi din a doua jumătate a secolului I î.e.n. Există şi numeroase descoperiri izolate, cum sînt multe din tipicele ceşti dacice publicate de Todorović [28] şi unele podoabe de argint geto-dace.

O explicaţie istorică în legătură cu expansiunea dacică din vremea lui Burebista, care, după spusele lui Strabon (VII, 3, 11) „a pustiit pe celţii care erau amestecaţi cu tracii şi ilirii", cu alte cuvinte pe scordisci, este desigur foarte probabilă. Pentru descoperirile de epocă romană (de ex. Zemun-Polje şi Paračin, fig. 5 C, unde ceramica geto-dacă este asociată cu ceramica romană) trebuie avută în vedere şi ipoteza emisă de Draga Garašanin, după care ar fi vorba de urmele (la Paračin sînt morminte) lăsate de grupe de populaţie geto-dacă strămutate de romani la sud de Dunăre, în secolul I e.n. [29]. În sfîrşit, este de admis că în Voivodina, la nord de Dunăre, avem de-a face chiar cu un strat mai vechi de populaţie dacică autohtonă, vieţuind sub stăpînirea scordiscă anterior vremii lui Burebista. Un indiciu în acest sens îl constituie mormîntul de incineraţie în urnă de tip geto-dac (fig. 5A) de la Vršac-At, databil, pe baza fibulelor, în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. [30]. Mai greu de interpretat este situaţia de la Židovar, unde elementele de cultură geto-dacă sînt desigur prezente (fig. 5 B), dar nu par a fi nici majoritare, nici mai vechi decît cele scordisce [31].

Ne rămîne să mai discutăm, pe scurt, problema răspîndirii culturii geto-dace spre *sud*, pe teritoriul Bulgariei. Spre deosebire de celelalte sectoare periferice tratate mai sus, unde descoperirile geto-dace se disting net într-un mediu etnocultural străin (în principal celtic), problema este dificilă înainte de toate prin aceea că este vorba acum de a deosebi cultura geto-dacilor de aceea, înrudită şi în multe privinţe asemănătoare, a tracilor balcanici şi de a delimita ariile lor de răspîndire.

Pentru a ajunge la rezultate valabile va fi, desigur, necesar să renunţăm la unele reprezentări schematice depăşite, cum este aceea a împărţirii necondiţionate, tranşante, a tracilor în *traci de nord* şi *traci de sud*. Va trebui, credem, să vorbim despre traci în general, ca despre o mare familie de populaţii băştinaşe ale spaţiului carpato-balcanic, în cadrul căreia diferitele unităţi etnoculturale urmează să fie analizate concret în lumina izvoarelor arheologice, istorice şi a documentelor de limbă. Întinderea raporturilor dintre aceste unităţi culturale şi politice au variat în timp şi spaţiu, astfel că tragerea unor linii nete de demarcare între ele nu poate da rezultate valabile într-o perspectivă istorică mai largă.

---

[28] J. Todorović, RadVojvodMuz, 11, 1962, p. 145—148, cu harta fig. 1.

[29] D. Garašanin, MaterijaliADJ, 1, 1963 (1964), p. 79—87; aceeaşi, în *Illiri şi daci (Illyriens et Daces)*, Cluj—Bucureşti, 1972, p. 40 şi 288—289. În general, despre relaţiile dintre daci şi scordisci, vezi J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad—Belgrad, 1974, p. 138—139.

[30] B. Jovanović, Alba Regia, 14, 1975, p. 167—171 şi fig. 13—19.

[31] După I. H. Crişan (*Burebista şi epoca sa*², p. 319), la Židovar am avea de-a face cu o *dava*, „centrul dacilor ce locuiau pe teritoriul Banatului iugoslav de azi"; această opinie este combătută de autorul săpăturilor, B. Gavela (în vol. *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation...*, 1977, p. 47—57), care localizează aici o fortificaţie a celţilor scordisci („une petite forteresse celtique..."), de la sfîrşitul secolului al II-lea î.e.n. şi începutul secolului I î.e.n.

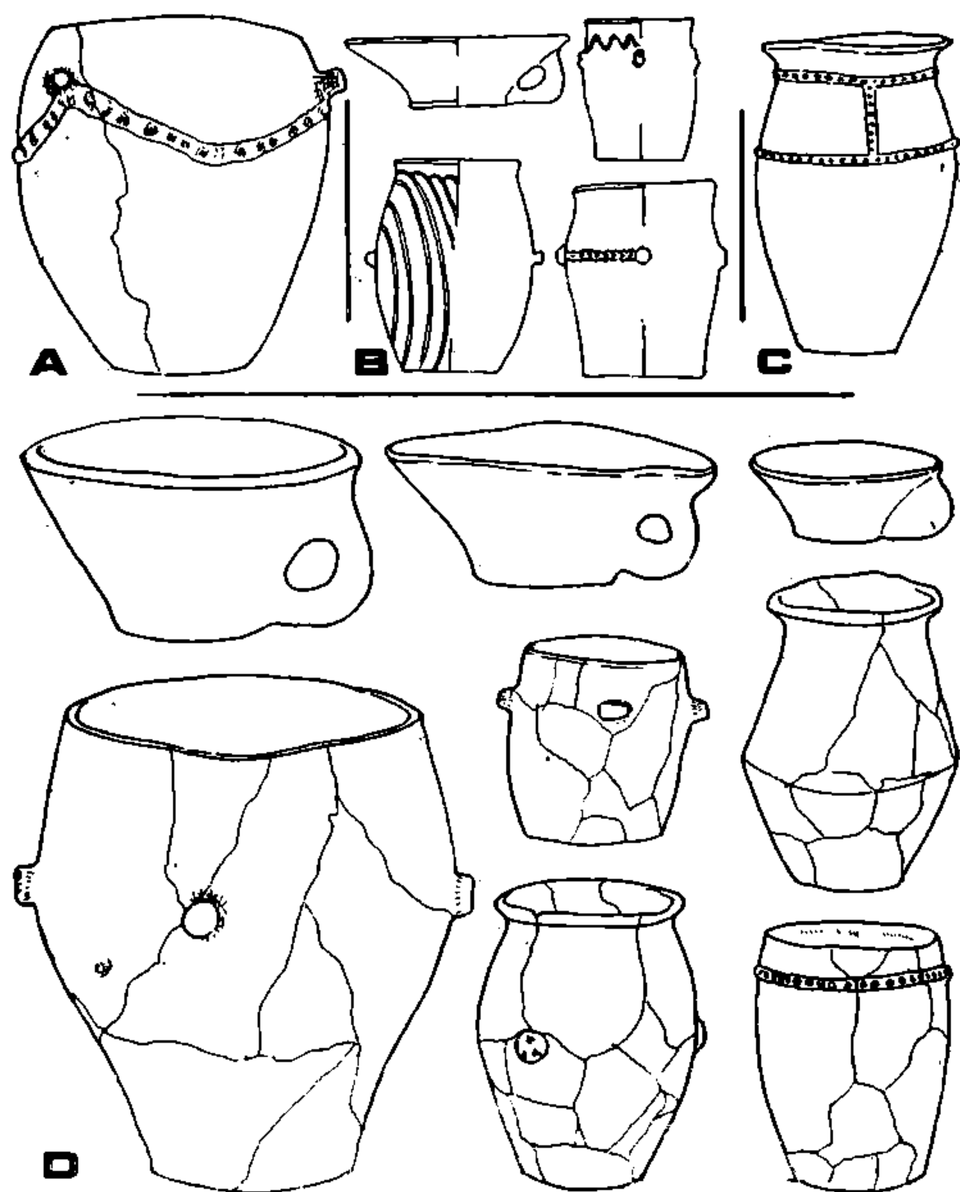

Fig. 5. Ceramică geto-dacă de pe teritoriul Iugoslaviei: A Vršac-At (după B. Jovanović); B Židovar (după B. Gavela); C Paračin (după D. Garašanin); D Gomolava-Hrtkovci (după S. Nadj și B. Jovanović).

Realitatea arheologică justifică un asemenea fel de a vedea lucrurile[32]. Astfel, începînd din secolul al VI-lea î.e.n., dar mai ales în secolele IV—III, grupării triburilor getice, pomenite de izvoare la Dunărea de Jos, îi corespunde o mare unitate culturală, constatată arheologic între Carpaţii meridionali şi Balcani. Poziţia aparte a acestei unităţi culturale, distinctă atît de cultura odrişilor de la sud de Balcani, cît şi de cea din spaţiul intracarpatic, arată cît de dificilă este încercarea de a reduce realitatea istorică la schema *traci de nord — traci de sud* [33]. Situaţia se schimbă însă pentru secolele următoare. Începînd din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. avem de-a face cu cultura geto-dacă „clasică” unitară, atestînd constituirea definitivă a blocului etnic geto-dac în spaţiul carpato-dunărean. Geţii s-au încadrat în această nouă unitate, păstrînd însă un anumit colorit specific meridional al culturii lor [34], ceea ce îngreuiază oarecum stabilirea limitei sudice de răspîndire a culturii geto-dace. Este însă evident că această cultură se întinde şi la sud de Dunăre, probabil pînă la Munţii Balcani, aşa cum arată o serie de descoperiri de ceramică (Tîrnovo-Ţareveţ, peştera Devetaki, Sofronievo, Stare Selo, Malek Preslaveţ, Ruse, Bukovlăk, Zgalevo — fig. 6) [35], de obiecte de podoabă şi vase din argint (Galice, Malek Poroveţ, Iakimovo, Bohot) [36] şi de monede geto-dace [37]. Unele vase de tip geto-dac continuă să apară la sud de Dunăre şi în epoca romană (mai frecvent ceaşca tronconică, la Tărgovişte, Novae etc.) [38], cînd această zonă a intrat în componenţa imperiului. Continuitatea getică în Moesia romană este, dealtfel, dovedită şi de descoperirile de pe teritoriul Dobrogei, în primul rînd de cele făcute în necropola din secolele I—II de la Enisala [39].

---

[32] Cf. A. Vulpe, MemAntiq, 2. 1970, p. 115 urm., în special p. 140 urm. şi 168—169, unde problemele arheologice şi istorice ale secolelor VII—V i.e.n. în spaţiul carpato-dunărean sînt tratate diferenţiat regional.

[33] D. Berciu, SCIV, 11, 1960, 2, p. 274 urm.

[34] Avem în vedere, de exemplu, perpetuarea in secolele II—I i.e.n., de ambele părţi ale Dunării de Jos, a obiceiului înmormîntării prin incineraţie in tumuli. La nord de marele fluviu, tumulii funerari din apropierea davelor geto-dace de la Popeşti, Poiana, Răcătău şi Brad, mai recent cei cercetaţi la Lăceni şi Orbeasca de Sus, constituie o ilustrare suficientă a acestei afirmaţii (cf. A. Vulpe, in *Thraco-Dacica*, Bucureşti, 1976, p. 193—215; Em. Moscalu, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 329—340). La sud de Dunăre şi chiar la sud de Munţii Balcani, numeroase morminte tumulare sînt atribuite grupului cultural numit Padea-Panagiurski Kolonii sau Padea-Komarevo (cf. Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Varşovia, 1974, p. 74 urm.; A. Dimitrova, N. Gizdova, in *Thracia*, 3, Sofia, 1974, p. 321—331). În acest grup, ca dealtfel şi la Popeşti, se constată o puternică influenţă celtică (scordiscă) în inventarul metalic, în special în armament.

[35] N. Angelov, în vol. *Ţarevgrad Tîrnov*, I, Sofia, 1973, p. 259 urm.; V. Mikov, N. Džambazov, *Devetaškata peštera*, Sofia, 1960, p. 150—180 şi fig. 114—119; B. Nikolov, Izvestija Sofia, 28, 1965, p. 192—193 şi fig. 37—38; N. Angelov, IzvestijaSofia, 18, 1952, p. 371—373; S. Georgieva, IzvestijaSofia, 18, 1952, p. 269—271 şi fig. 252—256; G. Georgiev, N. Angelov, IzvestijaSofia, 21, 1957, p. 45—46, fig. 5—6; I. Trifonov, *Istorija na gr. Pleven*, Sofia, 1933, p. 7 şi fig. 5; M. Čičikova, IzvestijaSofia, 18, 1952, p. 341—349, fig. 344—346, 349 şi 352.

[36] B. Filov, Iv. Velkov, IzvestijaDružestvo, 7, 1919—1920, p. 147—148; V. Mikov, IzvestijaSofia, 21, 1957, p. 299 şi fig. 7; At. Milčev, ArheologijaSofia, 1, 1973, p. 1—14; I. Marazov, Izkustvo, 3—4, 1975, p. 46—51; I. Venedikov, în vol. *Izsledvanija napamet na K. Škorpil*, Sofia, 1961, p. 355—365.

[37] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, hărţile fig. 16, 17, 19 şi 23.

[38] D. Ovcearov, ArheologijaSofia, 1, 1965, p. 34—37; D. Dimitrov, IzvestijaSofia, 29, 1966, p. 106—107, fig. 13; 32, 1970, p. 56—57, fig. 3; 34, 1974, p. 139—140, fig. 3.

[39] M. Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, p. 19—45.

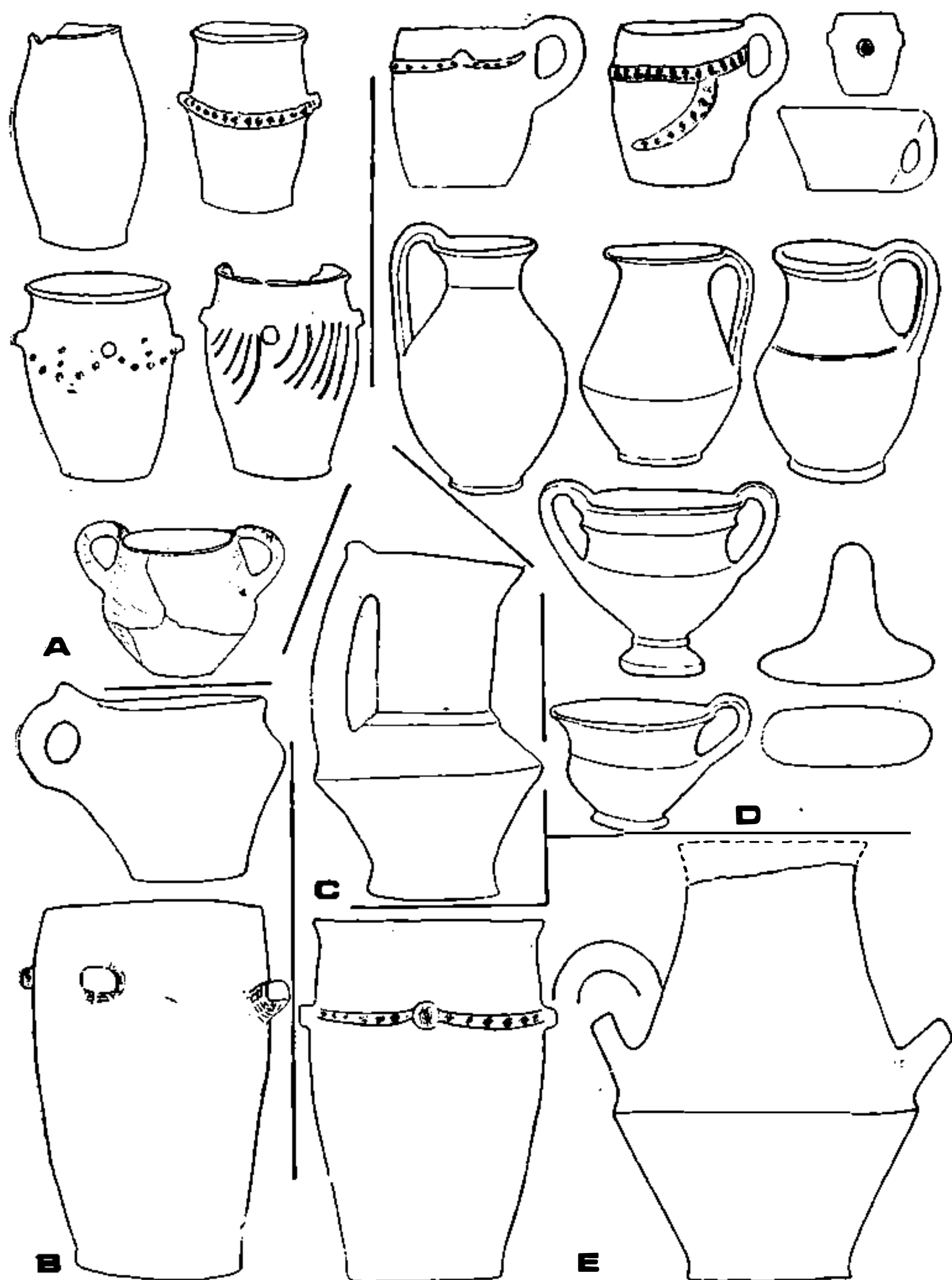

Fig. 6. Ceramică geto-dacă din nordul Bulgariei: A Malek Preslaveț (după S. Georgieva); B Tîrnovo-Țareveț (după N. Angelov); C Sofronievo (după B. Nikolov); D Peștera Devetaki (după V. Mikov și N. Dzambazov); E Bukovlăk (după I. Trifonov).

Considerînd, deci, că Munţii Balcani (Stara Planina) marchează întinderea maximă spre sud a culturii geto-dace „clasice”, se cuvine să precizăm că nu este vorba de o graniţă netă, impermeabilă. În Bulgaria de nord şi uneori chiar la nord de Dunăre întîlnim forme sudice (în special în ceramica la roată, cu prototipuri greceşti), iar la sud de Balcani apar unele forme lucrate de mînă, curente în olăria geto-dacă [40]. În ansamblu, se vădeşte că delimitarea culturii geto-dace de cultura tracă propriu-zisă (sud-balcanică) este o problemă complexă, ce nu poate fi redusă la studiul ceramicii (unde formele comune sînt destul de frecvente), ci trebuie tratată global, prin compararea tuturor componentelor celor două culturi (tipuri de aşezare şi de locuinţă, rit şi ritual funerar, inventar metalic etc.). Pe această cale, prin noi studii, vom ajunge la o mai exactă definire a locului geto-dacilor şi al culturii lor în cadrul lumii trace.

Concluziile pe care le prilejuieşte această trecere în revistă a problemelor legate de răspîndirea geto-dacilor şi a culturii lor în epoca preromană sînt următoarele :

1. Alături de izvoarele scrise, descoperirile arheologice constituie o bază indispensabilă, mereu mai largă, pentru studiul răspîndirii geto-dacilor, al caracterului locuirii în diferitele regiuni ale Daciei, al relaţiilor lor cu populaţiile învecinate.

2. Pe bază arheologică, constatăm în secolele II î.e.n.—I e.n. răspîndirea culturii geto-dace în două arii principale : o *arie centrală*, în care această cultură este reprezentată prin cetăţi, *davae*, aşezări rurale, morminte, depozite etc. şi în care ea îşi găseşte principalele elemente în cultura perioadei anterioare, fiind indubitabil autohtonă ; pe de altă parte o *arie periferică*, unde descoperirile geto-dace apar într-un mediu străin, (în aşezări şi necropole celtice) şi unde o origine locală nu poate fi dovedită.

3. Din punct de vedere istoric, aria centrală a culturii geto-dace poate fi identificată cu *vatra permanentă* a triburilor geto-dace, despre care vorbea C. Daicoviciu (*supra*, nota 3. În chip semnificativ, acest teritoriu, în care s-au născut şi şi-au trăit istoria geto-dacii, coincide cu spaţiul de formare a poporului român, cu spaţiul locuit şi astăzi de români. Aria periferică, care se întinde de jur împrejurul acestei *vetre permanente*, este de pus în legătură cu unele momente de expansiune şi colonizare din istoria triburilor geto-dace, înainte de toate în legătură cu momentul Burebista. Informaţiile lui Strabon asupra campaniilor acestuia contra celţilor boii, taurisci şi scordisci şi împotriva provinciilor romane din Balcani, ca şi aceea a lui Dion Chrysostomos privind atacul getic asupra coloniilor greceşti din Pontul Stîng, oferă cea mai plauzibilă explicaţie pentru descoperirile geto-dace de la Dunărea Mijlocie sau din cetăţile pontice, pînă la Olbia, şi sînt la rîndul lor confirmate de aceste descoperiri. Este evident că răspîndirea elementelor culturale tipice reflectă corect întinderea şi unitatea spaţiului ocupat, într-un moment sau altul al istoriei lor, de către geto-daci.

[40] Cf. M. Čičikova, in *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia archaeologica*, Sofia, 1963, p. 35—48.

L'UNITÉ ET LA DIFFUSION DES GÉTO-DACES À LA LUMIÈRE DES DOCUMENTS ARCHÉOLOGIQUES (IIe SIÈCLE AV.N.È. — Ier SIÈCLE DE N.È)

RÉSUMÉ

Les grandes fouilles des trente dernières années en Roumanie ont permis l'analyse méthodique, ainsi qu'une définition plus claire de la civilisation des Géto-Daces au second âge du fer, surtout pendant sa phase « classique » (deuxième moitié du IIe siècle av.n.è.—Ier siècle de n.è.). Des éléments significatifs pour l'étude de la diffusion des Géto-Daces et pour l'étude de leurs rapports avec les autres populations se dégagent du pointage sur la carte des découvertes typiques de cette culture.

Vers l'Est, l'aire habitée par les Géto-Dace s'étendait jusqu'au Dniestr, comme le prouvent les nombreuses découvertes des IVe—IIIe siècle av.n.è., les éléments de caractère autochtone surgis dans les sites de type Poieneşti-Lukaševka des IIe—Ier siècles av.n.è., ainsi que les matériaux d'époque romaine d'Orlovka.

Vers le Nord-Est et le Nord, la vallée du Dniestr fut aux Ier—IIe siècles de n.è le berceau d'un faciès périphérique de la culture géto-dace « classique » (groupe de Lipitza), qui a été attribué aux Costoboces.

Vers le Nord-Ouest, le territoire de la Slovaquie est parsemé de nombreuses découvertes de caractère géto-dace, datables principalement du Ier siècle av.n.è. et, de ce fait, susceptibles de se rapporter à l'expansion géto-dace du temps de Burebista.

Vers l'Ouest, toute une série de découvertes faites dans le territoire de la Hongrie se rattachent probablement, de même que celles faites en Slovaquie, au moment Burebista (par. ex. Budapest-Gellérthegy et Tabán), alors qu'une autre série, du bassin de la Tisza, semble plutôt appartenir à l'époque romaine.

Vers le Sud-Ouest, la plupart des vestiges géto-daces mis au jour en Yougoslavie ont été trouvés dans les agglomérations des Celtes Scordisques du Ier siècle av.n.è. et c'est pourquoi on peut les rattacher à la campagne menée par Burebista contre les Scordisques. Cependant il y a des vestiges d'époque romaine (Paraćin) qui s'expliquent par le transfert au Sud du Danube de quelques groupes de Daces, effectué par les Romains.

Vers le Sud, délimiter la culture des Géto-Daces par rapport à celle apparentée des Thraces proprement dits est une opération difficile et encore hasardeuse. Pour les VIe—IIIe siècles, les découvertes archéologiques forment une unité culturelle impliquant les deux rives du Danube gète. A l'étape suivante et même à l'époque romaine, des découvertes géto-daces typiques (de la poterie, des objets de parure en argent, des monnaies) ont été mises au jour au sud du Danube, jusqu'au Mont Balcan (Stara Planina). Dans cette direction on ne peut pas parler d'une frontière tranchante de la culture géto-dace.

Partant de là, on est en mesure aujourd'hui de préciser l'étendue de *l'aire centrale*, originaire, de la culture géto-dace « classique », respectivement du *foyer permanent* des tribus géto-daces. Celle-ci coïncide avec le territoire habité par les Roumains — circonstance d'une portée toute particulière, qui met en lumière le rôle de substratum biologique, ethnique et culturel tenu par l'élément géto-dace dans la genèse du peuple roumain. D'autre part, on constate la diffusion de la culture géto-dace dans certaines régions périphériques (au Danube Moyen, à l'est du Dniestr) à la suite de l'expansion des tribus géto-daces à l'époque du grand roi Burébista.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Poterie géto-dace découverte entre le Prut et le Dniestr : A Lukaševka II (d'après G. B. Fedorov) ; B Orlovka (d'après I. D. Golovko, R. N. Bondar, A. G. Zaginajlo).

Fig. 2. Poterie géto-dace du type Lipitza (d'après M. Smiszko).

Fig. 3. Poterie géto-dace découverte sur le territoire de la Slovaquie : A Nitrianski Hrádok (d'après B. Benadik) ; B Nitra (d'après A. Tocik) ; C Zemplin (d'après B. Benadik).

Fig. 4. Poterie géto-dace découverte sur le territoire de la Hongrie : A Budapest-Tabán (d'après É. Bónis) ; B Jánosszállás (d'après M. Párducz).

Fig. 5. Poterie géto-dace découverte sur le territoire de la Yougoslavie : A Vršac-At (d'après B. Jovanović) ; B Židovar (d'après B. Gavela) ; C Paračin (d'après D. Garašanin) ; D Gomolava-Hrtkovci (d'après Š. Nadj et B. Jovanović).

Fig. 6. Poterie géto-dace du nord de la Bulgarie : Malek Preslavec (d'après S. Georgieva) ; B Târnovo-Carevec (d'après N. Angelov) ; C Sofronievo (d'après B. Nikolov) ; D Grotte de Devetaki (d'après V. Mikov et N. Dzambazov) ; E Bukovlăk (d'après I. Trifonov).

REGELE THIAMARCUS ȘI TRADIȚIA STATALĂ GETO-DACICĂ

DE

D. BERCIU

Inscripţiile cu litere majuscule greceşti şi în limba greacă descoperite la Ocniţa în 1973 şi 1978 [1] vin să întregească imaginea noastră asupra unor aspecte importante ale cunoaşterii civilizaţiei şi a organizării social-politice a geto-dacilor.

În primul rînd se face dovada pătrunderii şi folosirii scrierii greceşti pînă departe la nord de Dunăre, în Subcarpaţii Vîlceni din zona bogatelor saline de la Ocnele Mari-Ocniţa. În al doilea rînd datele obţinute din aceste inscripţii ne îngăduie să repunem în discuţie problema dăinuirii — şi documentării — tradiţiei statale şi în zona extracarpatică a Daciei preromane, după epoca lui Burebista.

Fragmentele cu inscripţii aparţin unor mari vase de provizii *(dolia)*, chiupuri lucrate la roată, de factură locală, absolut caracteristică şi din aceeaşi argilă ca şi celelalte numeroase vase din aceeaşi categorie-grupă. Fragmentul din 1978 (fig. 1 şi fig. 2) s-a găsit în altă groapă, dar tot de pe Colina Sacră (groapa 22 de pe platou, spre latura de nord-vest a acestuia). Este vorba de două vase-chiupuri diferite. Fragmentul descoperit în 1978 redă profilul unui vas de dimensiuni mai mici decît cel găsit în 1973. Tehnica, forma, decorul şi realizarea inscripţiei înainte de ardere sînt identice, ca şi ductul literelor. Aceste constatări duc la concluzia că nu ne găsim neapărat în faţa unor vase de cult — cum crezusem în 1974 —, ci asemenea vase cu inscripţii aveau în principal o funcţiune practică. Desigur că nu poate fi exclusă nici folosirea unor asemenea vase în scopuri de cult. Trebuie revizuită şi explicaţia însăşi a conţinutului inscripţiilor greceşti, în sensul că ele indică pe proprietarul unui mare atelier ceramic, care putea fi regele însuşi [2].

Scrierea de pe noul fragment este făcută cu grijă, ca şi pe fragmentele găsite în 1973, probabil de aceeaşi mînă, stăpînă, dealtfel, pe arta scrisului grecesc. Pe partea superioară a fragmentului, care reprezintă zona imediat de sub buza vasului, s-a realizat decorul obişnuit, de striuri adînci paralele sau în „valuri". Sub ornament se găsesc patru litere majuscule ale alfabetului grecesc, dintre care unele au rămas doar resturi. Prima literă *A* nu prezintă dificultăţi de întregire, iar litera *P* este certă.

---

[1] D. Berciu, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 381—386. O descriere mai detaliată în monografia *Buridava dacică*, în curs de predare la tipar.

[2] Vezi şi nota 1 şi K. Horedt, SCIV, 24, 1973, 1, p. 109—110.

SCIVA, tomul 30, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1979, p. 347—358

Fig. 1. Ocnița, jud. Vîlcea ; fragment ceramic dintr-un mare vas (dolium) cu o inscripție în l. greacă cu numele regelui (Thi)amar(cus) al statului dacilor buridavensi (v. Ptolemeu).

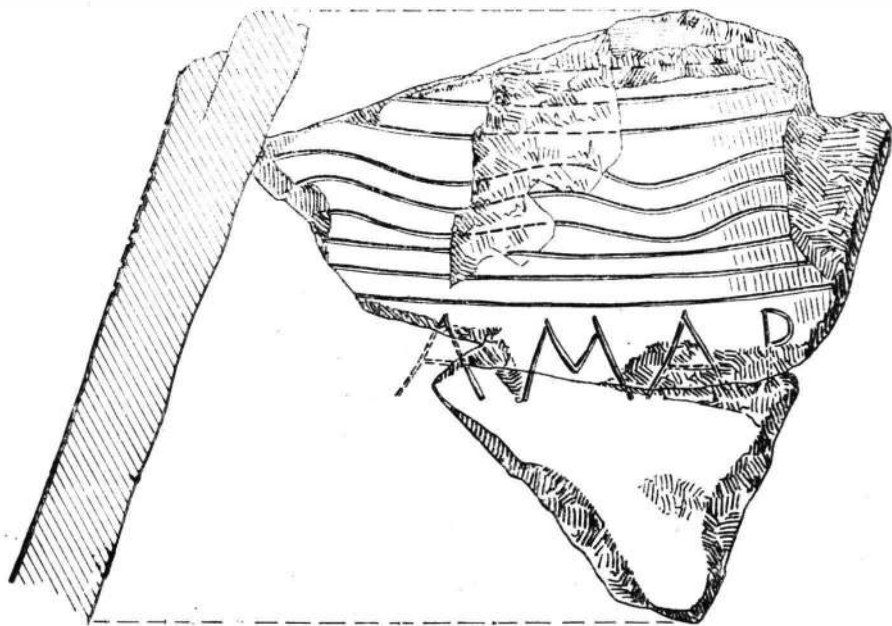

Fig. 2. Ocnița, jud. Vîlcea ; același fragment.

Textul poate fi acum reconstituit : *(Thi)amar(kos)* sau *(Thi)amar(koy)*, întrucît pe acest fragment ceramic litera *A* este la aceeaşi distanţă de *M*, ca şi celelalte litere. Problema aceasta a mai fost ridicată şi de alţi cercetători [3].

Utilizarea alfabetului şi limbii greceşti de către reprezentanţii mai de seamă ai societăţii geto-dace se practica, după cît se pare, numai la o anumită categorie de obiecte sau produse, cum erau în cazul de faţă vasele-*dolia*. Asocierea inscripţiilor greceşti cu cele latine, aşa cum au fost descoperite în 1973, arată că scrierea cu litere greceşti şi cea cu litere latine erau folosite în acelaşi timp, ultima predominînd către sfîrşitul secolului I î.e.n. şi începutul celui următor. Mai trebuie menţionat că inscripţiile cu litere latine — majuscule sau cursive — au apărut pe fragmente ceramice de factură mai primitivă, lucrate cu roata sau cu mîna.

Nu intenţionăm să ne oprim acum asupra problemei generale a folosirii scrisului la geto-daci, dar socotim că este necesar să arătăm că pătrunderea şi utilizarea scrierii greceşti în centrul de la Ocniţa-Ocnele Mari — unde a fost localizată, fără nici un fel de rezervă, Buridava dacică — sînt o consecinţă, nu numai a relaţiilor comerciale ale localnicilor cu lumea elenistică, dar şi a dezvoltării economice şi sociale a comunităţii geto-dace din jurul bogatelor saline din zona respectivă. Tracii şi geto-dacii au exploatat sarea şi această marfă va fi intrat de timpuriu în circuitul schimbului tribal şi intertribal. Purtătorii culturii Coţofeni au fost cei dintîi care au exploatat marea bogăţie în sare, găsind şi mijloace potrivite de a utiliza şi saramura izvoarelor şi puţurilor anume amenajate.

De asemenea se poate spune că şi pătrunderea destul de timpurie a alfabetului latin în zona Ocnele Mari—Ocniţa şi folosirea lui a fost tot o consecinţă a strînselor raporturi economice-comerciale cu lumea romană, deja instalată la Dunăre în vremea împăratului Augustus. Reamintim că în 1973 s-au descoperit la Ocniţa cinci fragmente ceramice pe care a fost scrijelat antroponimul traco-dacic *REB*, numele centrului *Buridava* şi cuvîntul *BUR* [4], care indică, fără îndoială, pe cei ce aveau centrul la Buridava, după cum şi cele două litere *BR*, scrijelate pe un fragment lucrat cu roata şi descoperit în 1978, ne sugerau aceeaşi presupunere. Nu putem şti încă ce semnificaţie are o inscripţie cursivă de pe buza unei căni bitronconice şi cu toartă, care datează din secolul I î.e.n. Literele sînt însă latine.

Ceea ce ne reţine acum atenţia sînt cele două inscripţii în limba greacă amintite mai înainte, întrucît ele sînt direct în legătură cu problema organizării social-politice şi perpetuarea tradiţiei statale după moartea lui Burebista.

Una dintre inscripţii redă termenul de *Basileos* (basileus), în sensul binecunoscut de căpetenie, cu o funcţie în primul rînd militară, dar putîndu-se acumula şi cea judecătorească şi religioasă. Dezvoltarea societăţii geto-dace făcuse importante progrese în secolele imediat premergătoare

---

[3] I. I. Russu, AISC, 19, p. 29—38, fig. 1 ; vezi şi versiunea germană în *Epigraphica*, Bucureşti, 1977, p. 33—40, cît şi în Magazin, nr. 9, 10, 15, III, 1975, 1 şi 3 ; idem, Drobeta, 3, 1978, p. 193 ; ironiile şi glumele autorului nu aveau ce căuta în discuţia ştiinţifică. Vezi şi H. Daicoviciu, ActaMN, 15, 1978, p. 117, n. 13.

[4] D. Berciu, SCIV, 24, 1973, 4, p. 611—619.

ascensiunii lui Burebista, iar în vremea marelui rege, unificator al lumii geto-dace, se realizase primul regat al geto-dacilor, cu trăsături caracteristice unui stat centralizat. Întrebarea este dacă la jumătatea secolului I î.e.n., după aproximativ trei decenii de organizare mai unitar structurată, cu elemente de pregnantă acţiune de centralizare, societatea geto-dacă mai putea reveni la stadiul unional-tribal. Cu mulţi ani în urmă unii istorici şi arheologi români de vază admiteau că statul condus de Burebista s-a destrămat şi a dispărut. În 1951, în opoziţie cu o atare părere, spuneam : „Nouă ni se pare că nu e vorba de o destrămare în sensul unei dispariţii a statului dac, ci de o fărîmiţare a lui în mai multe stătuleţe, care îndeplineau, pe teritoriile lor, funcţiunile caracteristice statului antic geto-dac. Dezvoltarea societăţii geto-dace făcuse un hotărîtor pas înainte în epoca lui Burebista. Această societate nu se mai putea întoarce înapoi" [5]. Cunoştinţele acumulate ulterior şi descoperirile arheologice făcute au venit să confirme ipoteza formulată de noi acum 28 de ani. Inscripţia de la Ocniţa, care atestă prezenţa unui basileu acolo, nu mai poate fi pusă în legătură cu o uniune tribală [6], întrucît această etapă fusese depăşită. Astfel, Thiamarcus, din cele două inscripţii de la Ocniţa, nu mai poate fi considerat doar un şef de uniune de triburi, ci drept o căpetenie a unei formaţiuni politice-militare, microstatale, succesor al lui Burebista într-una din acele „părţi", de care vorbeşte Strabon şi predecesor al lui Decebal, pe pragul dintre secolul I î.e.n. şi secolul următor. În legătură cu evenimentele ce au dus la ieşirea de pe arena istoriei a lui Burebista şi cele următoare, geograful Strabon ne-a transmis ştirea că „Burebista a sfîrşit prin a fi răsturnat de nişte răsculaţi înainte ca romanii să fi pornit o armată împotriva lui. Cei ce i-au urmat au îmbucătăţit întinderea stăpînită de el în mai multe părţi. Acum de curînd cînd împăratul Augustus a trimis armata împotriva lor, această întindere era împărţită în cinci părţi. Atunci însă era în patru, căci asemenea împărţiri sînt vremelnice, schimbîndu-se, după o împrejurare sau alta" [7]. Reiese din relatările geografului grec că imediat după Burebista statul a fost împărţit în patru formaţiuni mărunte, iar în vremea împăratului Augustus existau cinci asemenea formaţiuni. Strabon explică aceste „formaţiuni" şi „alipiri", ca fiind „vremelnice", în sensul că un asemenea proces de confederare sau „desprindere" era frecvent. Strabon mai adaugă şi împrejurarea — la care se mai referise cu o altă ocazie [8], că, după Burebista, neamul geţilor „a decăzut cu totul din pricina dezbinărilor lăuntrice şi din pricina romanilor" [9], dar adaugă imediat : „Totuşi, ei sînt încă în stare şi astăzi să trimită la luptă patruzeci de mii de oameni" [10]. Fără îndoială că geograful grec are în vedere forţa militară pe care o putea ridica unul dintre stătuleţele existente după Burebista, care şi-a păstrat

[5] Idem, *Curs de istoria veche a Republicii Populare Române, 1950—1951*, Bucureşti, 1951, p. 168—169.

[6] D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, 1978, p. 24.

[7] Strabon, VII, 3, 11 ; vezi şi *Izvoare privind istoria veche a României*, I, Bucureşti, 1964, p. 239, cu traducerea textului.

[8] Strabon, VII, 3, 11.

[9] *Ibidem*, VII, 3, 12.

[10] *Ibidem*.

şi această funcţie. Aceleaşi „dezbinări lăuntrice", care provocau şi „desele războaie" cărora le-a pus capăt Burebista şi la care se referea Strabon [11], au slăbit şi de data aceasta puterea geto-dacilor.

Fără îndoială că fărîmiţarea regatului lui Burebista a dat naştere la certuri şi „dezbinări" între căpeteniile răsculaţilor, dar pe deasupra acestora s-a menţinut tradiţia în acele microformaţiuni sau „împărţiri", a căror localizare nu se poate face cu certitudine. Strabon nu ne-a lăsat numele căpeteniilor, respectiv regilor mai mărunţi din fruntea formaţiunilor politice desprinse din statul unitar şi vast al lui Burebista şi nici nu a arătat cum şi unde s-au constituit ele. Strabon nu precizează că Burebista a fost asasinat. O atare concluzie au tras-o istoricii moderni [12], şi din păcate ea se menţine şi în prezent la istoricii noştri. Relatarea lui Strabon că Burebista *„a sfîrşit prin a fi răsturnat"* de către răsculaţi nu înseamnă — cu tot dinadinsul — asasinarea marelui rege, prin analogie cu aceea a lui Caesar, probabil foarte apropiată în timp şi, poate, cu o oarecare legătură între frămîntările şi evenimentele de la Roma şi cele din Carpaţi şi de la Dunăre. Acelaşi Strabon ne spune că „asemenea împărţiri" erau vremelnice şi se petreceau de o parte şi de cealaltă, în sensul că alipirea sau dezlipirea unor mici formaţiuni *la* şi *dintr-un* organism statal larg cuprinzător şi unificator, cum era al lui Burebista, nu reprezentau în acea vreme fenomene excepţionale, care să se explice numai prin asasinate sau prin violenţă armată. Ele erau frecvente şi în statele elenistice şi la tracii-odrizi. Desigur, unele dintre vîrfurile aristocraţiei geto-dace, foste căpetenii ale formaţiunilor unional-tribale avansate ce s-au alipit sau au fost nevoite să adere la nucleul statal — mereu în creştere — al statului lui Burebista îşi vor fi manifestat nemulţumiri faţă de măsurile luate de Burebista, în vederea organizării şi întăririi statului făurit de el şi a autorităţii regale. Asemenea foşti basilei mărunţi sau căpetenii, cum i-am numit mai sus, vor fi intrat în sistemul organizării armatei şi centrelor militare fortificate, ai căror comandanţi vor fi fost aleşi de către Burebista dintre reprezentanţii mai de seamă ai aristocraţiei sau dintre „amicii cei mai apropiaţi", după sistemul general elenistic. Cifra de 200 000 de ostaşi, pe care putea să-i ridice Burebista — după cum arată acelaşi Strabon — nu reprezenta o armată permanentă sau de mercenari. Trebuie să ne gîndim la unităţi mărunte, la cete mai mari sau mai mici, în frunte cu un nobil. Nu întîmplător pe Columna traiană ostaşii *comati* se găsesc în jurul unui nobil *(tarabost)*. Recrutarea armatei se făcea pe principiul teritorial-zonal, iar comandanţii regionali veneau, la chemarea regelui, cu unităţile lor. Asemenea mărunte căpetenii se puteau confunda, în bună parte, cu foştii basilei unionali-tribali dinainte de unirea tuturor geto-dacilor de către Burebista şi includerea lor într-un organism politic şi militar bine structurat de data aceasta.

Burebista însuşi va fi fost basileu al unei atare formaţiuni. Nemulţumiţii răsculaţi, care „au răsturnat" pe Burebista, au făcut probabil parte din rîndul acelor comandanţi. Izvoarele antice nu lasă să se întrevadă nici o informaţie de „îndepărtare" a lui Burebista chiar din fosta forma-

---

[11] *Ibidem*, VII, 3, 11.

[12] R. Vulpe, Dacia, N. S., 4, 1960, p. 314. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, Cluj, 1972, p. 96.

ţiune proprie şi nici cine i-a luat locul. S-a formulat părerea în istoriografia română că marele preot Deceneu a continuat pe Burebista în nucleul fostului stat, ca cel mai apropiat colaborator şi sfetnic, cu „putere aproape regală", cum sună un izvor antic (Iordanes), al lui Burebista. Fără îndoială că Deceneu a devenit rege într-una dintre cele patru formaţiuni politice, poate cea mai importantă şi care — după toate probabilităţile — se afla în regiunea intracarpatică, unde este în general de admis că a existat o succesiune neîntreruptă de regi pînă la Decebal inclusiv, prin care s-a asigurat, evident, şi dăinuirea organizării şi tradiţiei statale, acolo unde s-a găsit şi nucleul luptei pentru păstrarea libertăţii sub Decebal, ultimul rege al Daciei independente.

Izvoarele scrise nu lasă posibilitatea să întrevedem în zona extracarpatică prezenţa uneia din formaţiunile desprinse din vasta întindere a statului lui Burebista, dar descoperirile de la Ocniţa — unde era vechea Buridava dacică — documentează aci o organizare politică, în fruntea căreia se găsea în vremea împăratului Augustus, pe pragul dintre secolul I î.e.n. şi secolul următor, un rege-basileu, cu nume specific traco-getodac — Thiamarcus. Descoperirea are o valoare ştiinţifică deosebită, întrucît este vorba de un rege geto-dac necunoscut pînă acum, care poate fi considerat ca succesor pe una dintre formaţiunile statele de după Burebista, a cărei localizare este de asemenea certă. Apariţia pe două fragmente de mari vase, diferite ca dimensiuni, dar din aceeaşi vreme, a numelui regelui Thiamarcus (cu transcrierea latinească), precum şi a titlului de basileu, nu mai lasă nici o îndoială în această privinţă. Pe de altă parte, inscripţiile cu litere latine au permis localizarea certă la Ocniţa a centrului Buridava al dacilor buridavensi (Buridavensioi) menţionaţi de Ptolemeu [13]. Concluzia firească nu poate fi alta decît că mica unitate statală, în fruntea căreia era Thiamarcus, se afla în nord-estul Olteniei şi nord-vestul Munteniei, de o parte şi de alta a Oltului şi a defileului Turnu Roşu. Cum s-a spus în repetate rînduri, în prezent dispunem de singurul izvor contemporan pe baza căruia a putut fi localizată precis o *dava* din cele 44 semnalate de Ptolemeu, Buridava. Nu se poate preciza azi dacă Thiamarcus a devenit rege, în stătuleţul său, imediat după „răsturnarea" lui Burebista prin anii 44—42 î.e.n., dar inscripţiile şi mediul unde au fost găsite arată că el a rămas rege pînă la începutul erei noastre. Permanenţa unei organizaţii statale mărunte în regiunea amintită, care a prezentat totdeauna şi o importanţă strategică, este atestată nu numai de izvoarele epigrafice recente de la Ocniţa, dar şi de observaţiile şi datele concrete arheologice. Centrul Buridava se menţine cu funcţia sa militară şi, evident, politică, pînă în vremea lui Augustus, cînd constatăm urmele unui puternic incendiu, în care au dispărut toate construcţiile de pe Colina Sacră şi de pe terasele adiacente, cum sînt cele de pe cele două terase (I şi II) care coboară de la platoul central spre vest. Dărîmăturile provocate de incendiu au fost adunate şi aruncate în încăperile subterane şi în gropile de provizii — silozuri. Într-una din aceste încăperi a fost descoperită în 1973 prima inscripţie purtînd numele lui Thiamarcus şi titlul de basileu, iar într-una din gropi a fost găsit al doilea fragment ceramic în 1978 cu nu-

[13] Ptolomeu, III, 8, 3.

mele aceluiaşi dinast. Stînca (tuf dacitic) a fost înroşită din cauza focului. Au mai fost găsite bucăţi mari de chirpici ars, unele cu vopsea albă şi roşie (zugrăveală uniformă), altele cu imprimarea formei de scîndură lată de 0,08—0,10 m. Împreună cu prima inscripţie a lui Thiamarcus a fost găsită şi o spadă romană rămasă în teacă şi trecută prin foc.

Acelaşi incendiu a mistuit şi palisada de pe malul nordic al platoului central, precum şi turnurile de veghe. Resturile palisadei s-au prăbuşit pe panta de nord a platoului, pantă ce duce spre aşezarea civilă şi necropolă. Datorită tot incendiului din aceeaşi vreme este distrus şi sistemul de fortificaţie al înălţimii nr. 3 („Cetatea" 3 = C 3) formată din turnuri, palisade şi terase de luptă. Urmele distrugerilor au fost identificate şi în aşezarea civilă unde ele marchează sfîrşitul nivelului II şi începutul nivelului III, bine deosebite prin structura şi conţinutul lor. Atunci a fost ascuns — spre marginea aşezării — marele depozit de obiecte de bronz şi fier [14], printre care şi o amforetă de bronz romană şi originalul „căţel de vatră" din fier cu extremităţile terminate cu capete de taur. Printre dărîmăturile de pe Colina Sacră se găsesc vîrfuri de săgeată şi de suliţă, zăbale şi pinteni, toate trecute prin foc. Reamintim că toate aceste descoperiri şi observaţii se leagă de inscripţiile cu numele lui Thiamarcus, dinastul din vremea lui Augustus, care nu mai apare după începutul erei noastre.

Cînd şi *cum* s-a petrecut distrugerea centrului de la Buridava şi, implicit, desfiinţarea microformaţiunii statale a lui Thiamarcus şi înlăturarea acestuia însuşi nu putem spune cu certitudine, dar noi am putut constata, în cursul săpăturilor, că locuirea din nivelul II sfîrşeşte — în special pe Colina Sacră şi terasele adiacente — printr-un incendiu puternic şi că în aşezarea deschisă — civilă — nivelul III se deosebeşte prin conţinutul său de cel precedent. Pe pragul începutului erei noastre, în zona Buridava-Ocniţa au avut loc evenimente care au dus la încetarea funcţiunii de centru militar al complexului dacic de acolo. Totuşi acesta şi-a păstrat, în continuare, rolul său de centru administrativ, care pare să fi avut o oarecare legătură — de data aceasta mult mai strînsă — cu autoritatea romană deja instalată la Dunăre. Nu ştim dacă şi caracterul politic al centrului respectiv s-a putut menţine sau nu, fiindcă nu este exclusă şi posibilitatea dăinuirii, în importantul punct strategic al defileului Oltului spre Transilvania, a formaţiunii microstatale locale, pînă la afirmarea statului sub Decebal, care a înglobat din nou formaţiunile politice mai mărunte, fără a mai putea realiza o unire a întregii lumi geto-dace. Procesul închegării din nou a statului dac, în frunte cu un singur rege — Decebal —, nu-l cunoaştem. Nu putem sesiza nici căile unui asemenea proces şi nici momentul cînd a început şi nici cînd s-a încheiat, dar izvoarele menţionează din ce în ce mai insistent, cu cît ne apropiem de încordarea supremă din 101—102 şi 105—106 e.n. un singur rege. Prin tratatul din 87 e.n. Decebal era recunoscut de Domitian ca rege al Daciei — ca rege clientelar şi încoronat prin fratele său Dieges. Această recunoaştere sporea, desigur, prestigiul regelui, dar în acelaşi timp se sublinia existenţa şi unitatea singurului stat al dacilor, Dacia, pe care o va cuceri Traian şi o va desfiinţa ca stat.

---

[14] În curs de publicare.

Încă în urmă cu cîţiva ani am presupus că în zona Subcarpaţilor Vîlceni şi în nord-vestul Munteniei a putut exista o formaţiune politică mai evoluată faţă de tipul uniunilor tribale [15], precum şi o eventuală apartenenţă la aceeaşi formaţiune — cel puţin în momentul de maximă dezvoltare a sa — a cetăţilor de la Polovragi-Gorj, Roeşti şi Grădişte din jud. Vîlcea, cît şi a celei de la Cetăţeni-Argeş, de pe Dîmboviţa. Dacă privim în lumina unor necesităţi militare şi a concepţiei strategice nu putem să nu presupunem că întregul sistem defensiv de pe valea Oltului constituia un tot unitar, de o parte şi de cealaltă a Carpaţilor, în care intrau şi cetăţile de la Arpaşu de Sus şi Băniţa. Întrucît cercetările de teren au arătat că centrele militare de la Polovragi, Buridava şi Cetăţeni îşi pierd rolul lor defensiv către sfîrşitul secolului I î.e.n. şi începutul erei noastre, desigur că trebuie să avem în vedere stabilirea romanilor la Dunăre şi acţiunile lor în vremea lui Augustus la nord de Dunăre, pînă în Subcarpaţi, şi desfiinţarea vechilor *davae* geto-dace. În aceste împrejurări dispare şi Buridava preromană, ca centru militar. Atunci încetează foarte probabil şi funcţia de rege — de *basileus* —, în accepţiunea de căpetenie cu atribuţii militare, în primul rînd. Aşa cum am arătat în diferite împrejurări, locuirea din complexul de la Ocniţa şi exploatarea sării din regiune nu încetează totuşi. Ce regim politic va fi rămas în continuare nu se poate preciza, dar fără îndoială că tradiţia statală s-a putut menţine. Nu este exclus ca la Buridava să fi rămas un rege clientelar, dat fiind interesele mari economice ale romanilor legate de comerţul cu sare.

Pe baza observaţiilor şi descoperirilor arheologice şi numismatice s-a putut preciza că cele două inscripţii greceşti datează din a doua jumătate a secolului I î.e.n. şi cel mai tîrziu din prima sau a doua decadă a secolului următor. Avem în vedere conţinutul nivelului II *b* şi cele două monede ale lui Augustus, una datată între anii 19—15 î.e.n. şi a doua între 2 î.e.n. şi 14 e.n. Cam în această perioadă poate fi aşezat sfîrşitul autorităţii regelui Thiamarcus. Distrugerea punctelor fortificate de la Ocniţa-Cosota de către romani se va fi petrecut foarte probabil în cursul expediţiei lui Sextus Aelius Catus, ca şi a aşezării fortificate *dava* de la Popeşti de pe Argeş [16]. Această expediţie va fi avut loc între anii 9 şi 12 e.n. şi ea s-a încheiat, printre altele, cu mutarea la sud de Dunăre a unui număr de 50 000 geţi. În acelaşi timp cu expediţia lui Sextus Aelius Catus ce se desfăşura în zona Dunării de Jos avea loc aceea a lui Cn. Cornelius Lentulus, guvernatorul Pannoniei, îndreptată spre Dunărea mijlocie. Fără îndoială că ar fi mai dificil să ne gîndim la extinderea incursiunii lui Lentulus, la răsărit de Porţile de Fier, pînă la Buridava, dar problema rămîne totuşi deschisă [17].

Evident, nu se poate formula, fără rezerve, ipoteza că zonele de „protecţie şi securitate" a romanilor la nord de Dunăre s-ar fi extins pînă în Subcarpaţii Vîlceni, dar după incendiul amintit mai sus viaţa continuă la Ocniţa-Cosota în forme modeste şi fără vreun caracter militar, defensiv.

---

[15] D. Berciu, NEH, 5, 1975, p. 16.

[16] R. Vulpe, *Aşezări getice în Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 37, în aceeaşi vreme încetează şi *dava* de la Zimnicea şi cea de la Piscu Crăsani.

[17] D. Berciu, *op. cit.*, p. 18.

Şi această situaţie se constată în toate fostele centre dacice fortificate din Valea Olteţului (Polovragi) pînă spre aceea a Buzăului [18].

Chiar în perioada celor două expediţii semnalate mai sus, romanii se instalaseră la Dunărea de Mijloc, iar în anii 12 sau 15 se şi creea provincia Moesia. Prin anii 20 e.n. se aşezau între Tisa şi Dunăre iazigii-sarmaţi, avînd un statut clientelar faţă de romani. Încă din primele decenii ale secolului I e.n., statul dac era înconjurat pe trei laturi de către romani. În vremea lui Augustus se duceau lupte contra dacilor la nord de Dunăre, menţionate şi în *Res Gestae* (Monumentum Ancyranum), cap. 30, unde stă scris: „postea trans Danubium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia Populi Romani perferre coergit" („după aceea armata mea, trecînd Dunărea, a obligat neamurile getice să se supună ordinelor poporului roman"). Politica romană de expansiune se reflectă şi în izvoarele scrise ale epocii primului împărat, iar documentarea arheologică vine s-o ateste. Atacurile se repetau de o parte şi de alta a Dunării, dar romanii îşi urmăresc cu perseverenţă politica de pătrundere la nord de Dunăre şi de prevenire a atacurilor dacilor. Izvoarele literare amintesc o mulţime de „regi" *(reges)*, duci şi căpetenii dacice, care duceau lupte între ei sau împotriva romanilor. Numele acestor „dinaşti" nu se cunoaşte totdeauna. Suetoniu [19] aminteşte, de pildă, trei „duci", care au fost ucişi, cu numeroasa lor armată („...ducibus cum magna copia caesis"), în vremea lui Augustus. Numele acestor „duces" nu-l cunoaştem, dar în aceeaşi perioadă sînt menţionaţi în schimb doi regi ai dacilor, Dicomes şi Cotiso („rex Getarum" [20]), primul promiţînd sprijin lui Marcus Antonius şi al doilea lui Octavianus, viitorul împărat [21]. Cu o oarecare aproximaţie, regatele acestor dinaşti au fost localizate în Banat (Cotiso) şi în centrul Munteniei sau sud-estul Transilvaniei (Dicomes) [22]. Contemporan cu aceşti doi regi a fost Thiamarcus, atestat, după cum am spus, de două izvoare contemporane şi a cărui formaţiune microstatală era axată pe Valea Oltului, la Turnu Roşu, cu capitala la Buridava, Ocniţa de azi. Nu excludem nici posibilitatea mai multor reşedinţe, ca şi în vremea lui Burebista, aşa cum a crezut Pârvan [23] şi cum, dealtfel, am presupus şi noi în 1951 [24], cît şi alţii, mai tîrziu [25]. Ne gîndim, evident, la cetăţile de la Roeşti şi Grădiştea, dar şi la punctele strategice dacice de la „Capela" şi „Cetăţuia" de pe teritoriul municipiului R. Vîlcea. Rămîne însă o precizare definitiv cîştigată şi anume că centrul acelor daci buridavensi din relatarea lui Ptolemeu era la Ocniţa şi că aci este documentată şi prezenţa regelui Thiamarcus. Existenţa unei formaţiuni politice la sud de Carpaţi, dar localizată într-o zonă aşa de strîns legată de complexul cetăţilor dacice şi sistemul defensiv — avînd centrul la Sarmizegetusa —, pune problema raportului acesteia faţă de statul-nucleu în jurul căruia s-a închegat, şi mai puternic după

---

[18] Cercetări făcute de Fl. Preda şi V. Dupoi. Avem în vedere impunătoarea *dava* de la Pietroasele, jud. Buzău.

[19] Suetoniu, XXI, 2.

[20] *Ibidem*, 4, XII, 4.

[21] Vezi C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 289.

[22] H. Daicoviciu, în *Dicţionar de istoria veche a României*, Bucureşti, 1976, p. 190 şi 234.

[23] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 81.

[24] D. Berciu, *Istoria veche a Republicii Populare Române*, p. 167.

[25] Al. Suceveanu, ActaMN, 15, 1978, p. 109.

un secol și jumătate, statul dac de sub Decebal. Centrul noului stat era în Munții Orăștiei de unde trebuie să fi plecat noua acțiune de creștere și închegare mai temeinică a statului din vremea lui Decebal sau a predecesorilor săi imediați. Izvoarele amintesc ca rege al dacilor pe Duras-Diurpaneus, care, în împrejurări grele, cedează locul noului rege, Decebal. În vremea acestuia se reface unitatea politică a dacilor, dar într-un spațiu mai restrîns decît în epoca lui Burebista. În primul rînd întreaga zonă sud-getică dintre Istru, Pont și Haemus se găsea, încă mai demult, sub stăpînire efectivă romană, iar zonele mult periferice nu vor fi fost incluse în unitatea politică statală refăcută sub Decebal numai în regiunile de bază carpato-dunărene ale lumii dacice. Noul organism statal, mai unitar structurat, s-a ridicat pe baza tradiției statornicite de Burebista, prin confederarea — din nou — a stătulețelor rezultate din fărîmițarea, dar nu dispariția statului creat de Burebista. Nu se pot formula încă ipoteze referitoare la „înglobarea" microstatului lui Thiamarcus în noul stat unificator dac. Ceea ce putem spune cu certitudine este că acest stătuleț dăinuia încă pînă spre pragul erei noastre și că el se afla în acea vreme în afara statului-nucleu din jurul Sarmizegetusei și își păstra independența, cîtă vreme este menționat documentar aci un rege-basileu. Prezența monedelor de la Augustus, a armelor (spada) și a altor obiecte romane descoperite în orizontul incendiului ne-a dus la presupunerea că centrul militar dacic de la Buridava dispare din cauza atacurilor romane, dar că nu există nici o întrerupere de altă natură în viața complexului de la Ocnița-Buridava, deși ea dobîndește forme mai modeste. Nu avem argumente ce ar susține că Buridava dacică își pierde funcțiunea de centru militar din cauza unui atac intern, în procesul noii centralizări statale, dar se poate susține totuși că, în continuare, zona respectivă rămîne în marea unitate culturală geto-dacică, ceea ce ne poate îndemna să presupunem că din epoca lui Augustus stătulețul cu capitala la Buridava intrase în cadrul statului dacic și că el păstrase — și fructificase — tradiția statală anterioară. Desigur că nu putem exclude nici politica romană „de control și supraveghere" a lumii geto-dace nord-dunărene.

Mulți dintre dinaștii mărunți geto-daci dintre Carpați și Dunăre — și mai ales cei din apropierea fluviului — încheiaseră cu romanii [26] fie înțelegeri de prietenie, ca state clientelare, fie că erau mereu sub control și supraveghere romană. Ei nu mai dispuneau de forță pentru a se putea impune atît unor regișori locali, cît mai ales în fața romanilor. O asemenea situație a ușurat evident și ea ridicarea, din nou, a unei personalități istorice ca Decebal, care să simbolizeze, ca și Burebista, cu un veac și jumătate în urmă, unitatea, centralizarea și independența. Nu putem preciza dacă cei trei „duces Dacorum" menționați de Suetoniu [27], căzuți în luptele duse de Augustus, reprezentau formațiuni independente, sau ei depindeau de o putere centrală [28], dar, în orice caz ei întreprindeau o acțiune militară comună împotriva romanilor [29]. În micile lor „regate"

---

[26] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 288—289.

[27] Suetoniu, XXI, 2.

[28] D. Berciu, *op. cit.*, p. 29.

[29] Cf. Jan Trynkowski, *La chute de Burebista*, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 386.

dăinuia ideea de unire şi de libertate, elemente de permanenţă în structura unui stat şi unei tradiţii statale, viabile numai în cadrul unei unităţi de neam. Că nucleul principal al procesului polarizator, care va duce la făurirea din nou a statului dac din vremea lui Decebal, se afla în zona intracarpatică este o părere demult formulată şi acceptată în istoriografia românească, dar locul şi rolul statuleţului de la Buridava vor trebui lămurite atît pentru vremea lui Burebista, cît şi de după el. Unificarea într-un stat centralizat se realizează cu un secol şi jumătate mai tîrziu de la dispariţia lui Burebista de pe scena istoriei. Singurul izvor pe baza căruia s-a reconstituit lista succesorilor la domnie, de la Burebista la Decebal, a rămas, fără îndoială, Iordanes, scriitor got din secolul al VI-lea, dar care se sprijină pe opera lui Dio Chrysostomus, contemporan al unor evenimente din timpul lui Traian şi Decebal şi cunoscător direct al unor aspecte ale vieţii geto-dacilor. Din relatările lui Iordanes reiese că, cel puţin în nucleul statal intracarpatic, s-au succedat după 44 î.e.n., pînă la Decebal, Deceneu, Comosicus, Coryllus (Scorillo) şi Diurpaneus (Dorpaneus) care cedează tronul lui Decebal, în 87 e.n. [30]. Iordanes nu menţionează alţi regi, dar este de presupus ca ei să fi existat. O atare posibilitate a şi fost întrezărită de C. Daicoviciu [31], iar cele două inscripţii de la Ocniţa-Buridava vin să completeze lista regilor urmaşi ai lui Burebista şi predecesori ai lui Decebal în zona extracarpatică.

Descoperirea inscripţiilor greceşti făcută la Ocniţa în 1973 şi 1978 are o reală importanţă, nu numai pentru că ea aduce numele unui nou rege geto-dac —, nume de origine indiscutabil traco-dacică, dar şi fiindcă cele două inscripţii atestă prezenţa unei formaţiuni, de tradiţie statală, pe versantul sudic al Carpaţilor şi care era aşa de puternic şi organic legată de vatra dacică din imediata vecinătate, de pe versantul nordic al Carpaţilor, care a format în toate vremurile un element polarizator. Pe aceleaşi meleaguri pe care, după plămădirea poporului român, izvoarele vor menţiona formaţiuni româneşti prestatale, de o parte şi de alta a Carpaţilor, s-a perpetuat o străveche tradiţie politică şi tendinţa de unire.

Cît priveşte antroponimul Thiamarkos sau Thiamarcus (în flexiunea latină), I. I. Rusu [32] a stăruit în cîteva rînduri asupra originii tracogetice, cu competenţa recunoscută. Întregirea inscripţiei descoperite de noi în 1973 şi constînd din două fragmente nu se poate face prin alipire, cum s-a procedat [33], întrucît cele două fragmente provin din părţi diferite ale vasului. Teoretic ele se pot alătura, dar practic nu, fiindcă striurile paralele şi în „valuri" nu îngăduie aşa ceva. Desigur, trebuie să ne gîndim la repetarea scrierii, a titlului de basileu şi a numelui, pe corpul vasului, cum s-a procedat cu binecunoscutul vas de la Sarmizegetusa. Numele Thiamarcus se încadrează în onomastica generală traco-geto-dacică, întocmai ca şi *Reb*, pe care l-am întîlnit scrijelat pe cinci fragmente ceramice, cu litere majuscule latine [34]. Dacă numele Thiamarcus

---

[30] Vezi, între altele, C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 294–295.
[31] *Ibidem*, p. 295.
[32] I. I. Russu, *op. cit.*
[33] *Ibidem*; vezi şi *Epigraphica*, p. 36, fig. 1.
[34] D. Berciu, SCIVA, 24, 1978, 4, p. 611 şi urm., fig. 1–5.

este în genitiv sau nominativ, ca și termenul de basileu din inscripţia găsită în 1973, noua descoperire din 1978 nu ne-a adus nici un element în plus, dar faptul că numele regelui Thiamarcus apare pe două vase diferite și că aceste vase erau mari vase de provizii, nu în mod obligatoriu de cult, ne face să credem că cele două cuvinte erau la genitiv, în sensul indicării proprietarului, posesorului vaselor sau atelierului de olărit, ceea ce pare mai verosimil. După descoperirea din 1978 înclinăm să credem că reconstituirea numelui este cea bănuită de noi chiar din ora descoperirii pe şantier și cum vor susţine specialiştii cu cîţiva ani mai tîrziu. Am manifestat o oarecare îndoială [35] asupra reconstituirii numelui regelui Thiamarcus [36]. Deşi nu mai avem în prezent motive să mai avem rezerve, totuşi dintr-un spirit ştiinţific poate că va trebui să aşteptăm alte descoperiri întregitoare.

LE ROI THIAMARCUS ET LA TRADITION ÉTATIQUE DES GÉTO-DACES

RÉSUMÉ

L'auteur relève dans la présente étude un important problème posé par une nouvelle inscription grecque découverte à Ocniţa au cours des fouilles de l'année 1978. Il s'agit d'un fragment d'un grand vase (dolium) qui porte l'inscription *ΑΜΑΡ* (fig. 1 et 2). Celle-ci représente une partie de l'anthroponyme (THI)AMAR(KOS), le nom du roi qui était le chef du petit Etat des Daces Buridavensioi dont fait mention Ptolémée. Le centre de cet Etat était à Buridava, localisée d'une façon définitive à Ocniţa, grâce aux fragments sur lesquels est inscrit le mot *Bur* et *Buridava*. Le fragment récemment découvert nous offre de nouveaux éléments pour reconstituer le nom d'origine thraco-dace de Thiamarcus. Celui-ci est un des successeurs de Burebista et des prédécesseurs de Décébale, roi d'un des quatre ou cinq petits Etats de l'ancien grand Etat de Burebista. Le roi Thiamarcus symbolise la continuité d'État dans la région extracarpatique de la Dacie, après la mort de Burebista.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Ocniţa, dép. de Vîlcea : fragment céramique d'un grand vase (dolium) qui porte l'inscription en grec avec le nom du roi (Thi)amar(cus) de l'Etat des Daces Buridavensioi (v. Ptolémée).

Fig. 2. Ocniţa, dép. de Vîlcea : le même fragment.

---

[35] Idem, Apulum, 13, 1975, p. 617 ; cf. I. I. Russu, *op. cit.*

[36] Reamintim că noi înșine ne-am gîndit chiar din prima oră a descoperirii inscripţiei grecești, în 1973, la o întregire a numelui în Thiamarcus (vezi ziarul local din Rm. Vîlcea, „Orizont", 7 aug. 1973 ; cf. RevMuz, 12, 1973, p. 8, și Drobeta, 3, 1978, p. 17) ceea ce specialiștii veneau să dovedească mai tîrziu, în speţă I. I. Russu.

CU PRIVIRE LA NOȚIUNEA DE „FAZA HÎRȘOVA" A CULTURII GUMELNIȚA

DE

MIHAI SIMON

Dată fiind importanța atribuită rezultatelor obținute prin săpăturile efectuate în tellul de la Hîrșova pentru fixarea începutului culturii Gumelnița, am acordat o atenție deosebită studiilor care tratează aceste descoperiri [1]. Ele au permis definirea unei noi faze a culturii Gumelnița „prima în dezvoltarea ei, descoperită deocamdată numai pe teritoriul Dobrogei și (care, n. n. — M.S.) se inserează cronologic contemporan cu sfîrșitul fazei Boian V (Boian V c, n. n. — M.S.) și începutul culturii Gumelnița din Muntenia" [2]. Materialul arheologic care caracterizează această fază provine în cea mai mare parte din locuința nr. 9, care suprapune un nivel Boian V, corespunzător celui Boian V b de la Tangîru [3]. Tot fazei Hîrșova îi este atribuit și nivelul următor locuinței nr. 9, nivel a cărui ceramică „este contemporană cu cea din faza Gumelnița I b, de la Tangîru" [4]. Descoperirile de la Palazu Mare [5] (mormînt) și cele de la Costinești și Constanța (așezări) îmbogățesc teritorial conținutul „fazei Hîrșova".

Făcînd o analiză amănunțită și comparativă a formelor ceramice (tabelul I—IV), a motivelor (tabelul V—VII) și tehnicii ornamentale, documente pe care se sprijină întreaga noțiune de „faza Hîrșova", concluziile la care am ajuns se deosebesc însă esențial de cele mai sus enumerate. În cele ce urmează, expunem rezultatele acestei analize, folosind ca miez al discuției comparația între materialele „fazei Hîrșova" și ale nivelului următor, cu cele de la Tangîru.

Tehnica ceramicii. În „faza Hîrșova" ceramica este arsă uniform, cenușiu-brun, brun-negru sau cenușiu-cărămiziu [6]. La Tangîru, în fazele Gumelnița I a, b, c (după D. Berciu), ceramica este arsă la negru, cu

[1] Doina Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285—306. Idem, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 321—328.

[2] Idem, SCIV, 13, 1962, 2, p. 292.

[3] *Ibidem*, p. 290, nota 2 și D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, pl. IV, p. 369.

[4] Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 269. Tot acolo, autoarea continuă expunerea mai puțin clar dacă nu contradictoriu : „În Dobrogea (acest nivel contemporan cu Gumelnița I b, n.n. — M. S.) inserîndu-se tot în etapa Protogumelnița, deci înaintea fazei Gumelnița I din tabelul amintit (respectiv *Istoria României*, vol. I, pl. V, n.n. — M. S.), care reprezintă o fază pe deplin formată a acestei culturi". Anterioritatea „fazei Hîrșova", cu toate analogiile pe care autoarea le-a făcut cu nivelele Gumelnița I a și I b de la Tangîru, va fi reafirmată și ulterior (idem, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 326).

[5] Idem, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 326.

[6] Idem, SCIV, 13, 1962, 2, p. 290.

S C I V A, tomul 30, nr. 3, București, iulie—septembrie 1979, p. 359—365

luciu metalic sau portocaliu albicios [7]. În faza II specia neagră devine rară predominînd cea de culoare neagră-cenuşie, cu nuanţe castanii [8]. În faza II c, ceramica cenuşie predomină [9], iar pentru faza III ceramica neagră devine o excepţie; în schimb, slipul negru-brun sau cenuşiu-negru este frecvent [10].

Degresantul, pentru „faza Hîrşova", este reprezentat prin cioburi şi pietricele pisate mărunt [11], în timp ce la Tangîru, în faza Gumelniţa I a, b, c, este format din nisip fin [12]. Pietricele şi nisip se folosesc din faza II [13]. În ultima fază, III, a culturii Gumelniţa de la Tangîru, pasta conţine multe impurităţi, îndeosebi pietricele, sfărîmături de calcar şi, rar, scoici pisate [14].

Formele ceramice. În SCIV, 2, 1962, p. 302 sînt menţionate, pentru faza Hîrşova, trei tipuri de străchini: cu umăr ascuţit, buza răsfrîntă şi evazată (tab. I/1); cu buza trasă în interior (tab. I/2, 13) şi cu buza îngroşată (tab. I/5, 16), iar în Dacia, N. S., X, 1966, p. 326 numai două şi anume 1, 2, 11 din tab. I (11 fiind o subvariantă a tipului 1). Străchinile care apar la Hîrşova (adică 1, 2, 11 din tabelul I) au la Tangîru o evoluţie lungă, neoferind, în cazul unei raportări stratigrafice, siguranţa necesară. Tipurile 5 şi 16 din tabelul I, menţionate în SCIV, dacă există într-adevăr la Hîrşova, au la Tangîru aceeaşi lungă evoluţie stratigrafică. În ceea ce priveşte strachina cu inel (tab. I/22) [15] ea este caracteristică aşa-zisei „culturi Varna", apărînd frecvent în cimitirul de la Devnja, de exemplu [16]. Această „cultură" este paralelizată de H. Todorova cu faza II a culturii Gumelniţa [17].

La Tangîru, una din variantele cele mai caracteristice de străchini pentru nivelul 14, deci Gumelniţa I b, este aşa-zisa strachină ornamentală [18], găsindu-se vreo 30 de exemplare (tab. I/4). Această formă este foarte caracteristică orizonturilor timpurii ale culturii Gumelniţa, tipul apărînd frecvent la Ovčarovo (nivelele VIII—X) [19], în prima fază a culturii Kodjadermen-Gumelniţa-Karanovo VI. Subvarianta nu evoluează mai departe de prima fază a culturii Gumelniţa, respectiv nivelul 14 la Tangîru şi nivelul X la Ovčarovo, lipsind în faza Gumelniţa II. Dealtfel, ea nu este o creaţie pur gumelniţeană, originea ei fiind în orizonturile anterioare, în cultura Mariţa şi Sava. Această formă de strachină lipseşte la Hîrşova.

O altă subvariantă, legată de cea amintită, apare la Tangîru în nivelul Gumelniţa II b[20] şi la Ovčarovo în nivelul XII (tab. I/20).

---

[7] D. Berciu, *op. cit.*, p. 430.
[8] *Ibidem*, p. 445.
[9] *Ibidem*, p. 462.
[10] *Ibidem*, p. 465.
[11] D. Galbenu, *op. cit.*, p. 290.
[12] D. Berciu, *op. cit.*, p. 430.
[13] *Ibidem*, p. 445.
[14] *Ibidem*, p. 466—467.
[15] D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 14/1.
[16] H. Todorova, Izvestija Varna, 7 (22), 1971, pl. IX/5.
[17] Idem, *The eneolithic in Bulgaria*, B.A.R., Internationales Series (Supplementary), 49, 1978, tabelul 33.
[18] D. Berciu, *op. cit.*, p. 439. În Materiale, 5, 1959, fig. 1 cultura Gumelniţa începe cu nivelul 12.
[19] H. Todorova, *Ovčarovo*, Sofia, 1976, p. 84/4; 90/3; 90/1, 4; 92/3; 93/2; 126.
[20] D. Berciu, *op. cit.*, fig. 235/20.

Nu apar la Hîrşova nici foarte caracteristicele castroane cu umăr lat (tab. II/1, 2, 3, 5, 6, 7) frecvente la Tangîru încă din nivelul 13 (Gumelniţa Ia) şi la Ovčarovo în nivelurile VIII—X [21]. Cele cu umăr îngust şi canelat (tab. II/8, 10) apar la Tangîru în nivelul 16 [22], iar la Ovčarovo o astfel de formă, cu început de canelare, se întîlneşte în nivelul X [23]. Dealtfel, forma e frecventă în toate aşezările fazei II (sau A_2).

La Hîrşova, în cazul acestei forme, avem un amănunt semnificativ : răsfrîngerea buzei[24] (tabelul II/8) subvariantă identică cu cea din nivelul 16 de la Tangîru[25] (Gumelniţa IIa). Din această formă va evolua castronul care are în loc de umăr o canelură specifică ultimelor niveluri ale fazei II (tab. II/1)[26].

Două forme, foarte importante în demonstraţia autoarei, ne reţin de asemenea atenţia : fructierele (tabelul II/17, 18) şi măsuţele suport (tabelul III/14—16)[27].

Silvia Marinescu-Bîlcu, analizînd vasele din mormîntul de la Palazu Mare (tabelul II/18 ; III/16), ajunge la concluzia că cele două forme sînt de provenienţă precucuteniană[28], comunităţile acestei culturi folosind acest tip de vas din faza Precucuteni II[29]. Mesele-suport, atît în varianta cilindrică (tab. III/14, 15) cît şi cea prismatică (tab. III/16), apar în faza IV a culturii Sava, cunoscută şi sub numele de faza Varna, la Goljamo Delčevo, în nivelul III[30], ca şi la Denev în nivel Gumelniţa A_2 (sau II)[31]. Fructierele de la Hîrşova (tab. II/17) îşi au cele mai bune analogii tot la Goljamo Delčevo în acelaşi nivel III [32] sau la Lişcoteanca în nivelul Gumelniţa A_1 [33]. Rezultă deci că aceste forme nu sînt o creaţie exclusivă a „fazei Hîrşova” cum s-a afirmat[34].

În situaţia în care avem de-a face cu forme comune „fazei Hîrşova“ şi aşezării de la Tangîru, care au o evoluţie lungă, proporţia acestora în diferitele momente de evoluţie, în comparaţie cu celelalte forme, poate oferi date în plus. În „faza Hîrşova”, cea mai răspîndită formă ceramică este strachina[35]. La Tangîru, această formă devine frecventă abia în nivelul Gumelniţa IIa (nivelul 16), caracterizînd această fază în special prin subvarianta cu umăr ascuţit şi buza evazată, 3b în tipologia lui D. Berciu[36] (la noi tab. I/1). Acum, în faza Gumelniţa II, această cultură devine o cultură a străchinilor[37].

---

[21] H. Todorova, *op. cit.*, p. 85/1 ; 83/7 ; 89/6 ; 91/7.
[22] D. Berciu, *op. cit.*, fig. 235/22.
[23] H. Todorova, *op. cit.*, p. 98/3.
[24] D. Galbenu, *op. cit.*, p. 303.
[25] D. Berciu, *op. cit.*, fig. 235/18.
[26] D. Galbenu, Pontica, 4, 1971, p. 243.
[27] Idem, Dacia, N. S., 10, 1966, fig. 1/3, 22, 23 ; 3/1, 2, 6, 7.
[28] Silvia Marinescu-Bîlcu, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 65, 67, 71.
[29] *Ibidem.*
[30] H. Todorova, Razkopki i procicwania, 5, 1975, pl. 24/11, 12, 13 ; pl. 25/1, 2, 6.
[31] R. Popov, Izvestija na arheologiceskia institut, 4, 1914, fig. 143 şi 157.
[32] H. Todorova, *op. cit.*, pl. 32/2.
[33] N. Harţuche şi F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecţiei arheologice a muzeului Brăilei*, Brăila, 1976, fig. 184.
[34] D. Galbenu, *op. cit.*, p. 326.
[35] *Ibidem.*
[36] D. Berciu, *op. cit.*, p. 446.
[37] *Ibidem.*

Tehnica ornamentării[38]. Pictura cu grafit, în toate aşezările gumelniţene timpurii, ca şi la Tangîru în nivelele 13—14, este tehnica preferată, fiind după părerea lui D. Berciu „în continuarea celei — în plin proces de dezvoltare — din ultima fază a culturii Boian (Boian V)"[39]. Dealtfel, pictura cu grafit caracterizează şi cultura Mariţa, îndeosebi în faza III[40], care, la rîndul ei, a avut o contribuţie deosebită la naşterea culturii Gumelniţa. În faza II de dezvoltare, în întreg arealul gumelniţean grafitul pierde din importanţă, fiind folosit mai rar. La Tangîru, fenomenul poate fi sesizat începînd cu faza Ic, accentuîndu-se în faza II, cind în locul grafitului este preferat ornamentul incizat, excizat, incrustat, în relief sau barbotinat [41]. La Hîrşova, decorul cu grafit este rar, predominînd incizia, incrustaţia, excizia şi scrijelarea superficială pentru a prinde pictura cu alb sau roşu[42]. Barbotina este frecvent aplicată, în vergi sau neorganizat, în special pe partea inferioară a vaselor[43]. Decorul cu scoica în aşezarea de la Hîrşova îl întîlnim în nivelul corespunzînd, după autorul săpăturilor, Gumelniţei I (locuinţa nr. 5) [44], dar la o analiză mai atentă rezultă că acest decor nu apare nicăieri în nivelurile Gumelniţa I. Impresiunile cu scoica sînt specifice orizontului A_{2a} de la Gumelniţa [45]. La Sultana apar exclusiv în straturile superioare[46]. De asemenea o întîlnim la Măgura Jilavei [47], Căscioarele [48] ca şi la Blejeşti unde acest tip de ornament este mai frecvent decît la Pietrele [49]. Decorul aplicat prin impresiuni de scoică apare şi în sudul Dunării, la Ruse, printre materialele publicate de G. Georgiev şi N. Angelov [50], aşezare încadrată de Henrieta Todorova la sfîrşitul eneoliticului tîrziu [51]. În sfîrşit, la Tangîru tipul acesta de tehnică ornamentală apare în nivelul Gumelniţa IIa [52].

Motivele ornamentale. Pentru motivele pietate cu grafit din „faza Hîrşova" prea multe lucruri nu pot fi puse în evidenţă, în primul rînd datorită faptului că această tehnică ornamentală este rară. Acest lucru trebuie pus în legătură şi cu faptul că la Hirşova nu avem documentată specia ceramică neagră cu luciu metalic, folosită cel mai des pentru pictura cu grafit.

---

[38] Tabelul V reprezintă pictura cu grafit, tabelul VI pictura cu culoare albă sau roşie şi cele care nu au menţionată tehnica, tabelul VII/1, 2 incizie ; 3—8 excizie ; 9—16 relief ; 17—19 impresiune ; 20 canelură ; 21, 22 scrijelare ; 23 ornament cu măturica.

[39] *Op. cit.* p. 430.

[40] H. Todorova, *The eneolithic in Bulgaria*, p. 29.

[41] D. Berciu, *op. cit.*, p. 451.

[42] D. Galbenu, *op. cit.*, p. 326.

[43] Idem, SCIV, 13, 1962, 2, p. 290, fig. 6/3, 5.

[44] *Ibidem*, fig. 8/1.

[45] Vl. Dumitrescu, SCIV, 17, 1966, 1, p. 76.

[46] Idem, Dacia, 2, 1925, p. 79 şi I. Andrieşescu, Dacia, 1, 1924, p. 94, 98, pl. XXII/13—15 ; XXX/6—11.

[47] E. Comşa, Dacia, N. S., 20, 1976, fig. 18/19 ; 19/2.

[48] Gh. Ştefan, Dacia, 2, 1925, fig. 31/10, 12.

[49] D. Berciu, Materiale, 2, 1956, p. 555.

[50] G. Georgiev şi N. Angelov, Izvestia na arheologiceskia institut, 21, 1957, fig. 33/1 ; 42/2, 4.

[51] H. Todorova, *op. cit.*, tab. 16.

[52] D. Berciu, *Contribuţii...*, fig. 241/5, 16.

Hîrșova – Faza Hîrșova		Hîrșova – Gumelnița I	Gumelnița II	Gumelnița III	Tangîru – Gumelnița I a 13	I b 14	I c 15	II a 16	II b 17	II c 18	III a 19	III b 20	III c 21	Forme	
					●										1
●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●					2
					●	●	●	●							3
					●	●									4
●					●										5
					●				●	●	●				6
●	●	●	●			●	●	●	●	●					7
						●		●			●				8
						●		●							9
						●									10
						●									11
						●									12
●	●	●				●			●	●	●	●	●		13
●	●							●	●	●					14
●	●	●						●	●	●					15
								●	●	●					16
								●							17
●	●														18
		●													19

Tabelul IV. **Diferite forme ceramice din așezările Hîrșova și Tangîru**

Hîrșova – Faza Hîrșova		Hîrșova – Gumelnița I	Gumelnița II	Gumelnița III	Tangîru – Gumelnița I a 13	I b 14	I c 15	II a 16	II b 17	II c 18	III a 19	III b 20	III c 21	Forme	
●	●	●			●	●	●	●	●	●					1
					●			●	●	●					2
					●										3
						●									4
						●		●							5
●?						●		●							6
						●		●							7
●	●							●	●	●					8
								●							9
								●	●	●					10
								●							11
●	●	●								●					12
											●				13
●	●														14
●	●														15
●	●														16
●	●	●													17
●	●	●													18
		●	●	●											19
			●	●											20
			●												21

Tabelul III. **Diferite forme ceramice din așezările Hîrșova și Tangîru**

Hîrșova – Faza Hîrșova		Hîrșova – Gumelnița I	Gumelnița II	Gumelnița III	Tangîru – Gumelnița I a 13	I b 14	I c 15	II a 16	II b 17	II c 18	III a 19	III b 20	III c 21	Forme	
					●										1
					●	●	●								2
					●	●	●								3
					●	●	●	●	●	●					4
						●	●								5
						●	●	●	●	●					6
						●									7
●	●	●						●	●						8
								●							9
									●						10
●										●	●	●	●		11
●															12
●															13
●	●	●	●	●											14
			●												15
			●	●											16
●															17
●															18

Tabelul II. **Forme de castroane (1–16) și fructiere (17–18) din așezările Hîrșova, Tangîru și Palazu Mare (18)**

Hîrșova – Faza Hîrșova		Hîrșova – Gumelnița I	Gumelnița II	Gumelnița III	Tangîru – Gumelnița I a 13	I b 14	I c 15	II a 16	II b 17	II c 18	III a 19	III b 20	III c 21	Forme	
●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●		1
●	●	●	●	●	●	●							●		2
						●				●					3
						●									4
						●	●	●	●	●	●	●	●		5
						●			●						6
						●									7
							●	●	●	●	●	●	●		8
							●	●	●	●	●	●	●		9
							●	●							10
●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●		11
							●	●	●	●	●	●	●		12
●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●		13
								●							14
								●	●	●	●	●	●		15
								●	●	●	●	●	●		16
								●	●	●					17
									●						18
									●						19
									●						20
												●			21
●	●	●	●	●											22
	●														23
		●													24

Tabelul I. **Forme de străchini din așezările Hîrșova, și Tangîru**

Dacia 1974 (30), 3
362–363

Tabelul V. **Motive ornamentale pictate cu grafit**

Motive	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Tangîru, Gumelniţa III c 21	●																						
Tangîru, Gumelniţa III b 20	●																						
Tangîru, Gumelniţa III a 19	●																						
Tangîru, Gumelniţa II c 18	●																		●				
Tangîru, Gumelniţa II b 17		●																	●			●	
Tangîru, Gumelniţa II a 16																							
Tangîru, Gumelniţa I c 15		●																	●			●	
Tangîru, Gumelniţa I b 14		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Tangîru, Gumelniţa I a 13	●	●	●	●	●	●	●																
Hîrşova, Gumelniţa III																							
Hîrşova, Gumelniţa II																							
Hîrşova, Gumelniţa I																							
Hîrşova, Faza Hîrşova	●																						
Hîrşova, Faza Hîrşova	●	●	●	●			●					●											

Tabelul VI. **Motive ornamentale pictate cu alb sau roşu şi a căror tehnică de ornamentare nu este menţionată de către autoarea săpăturilor**

Motive	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Tangîru, Gumelniţa III c 21																		
Tangîru, Gumelniţa III b 20																		
Tangîru, Gumelniţa III a 19																		
Tangîru, Gumelniţa II c 18																		
Tangîru, Gumelniţa II b 17																	●	
Tangîru, Gumelniţa II a 16																		
Tangîru, Gumelniţa I c 15																		
Tangîru, Gumelniţa I b 14																		
Tangîru, Gumelniţa I a 13																	●	●
Hîrşova, Gumelniţa III																		
Hîrşova, Gumelniţa II											●	●	●	●	●	●		
Hîrşova, Gumelniţa I								●	●	●							●	
Hîrşova, Faza Hîrşova																		
Hîrşova, Faza Hîrşova	●	●	●	●	●	●	●											

Tabelul VII. **Motive ornamentale realizate prin incizie (1–2), excizie (3–8), relief (9–16), impresiuni (17–19), canelură (20), scrijelare (21–22), şi cu „măturica" (23)**

Motive	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Tangîru, Gumelniţa III c 21									●	●		●									●	●	●
Tangîru, Gumelniţa III b 20									●	●		●									●	●	●
Tangîru, Gumelniţa III a 19									●	●		●				●					●	●	●
Tangîru, Gumelniţa II c 18						●	●		●	●		●	●		●			●	●		●	●	●
Tangîru, Gumelniţa II b 17		●				●			●	●				●				●			●	●	●
Tangîru, Gumelniţa II a 16		●							●	●	●	●	●	●			●	●		●	●		●
Tangîru, Gumelniţa I c 15		●							●	●										●		●	
Tangîru, Gumelniţa I b 14		●	●	●	●				●	●							●			●	●		●
Tangîru, Gumelniţa I a 13	●	●	●						●	●										●			
Hîrşova, Gumelniţa III														●									
Hîrşova, Gumelniţa II		●						●												●	●	●	
Hîrşova, Gumelniţa I		●																●			●	●	
Hîrşova, Faza Hîrşova		●	●	●					●	●										●	●	●	
Hîrşova, Faza Hîrşova		●	●	●	●				●	●	●									●	●	●	

În mod cert, apar la Hîrșova „dinți de lup" (tab. V/2,7)[53] și probabil tangenta de tip 4, după clasificarea noastră (tab. V)[54]. Alte mențiuni pentru motivele ornamentale pictate cu grafit sînt doar pentru orizontul Gumelnița I, aplicate în interiorul străchinilor.

Despre spirala „fugitivă" (tab. VI/9) și banda mărginită (tab. VI/17) ce o însoțește[55] nu ni se specifică în ce tehnică au fost realizate (grafit? pictură crudă cu alb?). Maniera de execuție a spiralei (elementul central derivînd dintr-un cap de spirală legată de o alta) nu este cunoscută în toată aria Gumelnița I, dar tendința de îngroșare a părții terminale a capului de spirală este foarte caracteristică la Cernavoda[56] și Ruse[57]. Spiralele în formă de S (tab. VI/10, 11), deși pentru orizonturi diferite (Gumelnița I și II)[58], duc spre aceeași așezare de la Cernavoda[59].

La Tangîru, motivul ornamental cel mai frecvent este un ornament compus care are la bază „Crucea descentrată" (tab. V/12). Acest motiv apare și în „faza Hîrșova" pe un capac. Trebuie însă menționat că motivul are o foarte lungă evoluție, începînd din nivelurile Marița și Sava, întîlnindu-se frecvent și în faza II a culturii Gumelnița, ca dealtfel și motivele din tab. V/3, 4, 7.

Benzile înguste, triunghiurile, punctele pictate cu culoare sînt puțin frecvente la Tangîru în nivelele 13—14. Motivele incizate, excizate, scrijelate sînt comune ca și barbotina, brîurile alveolate sau crestate (tab. VII), dar la Tangîru ca și în alte așezări ele devin frecvente odată cu declinul picturii cu grafit, adică începînd cu faza Gumelnița II.

În concluzie, din analiza aceluiași material documentar care a stat la baza enunțării noțiunii de „fază Hîrșova", rezultă că:

1. Tehnica ceramicii la Hîrșova este diferită de cea din nivelurile 13—14 de la Tangîru, dar apropiată de cea din faza Gumelnița II.

2. Formele ceramice și proporția lor duc spre aceeași fază Gumelnița II, singura problemă mai deosebită ridicînd-o doar măsuțele suport. Problema ar putea fi soluționată dacă admitem originea lor precucuteniană în sensul paralelismului propus de D. Berciu adică faza a III-a a culturii Precucuteni este sincronă cu Boian final și Gumelnița I[60].

Acest paralelism, întărit și de observațiile de la Măgurele[61], a fost reafirmat și de Silvia Marinescu-Bîlcu[62], care paralelizează faza III a culturii Precucuteni și cu începutul fazei Gumelnița II. Privind cu circumspecția cuvenită această paralelizare, am putea admite totuși supraviețuirea anumitor tradiții, fie nordice precucuteniene, fie sudice din faza Varna (faza IV a culturii Sava) în cultura Gumelnița; indirect, prin inter-

---

53 D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, fig. 6/1.
54 Idem, Dacia, 10, 1966, fig. 1/1.
55 Idem, SCIV, 13, 1962, 2, fig. 10/2.
56 A. Langsdorff și I. Nestor, PZ, 20, 1929, fig. 4/3.
57 G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.*, fig. 40.
58 D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 10/1; 11/1.
59 K. Schuchhardt, PZ, 15, 1924, fig. 17/c.
60 D. Berciu, *op. cit.*, p. 414.
61 P. Roman, SCIV, 13, 1962, 2, p. 259—271.
62 S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 73.

mediul orizonturilor finale Boian și Hamangia, sau direct, în cazul culturii Precucuteniene, prin contacte la nivel Gumelnița A_1 (Gumelnița I).

3. Tehnica ornamentării, prin proporția redusă a grafitului, predominarea inciziei, exciziei, barbotinei, picturii cu culoare, indică același nivel pentru „faza Hîrșova": Gumelnița II.

4. Motivele ornamentale, ca execuție și proporție (fiind direct legate de tehnica de ornamentare), sînt de comparat tot cu nivelul Gumelnița II.

Reiese deci că *nimic nu justifică desemnarea „fazei Hîrșova" ca etapă distinctă a culturii Gumelnița, cu atît mai puțin anterioritatea ei față de manifestările culturale Gumelnița I (sau A_1)*. Orizontul la care se încadrează este Gumelnița II. Materialul locuinței nr. 5 indică aceeași fază.

Pe de altă parte, nu știm în ce măsură se justifică și denumirea de faza Gumelnița III de la Hîrșova, căci materialul ilustrat pentru ea [63] nu este cu nimic diferit de cel de la Ruse [64]; coastele de pe oala de la Hîrșova [65] fiind frecvente și la Brăilița (Valea Catagaței) din nivelul Gumelnița A[66]. Dealtfel, așezările de la Liscoteanca cu punctele Moș Filon, Movila Olarului, Movila din Baltă, ca și Rîmnicelu, își încheie evoluția la un nivel Gumelnița A_2, ultimele importuri din aria menționată aparținînd fazei Cucuteni A_2 [67]. Această cezură bruscă, generală pentru Dobrogea și Muntenia de la nivelul amintit (Gumelnița A_2), a fost reafirmată și în cadrul discuțiilor de la „Colocviul asupra perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului" care a avut loc în decembrie 1977 la Institutul de arheologie din București.

Ținînd cont și de acest lucru nu vedem de ce Hîrșova, aflată între Brăila la nord și Cernavoda la sud, ar avea o fază de evoluție în plus, cu atît mai mult cu cît și în această așezare nivelul care suprapune ultimele orizonturi gumelnițene este Cernavoda I.

À PROPOS DE LA NOTION DE «PHASE HÎRȘOVA» DE LA CULTURE GUMELNIȚA

RÉSUMÉ

Procédant à une nouvelle analyse des matériaux de la phase Hîrșova (notes 1 et 2), l'auteur arrive à des conclusions différentes de celles de Doina Galbenu, qui a introduit cette notion dans la littérature de spécialité. L'analyse est basée essentiellement sur la comparaison des découvertes de Hîrșova avec celles de Tangîru, comparaison qui a d'ailleurs servi de fondement à la création d'une phase distincte de la civilisation de Gumelnița. Les résultats qui sont ressortis de cette nouvelle analyse sont toutefois différents :

1) La technique de travail de la céramique de la phase Hîrșova correspond à celle de l'horizon Gumelnița II, étant donné l'absence de céramique noire au lustre métallique.

[63] D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 12/1–3.
[64] G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.*, fig. 32/10; 42/1, 5.
[65] D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 12/1.
[66] N. Harțuche și F. Anastasiu, *op. cit.*, fig. 143, 150.
[67] *Ibidem*, p. 16.

2) Les formes céramiques, par l'absence de variantes (tab. I/4; II/1—3, 5—7) spécifiques aux niveaux Gumelniţa très anciens, comme par la proportion des formes communes aux deux établissements, nous conduisent vers le même horizon Gumelniţa II.

3) La technique de décor (proportion réduite du graphite, prédilection pour l'incision, la barbotine, les « égratignures », la peinture en rouge et blanc (après cuisson), de même que les motifs ornementaux déterminent ce même encadrement chronologique (Gumelniţa II) des matériaux de la « phase Hirşova ».

EXPLICATION DES FIGURES

Tableau I Formes d'écuelles des établissements de Hîrşova, Tangîru et Costineşti.

Tableau II Formes de jattes (1—16) et compotiers (17—18) des établissements de Hîrşova, Tangîru, Costineşti et Palazu Mare (18).

Tableau III Différentes formes céramiques des établissements de Hîrşova, Tangîru, Palazu Mare.

Tableau IV Différentes formes céramiques des établissements de Hîrşova et Tangîru.

Tableau V Motifs décoratifs peints au graphite.

Tableau VI Motifs décoratifs peints en blanc ou rouge et dont la technique de décoration n'est pas mentionnée par l'auteur des fouilles.

Tableau VII Motifs décoratifs réalisés par incision (1—2), excision (3—8), en relief (9—16), par impressions (17—19), cannelures (20), « griffage » (21—22) et « balayage » (23).

TROFEUL LUI TRAIAN DE LA ADAMCLISI PE MONEDE ALE ORAŞULUI TOMIS

DE

M. SÂMPETRU

După cum se ştie unele mari lucrări executate sub domnia împăratului Traian, legate direct de purtarea războiului cu dacii, cum a fost podul de peste Dunăre de la Drobeta sau Columna traiană de la Roma, ridicată pentru perpetuarea amintirii victoriei asupra poporului dac, au căpătat şi o expresie numismatică.

Sînt cunoscute mai multe reprezentări pe emisiunile monetare, atît ale Podului lui Traian, construit in 103—105 e.n., cît şi ale Columnei, terminată în 113 e.n.[1].

După descoperirea şi identificarea monumentului triumfal de la Adamclisi ca fiind de la Traian, de către Gr. Tocilescu, grandoarea şi semnificaţia deosebită a acestei impunătoare opere putea duce în chip firesc la concluzia că nici această măreaţă lucrare nu a putut rămîne în afara reprezentărilor monetare din vremea împăratului Traian.

Behrendt Pick[2] s-a ocupat cel dintîi (1891) de reproducerea monumentului triumfal de la Adamclisi pe monede. S-a putut găsi numai pe monede de bronz bătute de oraşul Tomis sub Traian, cu chipul împăratului pe avers, iar pe revers cu Tropaion aşezat pe o bază. În legătură cu aceste emisiuni a făcut o serie de remarci care au rămas : 1) Tipul monetar cu trofeu *pe o bază* nu este roman, ci grecesc tomitan şi nu se mai întîlneşte în altă parte în imperiu şi nici la Tomis înainte şi după Traian. 2) Numele împăratului este la dativ, deci monedele constituie o *dedicaţie*. 3) Împăratul poartă şi titlul de *Dacicus*. 4) Tipul monetar cu trofeu emis la Tomis este împrumutat de la monument, care i-a servit ca model artistului gravor. Pick se întreba dacă pe monede este înfăţişat monumentul triumfal în întregime sau doar baza (hexagonală — *n.n.*) şi inclina să creadă că doar aceasta din urmă[3].

---

[1] *Podul*, la Paul L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, I, Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931, p. VI, 385 şi p. 127; *Columna*, la Harold Mattingly — Edward A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II, Londra, 1968, nr. 579 şi pl. XI, 201 şi nr. 600.

[2] B. Pick, *Das Monument von Adam-Klissi auf Münzen von Tomis*, Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Viena, XV, 1892, 1, p. 18—20.

[3] *Ibidem*, p. 19, Vezi şi Gr. Tocilescu, Otto Benndorf şi G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi (Tropaeum Traiani)*, Viena, 1895, fig. 130 şi p. 148—149. Tocilescu la rîndu-i se arăta nedumerit dacă imaginea monetară reprezintă „numai baza sexagonală a trofeului de la Adamklissi sau întreaga construcţiune cilindrică de jos" (*ibidem*). Vezi şi K. Regling în *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910, I, 2, p. 635 şi nota 1; C. Moisil, *Cele mai vechi ateliere monetare de la noi: atelierele oraşelor pontice*, Convorbiri numismatice, p. 23 (anexă la BSNR, XIV, 1919, nr. 31—32).

S C I V A, tomul 30, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1979, p. 367—375

Trofeele, pe monedele romane imperiale, apar cu mult înainte de Traian. Un exemplu mai apropiat în timp ar fi emisiunea reprezentînd *Germania Capta* de la Domitian din 85 e.n. cu trofeu de arme, cu captiv așezat jos la bază cu un cot sprijinit pe genunchi, un alt prizonier fiind în picioare, legat cu mîinile la spate [4].

Pe o monedă de aur de la Domitian se află, pe revers, imaginea unei femei reprezentînd *Germania Capta* șezînd pe un scut hexagonal, cu picioarele îndoite, cotul stîng rezemat de genunchi și mîna adusă la tîmplă în semn de resemnare [5].

După primul război dacic al lui Traian apar emisiuni monetare ale căror imagini sînt simbol de biruință. De pildă, denar cu *Dacicus* în titulatura împăratului Traian, avînd pe revers pe Hercules in picioare [6]. Din aceeași vreme, un *aureus* cu Traian în cvadrigă, cu ramură și sceptru [7] și un denar cu Victorie în picioare pe o corabie ținînd o cunună și o ramură de palmier [8]. În decembrie 102, după triumful sărbătorit la Roma, s-a emis o monedă de aur în care Traian eroizat pune un coif pe un trofeu [9]. Tot după primul război dacic, încă din 103—104 e.n., avem o altă emisiune cu simbolul victoriei, un denar cu *Mars* în costum militar în picioare (pe revers), ținînd lancea, sprijinindu-se cu mîna pe un scut susținut de un captiv [10]. O altă imagine de triumf se poate întîlni pe o monedă bătută între anii 103—111 e.n., deci după primul sau al doilea război dacic. Prezintă pe revers un trofeu de arme cu două scuturi, unul rotund, altul oval, avînd la bază două săbii, două sulițe și două scuturi [11].

Există emisiuni mai tîrzii, în aur și argint, cu *PARTHIA CAPTA* (din anii 114—117 e.n.) tot cu trofeu de arme însă cu doi captivi așezați jos de o parte și de alta, cu o mînă dusă la cap [12].

Faptul că pînă acum nu cunoaștem tropaion așezat pe o bază în emisiunile monetare din vremea împăratului Traian decît la Tomis nu face decît să confirme interpretarea sus-amintită, după care aceste emisiuni trebuie legate de existența monumentului triumfal dobrogean.

Însă problema poate fi aprofundată iconografic. Pînă acum nouă ne sînt cunoscute opt variante ale tipului monetar cu trofeu așezat pe o bază emise de orașul Tomis sub domnia lui Traian. Deosebirile sînt importante și considerăm necesar să ne oprim asupra lor mai îndeaproape. Ele privesc și dispunerea legendei în cîmpul rondelului, nu numai imaginea.

---

[4] Harold Mattingly — Edward A. Sydenham, *op. cit.*, pl. VI, 92, nr. 278 a, p. 189 (85 e.n.).

[5] *Ibidem*, pl. V, 79 și p. 163, nr. 77 (85 e.n.).

[6] *Ibidem*, nr. 45, p. 247 (101—102 e.n.).

[7] *Ibidem*, nr. 48 (101—102 e.n.). C. Moisil, BSNR, XXIV, 1929, p . 11—38.

[8] *Ibidem*, nr. 46 și 47 (101—102 e.n.).

[9] Cohen, 254, Paul Strack, nr. 54 și p. 107. După H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 321, emisiunea aceasta ar putea fi raportată la decizia imperială de înălțare a monumentului triumfal de la Adamclisi, ceea ce este greu de crezut, imaginea consemnînd doar, într-alt chip decît pe alte monede romane imperiale, biruința greu dobîndită asupra Daciei.

[10] H. Mattingly și E. Sydenham, *op. cit.*, II, nr. 158, nr. 159 și nr. 160 la p. 255.

[11] *Ibidem*, nr. 147 și pl. VIII, 139, p. 254.

[12] *Ibidem*, pl. IX, 149 și nr. 324, p. 267.

Fig. 1. Monede emise de orașul Tomis în vremea împăratului Traian, avînd pe revers un trofeu pe o bază. Variantele I (a, b) și II (c, d).

Fig. 2. Monede tomitane cu trofeu. Variantele III (a), VI (b), și IV (c, d).

Varianta I. Trofeu cu coif şi cuirasă, sabie şi două scuturi, fixat cu picioarele şi stîlpul din mijloc pe o bază *scundă.* Coiful nu se observă destul de clar. Baza joasă şi ingustă nu poate fi, credem, decît friza cu arme (sau poate tamburul cilindric, mult redus, plat). În această variantă am avea deci doar trofeul şi friza cu arme (sau tamburul, scund) reprezentate din monumentul de la Adamclisi (Trofeul lui Traian). Legenda monetară scindată, în stînga şi respectiv în dreapta imaginii, pe două rînduri, suprapuse. Pe avers, bustul împăratului Traian spre dreapta şi legenda : ... *KAIC NEPOYA TPAIANω CEB ΓEPM ΔAK*[13] (fig. 1, a, b).

Varianta II. Trofeu cu coif şi cuirasă, cu două scuturi şi fără sabie, fixat cu picioarele şi stîlpul din mijloc pe o bază cilindrică *înaltă.* Coiful nu se distinge prea clar, totuşi se vede că este realizat din faţă, ca mai sus. Legenda monetară pe revers, aceeaşi, dispusă la fel ca la varianta I. Pe avers, bustul lui Traian spre dreapta şi legenda[14] (fig. 1, c, d).

În acest caz considerăm că trofeul de la Adamclisi este reprezentat *direct* pe tamburul cilindric şi că s-a omis de către gravor atît baza hexagonală, cît şi acoperişul tronconic.

Varianta III. Pe revers[15], trofeu cu coif, cuirasă, două scuturi, *balteus* şi sabie fixat direct cu stîlp şi picioare pe o bază cilindrică *înaltă,* fără mijlocirea bazei hexagonale sau a acoperişului tronconic. În această variantă, cornişa şi treptele corpului cilindric ale monumentului de la Adamclisi sînt marcate prin cîte o linie groasă în relief, ambele depăşind tamburul cilindric în părţi. Legenda de pe revers este deosebită de cea de la variantele I şi II, fiind dispusă prin înjumătăţire, în stînga şi în dreapta trofeului şi scrisă de jos în sus în stînga şi de sus în jos în dreapta, în sens invers. Pe avers bustul lui Traian spre dreapta şi legenda : *AYT KAIC NEPOYA TRAIANω CEB ΓEP ΔAK*[16] (fig. 2, a).

Varianta IV. Pe revers[17] trofeul cu coif (ce pare a fi gravat pe latură, cu creastă-panaş), cuirasă, sabie, scuturi şi picioarele şi stîlpul din mijloc pe o bază mică ce surmontează o bază cilindrică mare în relief bombat, marcată jos printr-o linie groasă tot în relief, dusă în părţi în stînga şi dreapta corpului cilindric, care nu poate fi altceva decît *krépis* (treptele monumentului de la Adamclisi). Baza mică ce serveşte de soclu trofeului, nu poate fi decît baza hexagonală, reprodusă aproximativ ca formă şi înălţime, iar baza mare cilindrică, tamburul cilindric al monumentului triumfal. Această imagine monetară se apropie cel mai mult de cea autentică a monumentului, ce i-a servit gravorului ca model. Lipseşte pe monedă doar acoperişul tronconic.

---

[13] Unul din exemplarele mai bine conservate din această emisiune reprodus de noi se află la Institutul de arheologie din Bucureşti, nr. inv. 462/3 (G—3, 97 g, D—21 mm, bronz). Legenda de pe avers este greu lizibilă la sfîrşit.

[14] La Institutul de arheologie din Bucureşti sînt mai multe exemplare, dintre care acesta cu nr. Inv. 1 261/A. 2 412 este mai bine păstrat (G — 3,76 g, D — 19 mm, bronz).

[15] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, a reprodus această imagine (fig. 10 şi p. 21) şi a apreciat că reprezintă „le trophée d'Adam-Klissi dans sa partie supérieure, avec la base cylindrique du monument" (*ibidem*, p. 22). Vezi şi K. Regling, *op. cit.*, nr. 2 601 la p. 681 (bronz) şi F. B. Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, Bucureşti—Bonn, 1965, fig. 357 (stînga) p. 675.

[16] K. Regling, *op. cit.*, 681.

[17] Vezi, K. Regling, *op. cit.*, nr. 2 603 la p. 681 (varianta IV sau V).

Legenda de pe revers se deosebește de toate cele descrise pînă acum ca dispunere, fiind gravată liniar, pe un rînd deși înjumătățită : TOMI/TωN. Pe avers bustul lui Traian laureat spre dreapta și legenda cunoscută [18] : ...*KAIC NEPOYA TRAIANω CEB ΓΕΡ ΔΑΚ* (fig. 2, c, d).

Varianta V. Pe revers [19], trofeu cu coif (pare realizat dintr-o parte (?), se întrevede creasta cu panaș), cuirasă, scuturi și sabie, cu stîlpul și picioarele fixat pe un soclu *conic* ce surmontează o bază cilindrică, *înaltă*, gravată în relief convex și marcată la cornișă printr-o linie groasă tot în relief. Treptele nu sînt înfățișate.

Observăm că din imaginea cunoscută a monumentului nu a fost reținută la această emisiune baza hexagonală, care apare la varianta precedentă, la care lipsește însă acoperișul tronconic ce este gravat aici, însă conic, fapt ce s-a putut realiza tocmai prin eliminarea bazei hexagonale. Legenda pe revers este liniară pe un rînd și înjumătățită ca și la precedenta variantă : TOMI/TωN. Pe avers, bustul lui Traian spre dreapta și legenda [20] (fig. 3, a, b). Imaginea de pe avers și revers se apropie destul de mult de cea de la varianta IV.

Varianta VI. Pe avers bustul lui Traian spre dreapta și legenda cunoscută de la celelalte emisiuni tomitane cu trofeu. Pe revers tropaion, cu coif (neclar), cuirasă, două scuturi și sabie, așezat pe o bază circulară de înălțime *medie*, în comparație cu variantele I și II. În părți legenda, asemănătoare cu a acestora. Bronz (fig. 2, b) [21].

Varianta VII. Îi corespund două emisiuni, ambele avînd pe revers un trofeu cu coif realizat din față, lorică, două scuturi și sabie, fixat cu stîlpul din mijloc și picioarele pe o bază *circulară*. De înălțime *medie* în relief bombat, orizontală în partea de sus, aceasta este subliniată cu o linie groasă în relief ce depășește laturile tamburului cilindric și care reprezintă crepidoma monumentului triumfal. Legenda de pe revers diferă : într-un caz (fig. 3 d) este dispusă în cruciș, în stînga și în dreapta monumentului [22], iar în celălalt (fig. 4 b) este gravată în părți, în stînga monumentului de jos în sus [23], iar în dreapta lui de sus în jos. Pe avers în ambele cazuri, legenda binecunoscută din care se păstrează NEPOYA TRAIANω CEB ΓΕΡΜ Δ ΑΚ, însă clar doar numele împăratului și bustul lui Traian cu cunună de lauri, spre dreapta (fig. 3 c).

La al doilea exemplar, din legenda de pe avers se observă mai bine prima parte : *AYT KAIC NEPOYA TPAIANω* ..., în rest nefiind lizibilă (fig. 4 a). În primul caz nu se mai poate preciza dacă trofeul avea sabie, piesa fiind ruptă în dreapta.

---

18 *Ibidem*, La Institutul de arheologie din București, nr. inv. 1 261/A. 2 420, (G—5,05 g, D — 20 mm, bronz).

19 La Institutul de arheologie din București, nr. inv. 1 261/A. 2 419 (G — 4, 17 g, D — 19mm, bronz).

20 Ibidem. La Regling, *op. cit.*, nr. 2 603 (varianta IV sau V).

21 Pentru imaginea de pe revers, la varianta VI vezi și Kurt Regling, *op. cit.*, nr. 2 600 la p. 680 și pl. VII, 1 (vol. I, 1).

22 Un exemplar se află la Institutul de arheologie din București, inv. nr. 305/9, G =3,57 g, D = 20,15 mm. Bronz.

23 Piesa se află la Institutul de arheologie din București, inv. nr. 235/641, G = 4,26 g, D = 20,5 mm. Bronz.

Fig. 3. Monede tomitane cu trofeu. Variantele V (a, b) și VII (c, d).

Fig. 4. Monede tomitane cu trofeu. Variantele VII (a, b) şi VIII (c, d).

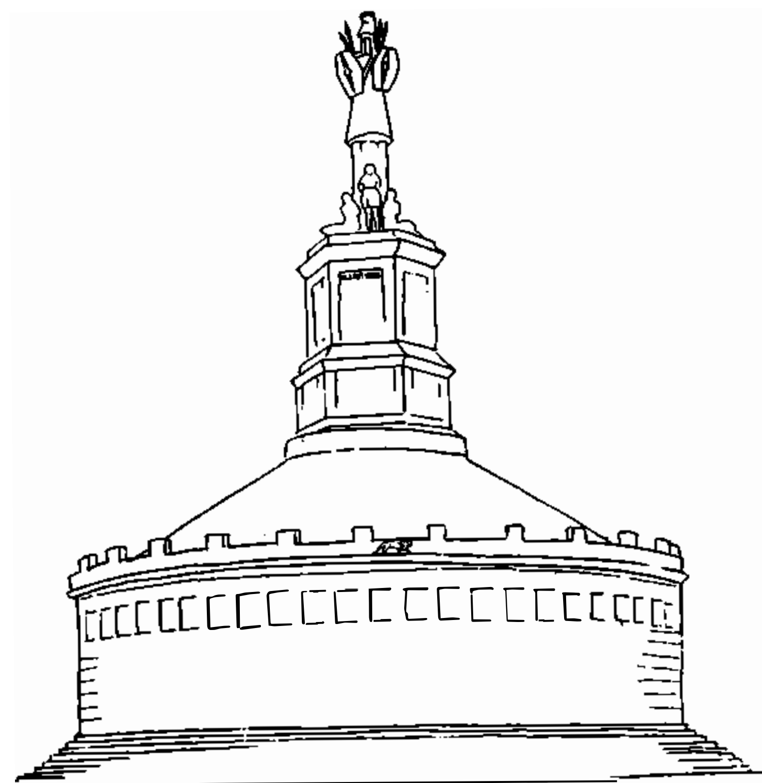

Fig. 5. Monumentul triumfal al lui Traian de la Adamclisi (Schiță după reconstituirea Tocilescu — Niemann — Furtwängler).

Fig. 6. Trofeul lui Constantin cel Mare de la poarta de est a orașului *Civitas Tropaeensium.*

Faţă de varianta II, la aceasta avem în plus reprezentarea stilizată a treptelor monumentului, nu numai a tamburului cilindric însă tot fără trunchiul de con.

Varianta VIII. Pe revers, trofeu cu coif, lorică, două scuturi (fără sabie) cu stîlpul din mijloc şi picioarele aşezate pe o bază de înălţime *medie*, cu laturile *oblice* (fig. 4 d).

Se observă pulparele aplicate pe picioare, gravate însă aici din *cîte două linii*, una pînă la genunchi şi alta de la genunchi în jos. Nu întîlnim aici linia groasă, în relief, de la baza tamburului cilindric, care să reprezinte treptele. Legenda este repartizată invers pe revers: în stînga, de jos în sus, respectiv în dreapta, de sus în jos, cu *TΩN* înainte de *TOMI*.

Pe avers, legenda cunoscută din care se mai desluşeşte *NEPOYA TPAIANΩ*, şi bustul lui Traian cu cunună de lauri, spre dreapta (fig. 4 c) [24]. Spre deosebire de varianta VI, în cazul de faţă tamburul cilindric are un diametru mai mic şi este mai puţin înalt.

De remarcat că la toate variantele acestui tip monetar (cu trofeu pe o bază emis la Tomis sub Traian) trunchiul trofeului nu este reprezentat singur. Dimpotrivă, imaginea suportului trofeului este mereu întreită: un stîlp la mijloc şi picioarele trofeului, în sens „anatomic" desigur, realizate separat, nu ca la trofeul de la Adamclisi al lui Traian (fig. 5), unde picioarele trofeului lipsesc, iar pulparele sînt sculptate pe tambur (trunchiul de arbore). Acest detaliu numismatic al suportului trofeului cu imagini de trofee cu picioare şi stîlp la mijloc, din epoca lui Traian, îl regăsim şi la trofeul lui Constantin cel Mare de la Poarta de est a oraşului *Civitas Tropaeensium*, scos din săpături de Tocilescu [25], unde pulparele sînt aplicate pe picioare, sculptate separat de trunchiul de arbore cu ovă, susţinător al trofeului, realizat monolit aici, date fiind dimensiunile mici ale acestuia (2,65 m înălţime fără coif), (fig. 6).

Este greu de explicat această deosebire faţă de imaginea autentică a monumentului. Dacă în cazul variantelor I—III şi VI—VIII s-ar datora unor neglijări ale unor aspecte reale ale edificiului, ce era în picioare în întregime în vremea aceea, între anii 109—114 e.n., cînd au fost bătute la Tomis monedele ce formează emisiunile acestui tip monetar, acelaşi lucru nu se mai poate susţine pentru variantele IV şi V, îndeosebi pentru cea menţionată întîi, acestea fiind, în rest, foarte aproape de imaginea autentică a monumentului de triumf al lui Traian.

Reprezentarea diferită a trunchiului trofeului (cu două crăci semnificînd picioarele) [26] a fost preluată după cît se pare de la monedele imperiale romane.

Ţinem să subliniem că nici B. Pick, nici Gr. Tocilescu sau Kurt Regling nu au reţinut variantele trofeului aşezat pe o bază, ci au făcut doar o separare (îndeosebi Regling) a unor emisiuni, după dispunerea dife-

---

[24] La Institutul de arheologie din Bucureşti, se află un exemplar cu inv. nr. 1 261/A 2 418, G = 4,18 g, D = 19 mm. Bronz. La Regling, *op. cit.*, p. 681, la nr. 2 602, o piesă cu aceeaşi dispunere inversă a legendei pe revers. Menţionăm că trimiterile la K. Regling, *op. cit.*, pentru nr. 2 600—2 603 au în vedere legendele de pe revers, identice după conţinut.

[25] Vezi, Gr. G. Tocilescu, Otto Benndorf şi George Niemann, *Monumentul de la Adamklissi*..., Viena, 1895, fig. 126 la p. 130.

[26] Am folosit termenul de *picioare*, pentru trofeu reprezentat pe monede şi nu de *atele*, care nu ni s-a părut potrivit.

rită a legendei de pe revers. Menţionăm că în delimitarea variantelor ne-am condus avînd drept criteriu numai iconografia monumentului triumfal reprezentat pe reversul monedelor tomitane din seriile ce ne-au stat la îndemină şi că, datorită acestui fapt, variantele stabilite de noi nu corespund cu emisiunile tipului monetar respectiv.

Diversitatea legendelor și iconografiei tipului monetar cu trofeu pe o bază arată că în intervalul scurt dintre 109 e.n., anul inaugurării monumentului și 114 e.n., cel al expediţiei în Parthia, au fost bătute anual in monetăria tomitană piese aparţinînd mai multor emisiuni distincte privind imaginea monumentului, inclusiv detaliile trofeului propriu-zis.

Se deosebeau atît dispunerea legendei de pe revers, cît și, mai ales, caracteristicile literelor de pe avers și revers, precum și detaliile bustului lui Traian.

Baterea acestor monede avea loc foarte probabil la 1 august in fiecare an în intervalul de timp amintit cînd era sărbătorit *Mars Ultor*, zeul principal al armatei romane, căruia i-a fost dedicat monumentul şi după aceea în legătură cu sacrificiile anuale ce aveau loc la altarul funerar militar de alături. Nu este clar însă de ce aproape de fiecare dată se recurgea la un alt model pentru matriţă.

Am remarcat deja că din seria emisiunilor tipului monetar studiat, doar variantele IV și V cu legendă liniară pe revers pe un singur rînd (*TOMI — TΩN*), îndeosebi varianta IV, sînt cele mai apropiate de imaginea autentică a monumentului, ceea ce poate să ducă la concluzia că acestea sînt şi cele mai tîrzii. Faptul că pe monedele imperiale romane monumentul triumfal al lui Traian de la Adamclisi nu apare în acelaşi interval de timp și nici ulterior, deşi Columna și Podul sînt reprezentate corespunzător, arată că în ochii cercurilor politice diriguitoare de la Roma monumentului de la Tropaeum Traiani i s-a acordat o importanță regională, în ciuda dimensiunilor sale impunătoare și semnificației sale profunde. Aceasta s-ar datora, în parte, faptului că amintea doar faptele de arme dintr-o singură campanie, cea moesică, și că fusese înălţat într-o provincie îndepărtată de la marginea imperiului.

Aşa se explică și faptul că, în ciuda grandorii sale, istoriografia romană nu-l menţionează, iar imaginea sa aproximativă și stilizată a fost transmisă datorită silinţelor cîrmuirii unui oraș grecesc din imperiu, a metropolei Tomis, care căuta astfel să omagieze pe împăratul Traian și să flateze armata Romei cuceritoare a Daciei. Mai ales că monumentul se afla în cuprinsul provinciei Moesia Inferior la o distanţă relativ mică de cetatea de pe ţărmul mării. Dealtfel, existau motive suficiente care să justifice această atitudine politică din partea tomitanilor. Nu demult, au fost relevate condiţiile generale, politice și economice în care s-au aflat orașele grecești de la mare intrate sub stăpînirea romană. Încă de la includerea ţinutului dintre Dunăre și mare în Imperiul roman în limitele provinciei Moesia (46 e.n.), politica Romei faţă de cetăţile greceşti de pe ţărmul vestpontic ce făceau parte din *pentapolis* (Tomis, Callatis, Histria, Dionysopolis, Odessos) a fost de sprijinire în domeniul economic și de întărire a unor drepturi de autoadministrare în cadrul organizării imperiale romane.

Slăbiciunea economică (reflectată şi pe plan monetar) a oraşelor greceşti ce alcătuiau uniunea, ca şi obedienţa lor faţă de puterea centrală

manifestată prin cultul imperial comun, asigurau, începînd cu a doua jumătate a secolului I e.n., stabilitatea stăpînirii romane în Moesia, cu atît mai mult cu cît puterea centrală sprijinea redresarea lor economică.

Reorganizarea provinciei Moesia sub Domitian (86 e.n.) prin împărţirea ei în două provincii, Moesia Superior şi Moesia Inferior şi izbucnirea luptei pe viaţă şi pe moarte între statele roman şi dac, au sporit greutatea specifică a oraşelor pontice greceşti din Dobrogea faţă de Roma.

În noua situaţie creată, chiar în preajma primului război dacic al lui Traian, oraşele greceşti de pe coasta moesică beneficiază, în afară de întărirea unor drepturi mai vechi şi de recunoaşterea limitelor teritoriilor lor. Cel puţin pentru Histria, hotărnicia lui Laberius Maximus din toamna anului 100 e.n. constituie o dovadă clară în această privinţă [27].

Desigur că acest act reflectă politica generală a puterii centrale faţă de oraşele din *pentapolis*. În condiţiile confruntării militare cu puterea dacă romanii căutau sprijin la etniile nedace — greci în cazul de faţă —, străduindu-se să le cîştige de partea lor, mai ales că în Dobrogea trăia, îndeosebi în teritoriile rurale ale oraşelor greceşti şi romane, o numeroasă populaţie getică, la acea vreme încă nesigură pentru romani.

După victoria romanilor asupra Daciei, poziţia de dependenţă a oraşelor greceşti se accentuează, nemaiexistînd în spaţiul carpato-dunărean o altă forţă militară capabilă să se opună Romei.

De astă dată uniunea grecilor din cele cinci oraşe avea mai multă nevoie de acest sprijin, decît avusese Roma mai înainte de el de la oraşele greceşti.

Începînd din vara anului 106 e.n., după terminarea războiului, în Dobrogea se intensifică prezenţa militară romană, prin instalarea a două legiuni (înainte erau doar trupe auxiliare), cît şi colonizarea romană, cînd iau fiinţă aşezări noi, între care şi oraşe ca Tropaeum Traiani.

Expresia numismatică a proslăvirii victoriei romane asupra Daciei prin reprezentarea chipului împăratului Traian şi a monumentului de triumf „Tropaeum Traiani" pe monedele tomitane înseamnă nu numai grija oraşelor greceşti, îndeosebi a Tomisului, de a menţine drepturile recunoscute pînă atunci de autoritatea romană, ci şi tendinţa de a dobîndi altele noi însoţite în special de avantaje care să le asigure propăşirea economică [28].

Statul roman recunoscuse dreptul de a bate monedă proprie de bronz în cazul oraşelor Tomis şi Callatis din secolul I e.n., iar pentru Histria din secolul al II-lea e.n. [29]. Şi după războaiele dacice Sfatul şi Adunarea poporului, organele deliberative din aceste oraşe, continuă să apară în inscripţii fie sub forma grecească fie sub cea latină (*respublica Tomitanorum*, la Tomis) iar pe monede în cazul Tomisului, *TOMITΩN*.

---

[27] Cu privire la situaţia oraşelor greceşti în secolele I—II e.n., vezi Em. Condurachi în *Istoria Romîniei*, I, Bucureşti, 1960, p. 489—493, 499, 506, 513 şi 516; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 482—483 şi *Hotărnicia lui Laberius Maximus*, SCIV, 7, 1956, 1—2, p. 137—158; Iorgu Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 33—34 şi 38; D. M. Pippidi, în *Din istoria Dobrogei*, I, Bucureşti, 1965, p. 313—320.

[28] Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 38 şi nota 6. După D. M. Pippidi, statutul juridic al oraşelor din *pentapolis* era, fie cel al unor *ciuitates foederatae*, sau chiar al unor *ciuitates liberae et immunes* (*op. cit.*, p. 316).

[29] Vezi, Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 515—516.

Dacă ne referim numai la tipul monetar cu trofeu, constatăm, pe de o parte, că îl aflăm numai în emisiunile tomitane, ceea ce înseamnă că dreptul de a emite în acest caz a fost rezervat orașului Tomis, deoarece nu întîlnim acest tip la alte orașe grecești de pe coastă.

Pe de altă parte, observăm că emisiunile aparținînd acestui tip monetar sînt variate și au fost făcute în cantități mari, ceea ce lasă să se întrevadă și o intensă circulație de mărfuri locală.

Nu dispunem de dovezi care să arate reacția împăratului Traian față de dedicația numismatică, des repetată, făcută de tomitani.

Există o inscripție în limba latină pe o arhitravă de calcar dedicată împăratului Traian de *respublica Tomitanorum*, de cînd era legat imperial Q. Roscius Murena Coelius Pompeius Falco, datată din 10 dec. 116—9 dec. 117 e.n. [30], care provine de la un monument public, poate mai modest, o propilee.

Descoperirea la Tomis și a unor blocuri de marmură de la o arhitravă [31] prevăzută cu locaș de asamblare a cornișei, deci provenind de astă dată de la un edificiu monumental important, avînd săpat în greacă și latină numele aceluiași legat imperial, ne face să ne gîndim la o intensă activitate edilitară în vremea lui Traian, după războaiele dacice, la Tomis, ca răspuns la neîncetatele omagii aduse de acest oraș prin emisiunile monetare amintite. Desigur, efortul edilitar se îmbina cu măsuri de înlesnire a activității economice a orașului Tomis, luate poate de împăratul însuși, a căror importanță și semnificație, în lipsa documentelor, ne scapă.

După cum se știe, în vremea lui Antoninus Pius (138—161 e.n.) orașul Tomis va căpăta titlul de μητροπόλις Πόντου, ceea ce poate duce la concluzia că încă începînd cu Traian și din considerentele arătate, orașul a fost susținut în chip special în eforturile sale de a dobîndi întîietatea în sînul orașelor grecești din Moesia Inferior.

LE TROPHÉE DE TRAJAN À ADAMCLISI D'APRÈS LES MONNAIES DE TOMIS

RÉSUMÉ

L'étude concerne les émissions monétaires qui présentent des revers au type du « trophée » érigé sur une base, frappées par la ville de Tomis à l'époque de Trajan, entre 109 et 114 de n.è.

En partant de l'analyse de ce type d'après les exemplaires conservés à l'Institut d'Archéologie de Bucarest, l'auteur a défini huit variantes iconographiques du monument triomphal de Trajan à Adamclisi, érigé en 109 de n.è.

Tout en soulignant les similitudes et les différences par rapport à l'image du modèle authentique utilisé par le graveur, l'auteur estime la quatrième variante, comme la plus proche du monument même.

---

[30] Gabriella Bordenache, *Attività edilizia a Tomi nel II secolo dell' e.n.*, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 256—257; Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 123—124, nota 1 la p. 124 și pl. XXX, fig. 1.

[31] Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 257—262 și fig. 1 și 2.

Les considérations générales et les conclusions concernent la situation politique et économique qui a précédé et suivi les guerres daciques de Trajan.

Le type au « trophée » se rencontre seulement parmi les émissions de Tomis. On souligne aussi la variété des émissions, leur différent poids et la quantité assez considérable des frappes de ce type. L'auteur envisage enfin un rapport possible entre les émissions de l'atelier monétaire de Tomis et l'essor édilitaire et économique de cette ville surtout à partir du règne de Trajan.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Monnaies de Tomis du règne de Trajan, ayant sur le revers un *trophée* surmontant une *base*. Les variantes I (a, b) et II (c, d).

Fig. 2. Monnaies tomitaines au « trophée ». Les variantes III (a), VI (b) et IV (c, d).

Fig. 3. Monnaies tomitaines au « trophée ». Les variantes V (a, b) et VII (c, d).

Fig. 4. Monnaies tomitaines au « trophée ». Les variantes VII (a, b) et VIII (c, d).

Fig. 5. Le monument triomphal de Trajan à Adamclisi (Croquis d'après la restitution Tocilescu — Niemann — Furtwängler).

Fig. 6. Le Trophée de l'empereur Constantin le Grand de la Porte Est de la ville *Civitas Tropaeensium*

CONSIDERAȚII ISTORICO-GEOGRAFICE ASUPRA AȘEZĂRILOR MEDIEVALE DIN DEPRESIUNEA PIEMONTANĂ RĂDĂUȚI (SECOLELE XIV—XVII*)

DE

EMIL I. EMANDI

Mobilitatea populației în evul mediu, extinderea defrișării, dispariția unor sate sînt doar cîteva din problemele angajate în literatura de specialitate în ultima vreme. Analizele și determinările fie globale, fie regionale privind aceste fenomene, în contextul unei anumite perioade istorice au constituit obiectul unor cercetări a căror amploare și importanță au relevat-o nu numai istoria și arheologia, dar și geografia. Astfel, părăsirea unor așezări ca și întemeierea altora sînt fenomene des întîlnite în peisajul vieții rurale atît, în general, în Europa [1], cît și în spațiul est-carpatic [2]. În acest sens, se apreciază că dispariția unor sate sau pustiirea lor vremelnică se datorează de cele mai multe ori unor cauze de ordin economic

* În articolul de față se fac referiri numai la rezultatele cercetărilor din perioada secolelor XIV—XVII, urmînd ca într-un studiu viitor să fie prezentate și analizate cercetările din secolele X—XII din aceeași zonă.

[1] J. M. Pesez și Em. Le Roy Ladurie, *Villages désertés et histoire économique, XIe — XVIIIe siècle*, Paris, 1965; Zofia Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu*, Varșovia, 1971; L. L. Polevoi și P. P. Bîrnea, *Srednevekovie pamiatniki XIV—XVII v.*, Chișinău, 1974; H. Georg Stephan, *Archäologische Studien zur Wüstungsforschung im südlichen Weselbergland*, Hildesheim, 1978; Jacques Heers *L'occident aux XIVe et XVe siècle. Aspects économiques et sociaux*, Paris, 1970, p. 43—159.

[2] D. O. Olinescu, BSG, 15, 1894, I—II, p. 64—94; idem, BSG, 16, 1895, I—II p. 238—254; N. Grămadă, *Toponimia satelor din Bucovina* (lucrare în manuscris), Arhivele statului.Suceava, inv. 113—118; T.Balan, în *Omagiu lui Ioan I. Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 94—110; T. V. Ștefanelli, Convorbiri literare, București, 14, 1881, 12, p. 4; D. Werenka, *Topographie der Bukowina*, Cernăuți, 1895; Em. Grigorovitza, *Dicționarul geografic al Bucovinei*, București, 1908; I. Rick, BSG, 1931, 50, p. 270—306; idem, BSG, 1932, 51, p. 115—132; August Nibio, *Verschwundene Ortschaften in der Radautzer Ebene*, Rădăuți, 1933; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I—III, București, 1958, 1959, 1965; M. D. Matei, în *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen*, II, Histoire, Atena; 1972, p. 178—185; Ștefan Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, Ștefan Pascu, Populație și societate, 1, 1972, p. 40—72; Al. Păunescu, Paul Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, I și II, 1976; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în sec. al XVIII-lea*, București, 1970; Emil I. Emandi, Anuarul Muzeului județean Suceava, 4, 1977, p. 120—130; V. Spinei și Rodica Popovici-Baltă, *Din trecutul județului Botoșani*, 1974, p. 116—132; D. Ciurea, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", Iași, 14, p. 123—154; Chiriac Gh. Dumitru, *Așezări rurale din Moldova* (rezumatul tezei de doctorat), 1976, Iași, p. 8—10.

S C I V A, tomul 30, nr. 3, București, iulie—septembrie 1979, p. 377—392

şi social [3]. Dar nu fără importanţă sînt considerate şi alte cauze de ordin climatic, geografic şi biologic [4]. Deşi dispărute [5], aceste sate se încadrează tot în categoria aşezărilor permanente, ele fiind rezultatul unei vieţuiri sedentare, contribuind din plin la explicarea unor fenomene economice şi demografice specifice unei anumite epoci. Analiza regională a acestui fenomen se impune tot mai mult pentru o tratare diferenţiată şi nuanţată de la caz la caz, pe unităţi geografice bine individualizate.

În acest sens, depresiunea piemontană a Rădăuţilor constituie o subunitate geografică distinctă în cadrul Podişului Sucevei, extinzîndu-se între rîurile Suceava şi Solca, în faţa obcinilor. Ea face parte din treapta cea mai coborîtă a podişului cu o altitudine medie de 360 m[6]. Faţă de coroana înaltă de dealuri formată la vest de Marginea şi în est de înşeuarea Bălcăuţi, aria depresionară Rădăuţi „are un relief de acumulare, de cimpie piemontană, cu cote joase, forme plane terasate şi cursuri ezitante de apă" [7].

Depresiunea, prezentînd forme tentaculare, înaintează pe văi sub forma unui golf ce cuprinde două conuri deltă, formate de rîurile Suceviţa şi Suceava [8], ale căror terase şi lunci largi au constituit forme de relief propice unei intense şi permanente locuiri în evul mediu.

Zonă cu o largă rezonanţă istorică [9], brăzdată de numeroase drumuri comerciale [10], mai ferită decît alte zone de desele invazii tătărăşti, s-a caracterizat printr-o mare densitate de aşezări omeneşti. Cercetările ar-

---

[3] G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, I, Paris, 1962, p. 64 şi urm.; Jaques Heers, *op. cit.*, p. 45—60; J. Topolski, Acta Poloniae Historica, 2, 1962, p. 30—41; P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1974, p. 105 şi urm.; H. H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, Bucureşti, 1972, p. 162—234.

[4] Şt. C. Hepites, BSG, 20—21, 1899—1900, p. 15—36; E. Le Roy Ladurie, Annales Économies, Sociétés, Civillisations, 5, 1965, p. 889—922; Paul Claval, *Elements de geographie humaine*, Paris, 1974, p. 83—119; Lia Lehr, SMIM, 7, 1974, p. 189 şi urm.

[5] Problema aşezărilor dispărute reprezintă fără îndoială o problemă complexă, acestea constituind cazuri relativ izolate şi nu o regulă generală. Mai trebuie avut în vedere că această părăsire se referă nu numai la sat, ci şi la terenul agricol, care condiţionează însăşi existenţa aşezării. În acest sens, dispariţia unor aşezări comportă următoarele aspecte: aşezarea este părăsită temporar, fie din cauze economico-sociale, fie biologice sau geografice şi repopulată din nou; alte aşezări au fost înglobate; altele au dispărut complet.

[6] N. Popp, I. Iosep, D. Paulencu, *Judeţul Suceava*, Bucureşti, 1973, p. 40; C. Ungureanu, *Geografia judeţului Rădăuţi*, Iaşi, 1942, p. 52—55; I. Şandru şi C. Blaj, Probleme de geografie, 3, 1956, p. 231.

[7] N. N. Lupu, *Contribuţii la studiul fizic şi antropogeografic al regiunii subcarpatice, cunoscută în literatura geografică sub denumirea de „Bazinul Rădăuţiului"*, Iaşi, 1937, p. 7 şi urm.; N. Popp şi D. Teaci, în *Lucrările Conferinţei naţionale de ştiinţa solului*, Iaşi, 1970, 5. A, p. 210—277.

[8] N. Popp, I. Iosep, D. Paulencu, *op. cit.*, p. 40—41.

[9] C. Cihodaru, Studii şi cercetări ştiinţifice, Istorie, 11, 1960, 1, p. 74; H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, Bucureşti, 1969, p. 255; Ştefan Ştefănescu, Studii şi articole de istorie, 17, 1972, p. 94; P. Rezuş, *Contribuţii la istoria oraşului Rădăuţi*, Bucureşti, 1975; Ştefan S. Gorovei, *Dragoş şi Bogdan întemeietorii Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 54 şi urm.; idem, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, 47, 1971, 5—6 p. 383; N. Grigoraş, *Ţara Românească a Moldovei pînă la Ştefan cel Mare (1359—1457)*, Iaşi, p. 17—34; V. Spinei, Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi, 14, 1977, p. 2—20.

[10] Zona este străbătută de următoarele drumuri: drumul Lembergului, drumul Hotinului (drum tătăresc), drumul Slatinii, drumul Călugăresc, drumul Rădăuţilor, drumul Iancului Vodă (sau drumul pe Horaiţ); vezi N. Grămadă, *op. cit.*, Arhivele statului, Suceava, inv. 113—118; T. Balan, *Documente bucovinene*, I, Cernăuţi, 1933, p. 85 şi 97; *ibidem*, II, p. 65; *ibidem* IV, p. 146.

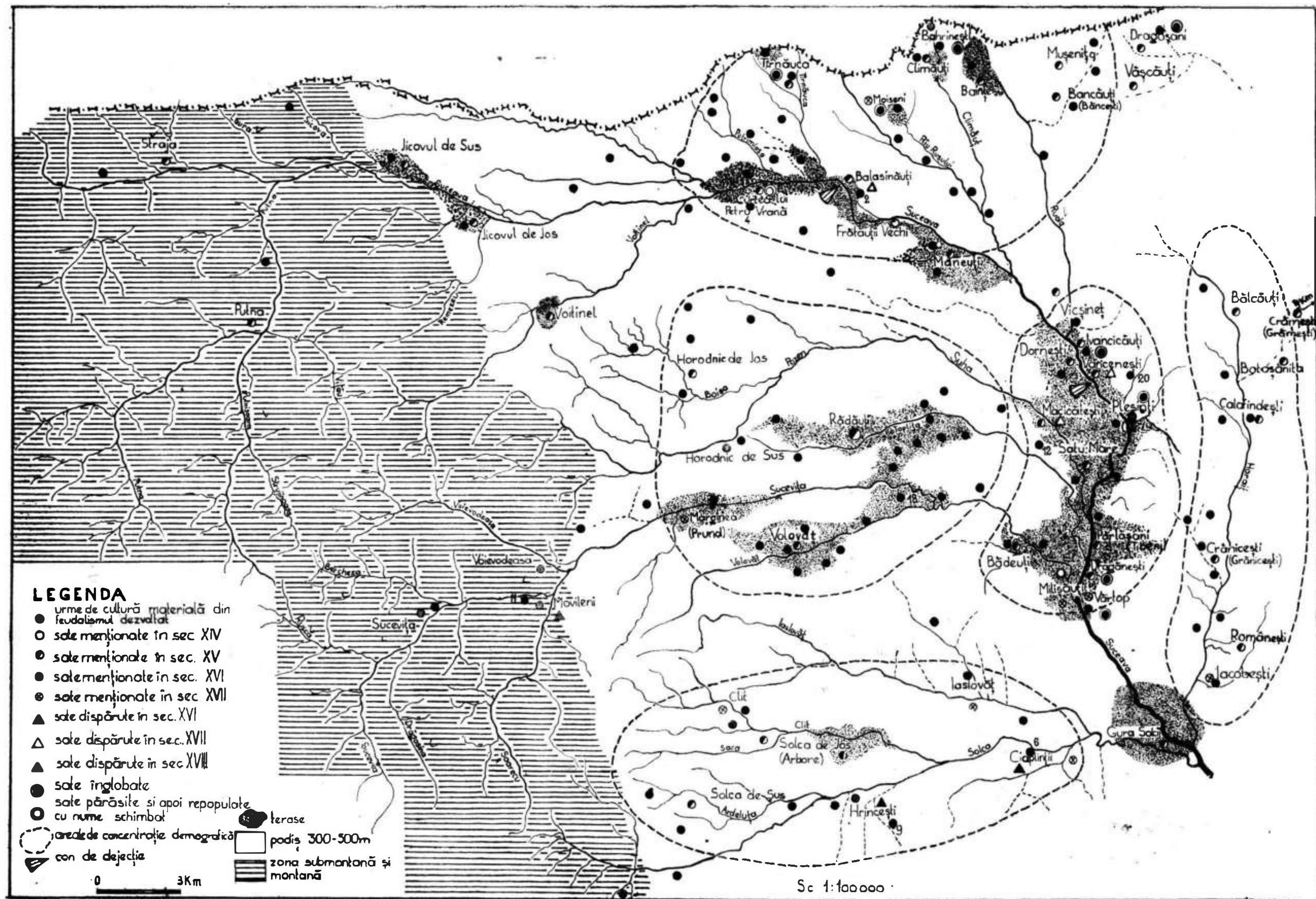

Fig. 1. Harta cu satele menționate documentar în zona depresionară piemontană Rădăuți (secolele XIV—XVII).

heologice, cît și observațiile de teren efectuate [11], coroborate cu datele documentare [12] scot în evidență în primul rînd explozia de așezări omenești ce caracterizează veacul al XV-lea. Dacă ținem seama de faptul că documentele scrise din secolele XIV—XVII menționează în această zonă 51 de sate și că astăzi există aici 53 de așezări, vom înțelege de ce reconstituirea habitatului rural în evul mediu are o importanță deosebită în relevarea permanenței de locuire.

Prima mențiune documentară scrisă despre așezările din zonă datează de la sfîrșitul secolului al XIV-lea (1393) și se referă la satul Frătăuții Vechi [13]. Începînd cu secolul al XV-lea zona trece prin mari transformări economice și politice, cu consecințe directe asupra creșterii densității așezărilor omenești. Astfel, în prima jumătate a secolului al XV-lea, sînt menționate 16 așezări [14], grupate în special pe cursul mijlociu al rîului Suceava și pe afluenții săi secundari de pe același curs mijlociu (Horodnic Sucevița, Volovăț, Pozen, Saha). În a doua jumătate a secolului al XV-lea sînt menționate 19 așezări [15], înșirate pe valea pîrîului Horaiț și în zona de nord-est și sud-est a Rădăuților. Față de secolul al XV-lea cînd sînt menționate peste 60% din așezări, în secolele XVI—XVII apar doar 15

---

[11] În vara și în toamna anului 1967, un colectiv de la Muzeul județean Suceava format din Emil Emandi și Dragomir Popovici a efectuat cercetări de suprafață în zona amintită. De asemenea Mircea Ignat și Fădor Serafim ne-au furnizat informații referitoare la unele puncte, identificate de dînșii, fapt pentru care le mulțumim și aici. Cercetări arheologice de suprafață, cît și săpături s-au efectuat în zonă de către: J. Szombathy, JBLM, 2, 1894, p. 11—12; idem, JBLM, 3, 1895, p. 20—24; C. A. Romstorfer, JBLM, 1, 1893, p. 48; D. Olinescu, BSG, 15, 1894, 1—2, p. 64—90; I. Șandru, SCȘIași, 3, 1952, p. 407—422; Emil I. Emandi, Studium, 3, 1970, p. 12 și urm.; N. Ursulescu, SCIVA, 28, 1977, 3, p. 308—315; I. Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu și Șt. Olteanu, Materiale, 4, 1957, p. 265—275; Gh. I. Cantacuzino, Al. Rădulescu, SCIVA, 25, 1974, 4, p. 527—544; N. Ursulescu și M. Ignat, Anuarul Muzeului județean Suceava, 4, 1977, p. 322—323; cf. Adriana Stoia, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 286, pentru menționarea cercetării de la Frătăuții Vechi (punctul „Tocmitură").

[12] S-a consultat colecția de documente: DIR, veac. XIV—XVII (1384—1625), A, Moldova, București, 1954—1957; M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 1—2 (1374—1456), Iași, 1931; idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod* (*1504—1517*), București, 1940; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare* I—II (1457—1504), București, 1913; T. Balan, *Documente bucovinene*, I—VI (1507—1833), Cernăuți, 1933—1948; DRH, 1 și 2, A, Moldova, 1384—1486, București, 1976.

[13] DRH, 1, București, 1976, p. 5—6 și 461. În privința localizării acestui „sat pe Suceava" se poartă discuții: fie că este localizat la Frătăuții Vechi, fie între Horodnic și Rădăuți, fie identificat cu satul Vicșani (vezi M. Costăchescu, *op. cit.*, 1, p. 15). De asemenea M. Costăchescu susține că acest sat a dispărut, neputîndu-l identifica cu satul actual Vicșani de lîngă Dornești.

[14] Rădăuți (1403, DRH, 1, p. 24); Maneuți (1433, DRH, 1, p. 172); Vășcăuți, Băncești, Mușenița, Dragoșani (1437, DRH, 1, p. 236); Balasinăuți (1439, DRH, 1, p. 279); Vicovu de Sus (1436, DRH, 1, p. 339); Satu Mare (1445, DRH, 1, p. 361); Ivancicăuți și Vancenești (1435; M. Costăchescu, *op. cit.*, 1, p. 416); Horodnicu de Jos (1439, DRH, 1, p. 279); Volovăț (1421, DRH, I, p. 70); Voitinel (1427, DRH, 1, p. 95); Tîrnauca (1430, DRH, 1, p. 144); Vicșani (1429, DRH, 1, p. 123).

[15] Bainet, Românești, Dornești, Badeuți, Crănicești, Părlășani, Drăgănești, Vicovu de Jos, Bălcăuți, Climăuți, Macicătești, Calafindești, Gura Solcii, toate sînt menționate în anul 1490, vezi, I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 411—415; Botoșănița și Crămești (1492, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 97—98); Curtea lui Petru Vrană (1474, DRH, 2, p. 302); Solca (1461, DRH, 2, p. 140); Putna (1466, DRH, 2, p. 203); Straja (1490, D. Werenka, *op. cit.*, p. 99).

sate[16], grupate pe valea pîrîului Solca şi în zona montană (vezi harta nr. 1). Aceste cifre scot în evidenţă faptul că majoritatea menţiunilor documentare se plasează cronologic pînă în anul 1490. Dacă la aceasta mai adăugăm şi constatarea că în unele documente de după 1500 se fac referiri la stări de lucruri dinainte de acest an, ca şi pe aceea că cercetările de suprafaţă efectuate în zona satelor menţionate documentar în secolele XVI—XVII[17] au semnalat în vatra acestora materiale datînd din secolul al XV-lea, ajungem la concluzia că din totalul celor 51 de sate menţionate documentar în secolele XIV—XVII, 75% existau în secolul al XV-lea.

Observaţiile de teren completate cu studiul hărţilor cadastrale de la 1855—1856[18] au relevat că din cele 51 de sate menţionate documentar (secolele XIV—XVII), patru şi-au mutat vatra veche de locuit[19], douăsprezece au vatra veche depistată în zona centrală a satului[20], iar altele 35 au vatra de locuit la marginea satului, pe terasa inferioară sau în lunca rîului[21]. La toate acestea mai trebuie adăugată şi identificarea prin cercetări de teren a unei aşezări, pe care documentele vremii nu o menţionează deloc[22].

Cartografierea aşezărilor din perioada secolelor XIV—XVII, din zona depresionară piemontană a Rădăuţilor, cît şi cercetările arheologice de suprafaţă ne indică următoarele zone demografice mai dens populate. O concentrare de 16 aşezări, alcătuită din două nuclee demografice, cuprinde zona Rădăuţilor pînă la valea Sucevei şi zona Bădeuţilor, cu satele de pe stînga şi dreapta aceluiaşi rîu Suceava. Alte concentrări de aşezări se localizează pe valea pîrîului Horaiţ, a pîrîului Solca şi în zona Frătăuţilor. De obicei, acest fenomen de grupare a aşezărilor omeneşti reflectă un anumit stadiu de organizare politică[23], care este una din condiţiile de bază pentru apariţia concentrărilor demografice în anumite zone geografice (vezi harta nr. 1). Nu întîmplător, în această zonă au existat forme

---

[16] Moiseni (1700, N. Grămadă, *op. cit.*, 4, p. 331); Bahrineşti (1594, T. Balan, *op. cit.* II, p. 50); Iacobeşti (1659, T. Balan, *op. cit.*, II, p. 161); Suceviţa (1583, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 85); Hrinceşti (1588, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 101); Ciaplinţi şi Iaslovăţ (1625, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 192); Meleşăuţi şi Clit (1633, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 207); Plesinţi (1587, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 100); Movlleni (1583, D. Dan, *Mănăstirea Suceviţa*, Bucureşti, 1923, p. 118); Vătrop (1700, Balan, *op. cit.*, III, p. 106); Horodnicu de Sus (1582, T. Balan, *op. cit.*, II, p. 22); Voievodeasa (1583, T. Balan, *op. cit.*, I, p. 85, 282); Marginea (sec. XVIII, N. Grămadă, *op. cit.*, 4, p. 320; D. Werenka, *op. cit.*, p. 62).

[17] În zona vetrelor de sat: Bahrineşti (loc. „la şcoală"), Clit (loc. „în luncă"); Meleşăuţi (loc. „grajduri C.A.P."); Horodnicul de Sus (loc. „în livezi"); Iacobineşti (loc. „Valea Racovăţ"); Iaslovăţ (loc. „Sălişte") s-au identificat urme de cultură materială din secolele XV—XVII.

[18] Arhivele statului Suceava, colecţia *Oficiul regional de proiectare şi organizare a teritoriului*. inv. 129 (ORPOT).

[19] Vicşani, Solca de Jos, Clit, Iaslovăţ.

[20] Calafindeşti, Maneuţi, Frătăuţii Vechi, Rădăuţi, Volovăţ, Badeuţi, Horodnicu de Jos, Vicovu de Sus, Climăuţi, Suceviţa, Vicovu de Jos, Horodnicu de Sus.

[21] Pentru celelalte sate vezi harta nr. 1. Satele situate în zona luncii inferioare a rîului Suceava, mai ales cele de pe partea stîngă, au avut mult de suferit de pe urma inundaţiilor. Unele din ele au şi dispărut (Balasinăuţi şi Vanceneşti).

[22] La SE de oraşul Rădăuţi, lîngă cantonul de drumuri, se află locul numit „Vadu Vlădichii" (ruine), unde cu ocazia efectuării unor amenajări agricole s-au descoperit numeroase fragmente ceramice şi două locuinţe de suprafaţă (secolul al XV-lea).

[23] Ştefan Ştefănescu, RRH, 1, 1970, p. 15, 30—43; Ştefan Olteanu, Revista de istorie, 28, 1975, 12, p. 1 838—1 839; idem, Revista de istorie, 30, 1977, 2, p. 322—324; V. Spinei, *Moldova în sec. XI—XIV* (rezumatul tezei de doctorat), Bucureşti, 1977, p. 5—7; Ştefan Gorovei, *op. cit.*, p. 55—56.

sigure de organizare administrativă cum ar fi ocolul curţii de la Bădeuţi [24]; e posibil de asemenea ca un anumit rol de ordin politic şi administrativ să-l fi jucat şi Rădăuţii, aşa cum par a sugera unele rezultate ale săpăturilor arheologice efectuate la biserica Bogdan Vodă [25]. Deosebit de interesante sînt şi urmele de cultură materială descoperite atît în jurul Rădăuţilor [26] (fig. 4), cît şi în celelalte zone, sub raportul unităţii desăvîrşite din punctul de vedere al execuţiei tehnice şi al aspectului tipologic al materialelor ceramice (fig. 3/7—19). Unitatea acestora o interpretăm ca o dovadă în plus a locuirii zonei în evul mediu de către o populaţie românească compactă.

Înainte de secolul al XVII-lea, regimul de distribuire a aşezărilor omeneşti era cel pe care îl cunoaştem din hărţile secolului al XVIII-lea [27], ceea ce ne arată că avem de a face cu adevărate permanenţe antropogeografice. În funcţie de condiţiile geografice ale zonei s-au observat în modul de aşezare a vetrelor de sat (luîndu-se în considerare raportul dintre vatra veche a satelor depistată arheologic şi cea actuală), două situaţii morfologice de sit. Astfel, o primă situaţie este ilustrată de aşezările ce s-au stabilit în imediata apropiere a apelor care străbat lunca [28], iar a doua realitate este aceea a dezvoltării satelor în zonele de contact şi periferice cu lunca (pe terasele mijlocii). Pe aceste linii de contact dintre luncă şi terasă s-au format *„serii" de aşezări*, a căror permanenţă este indiscutabilă în întreaga zonă cercetată. Această poziţie a vetrelor de sat (cca 79% sînt aşezate pe linia de contact dintre luncă şi terasă) are un dublu avantaj: pe de o parte le fereşte de inundaţii şi le permite aprovizionarea cu apă în anii secetoşi, iar pe de altă parte solurile de luncă din imediata apropiere sînt mult mai uşor de defrişat, mai permeabile şi uşor de lucrat. În funcţie de aceste două *„serii" de aşezări* (de luncă şi terasă mijlocie), ce reprezintă osatura pe care se înscriu mai multe tipuri [29] morfologice de

---

[24] D. Ciurea, Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi, 2, 1965, p. 201—224; N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, Bucureşti, 1971, p. 18—21; T. Balan, *op. cit.*, I, p. 80, 108, 111, 118.

[25] Între anii 1974—1977 s-au efectuat săpături arheologice la biserica Bogdan Vodă din Rădăuţi, atît în interior, cît şi în exterior. În urma investigaţiilor efectuate s-a ajuns la următoarele constatări: s-a delimitat sigur un nivel de locuire aparţinînd secolului al XIII-lea, suprapus de un altul din prima jumătate a secolului al XIV-lea, datat cu trei monede de la 1309; în cadrul acestui nivel de cultură din prima jumătate a secolului al XIV-lea s-au dezvelit urmele unei biserici de lemn, sub actuala biserică de zid. De remarcat că tot în acest nivel de cultură s-au dezvelit şi cîteva morminte dintre care unul cu un bogat inventar constînd din piese de aur. Autorii săpăturii avansează ipoteza unei formaţiuni politice feudale în această zonă. Precizăm că relaţiile pe care le-am dat în această notă sînt primite de la cercetătorii Lia şi Adrian Bătrîna, care au efectuat săpăturile şi care ne-au permis folosirea în nota de faţă a acestei informaţii, pentru care le mulţumim şi aici.

[26] În acest sens se remarcă urmele de cultură materială descoperite pe locurile numite: „Topliţa", „Cartierul Bogdana", „Saba", „Temnic", „Vadul pietros", „Vadul Vlădichii", „Berestea" (fig. 3 şi 4).

[27] D. Olinescu, BSG, 15, 1896, III—IV, p. 1—19; Arhivele statului Suceava, Colecţia ORPOT, inv. 129; Complexul muzeal Fălticeni, *Harta Valahiei, şi Moldovei de la 1788*, întocmită de I. F. Schmit, inv. 2 379; Acad. R.S.R., *Atlasul Dimăcescu*, foaia 123; Acad. R.S.R., Hărţi, 2, foaia 171.

[28] H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, p. 236 şi urm.

[29] Paul Claval, *op. cit.*, p. 272—287; I. Şandru, *Geografia aşezărilor omeneşti. Aşezarea rurală*, 1, Iaşi, 1970, p. 98—110.

sit, putem deosebi, după modul de amplasare a vetrelor, patru tipuri :

1. Tipul situat în zona de eroziune a rîului (ex. : Vancenești, Drăgănești, Ivancicăuţi şi Pleşinţi).

2. Tipul de fund de vale (Frătăuţii Noi, Climăuţi, Baineţ, Horodnicu de Jos, Horodnicu de Sus).

3. Aşezări de terasă (ex. : Dorneşti, Satu Mare, Arbore, Volovăţ, Rădăuţi, Bădeuţi, Maneuţi, Milişăuţi, Vicov etc.).

4. Aşezări de margine a depresiunii (ex. : Suceviţa, Straja, Solca, Româneşti, Calafindeşti, Grăniceşti, Bălcăuţi, Muşeniţa).

În funcţie de înscrierea acestor tipuri de sate în cele două *„serii" de aşezări* (şi în cele cinci areale demografice precizate anterior), se pot stabili anumiţi indici de dispersie sau concentrare a aşezărilor, cu consecinţe diferite pentru evoluţia lor. Avînd în vedere o serie de cauze atît de ordin istoric, cît şi geografic, în explicarea acestui fenomen trebuie să pornim de la o caracteristică esenţială a zonei depresionare piemontane Rădăuţi. Fiind mai puţin expusă invaziilor tătăreşti, ea s-a caracterizat în tot evul mediu printr-un spor demografic foarte ridicat, în comparaţie cu celelalte ţinuturi din Moldova [30]. În acest sens, ceea ce reţine în mod deosebit atenţia este faptul că din totalul celor 51 de aşezări atestate documentar doar şase sate [31] nu au putut rezista vicisitudinilor timpului, ele reprezentînd un procent de 12% din totalul aşezărilor. În acest fel, un sat dispărut revenea la alte opt aşezări care își continuă existenţa (vezi anexa 1).

Sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea se caracterizează prin dispariţia accentuată a aşezărilor menţionate documentar în secolele XV—XVI care uneori apar, în nomenclatura oficială a vremii, ca sate înglobate sau cătune [32].

Dispariţia celor mai multe aşezări se datorează unor cauze de ordin istoric, deosebite de la o epocă la alta, precum şi altora de ordin geografic, a căror pondere în anumite cazuri trebuie luată în considerare. Dispariţia celor două aşezări, Vancenești și Balasinăuţi (vezi harta nr. 1), situate în zona de eroziune a rîului Suceava pe terasa stîngă, s-a datorat înaintării conului de dejecţie pe de o parte, iar pe de altă parte unei puternice viituri care a avut loc la sfîrșitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor, cînd documentele vremii [33] menţionează două văi ale rîului Suceava, cea veche care s-a rupt cu „loză şi fînaţ" și cea „nouă formată". Este foarte dificil să ne pronunţăm asupra unor cauze strict particulare pentru fiecare aşezare, care au dus la dispariţia satelor Ceaplinţi, Hrinceşti, Movileni şi Macicăteşti la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor. Analizînd însă situaţia social-politică generală din zonă în această perioadă, se constată că foarte multe sate se „sparg", se „risipesc" fie datorită

---

[30] Ştefan Pascu, Populaţie și societate, 1, 1972, p. 61 ; Ştefan Ştefănescu, *op. cit.*, p. 92—116 ; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 263—267.

[31] Sate care au dispărut : Balasinăuţi, Ciaplinţi, Hrincești, Movileni, Macicăteşti, Vancenești.

[32] D. Olinescu, BSG, 16, 1895, I—II, p. 238—254 ; D. Werenka, *op. cit.*, p. 128—195.

[33] T. Balan, *op. cit.*, III, p. 151 ; M. Costăchescu, *op. cit.*, 2, p. 49.

birurilor „grele și dese" [34], fie mai ales „exploatării grele" la care erau supuse satele mănăstirești [35], precum și deselor cotropiri ale armatelor străine [36].

O altă cauză a dispariției unor așezări au constituit-o restructurările de ordin economic din Bucovina, după 1775, ceea ce a avut drept scop „lotizarea" proprietăților și restrîngerea într-o singură așezare [37] a unor gospodării dispersate în numeroase cătune izolate (vezi fig. 2). Un alt aspect al acestei probleme l-a constituit și desființarea unor mănăstiri [38], ale căror proprietăți (inclusiv sate) au fost trecute în patrimoniul statului, care și-a luat dreptul de a le vinde. Toate aceste măsuri de ordin economic au avut drept consecință înglobarea unor sate sau „săliști" în altele. Astfel, Bahrineștii (numai o parte) a fost înglobat la Bainet [39], Dragoșanii la Mănăstioara [40], Drăgăneștii la Țibeni [41], Moiseni la Climăuți [42], Pleșinți la Țibeni [43], Tîrnauca la Frătăuții Noi [44] și Vîrtopu la Milișăuți [45]. Hărțile cadastrale întocmite pentru fiecare sat menționează vetrele vechi de sate înglobate sub denumirea de „țarină", „tarla", „moșie" sau „săliște". Chiar și unele sate existente astăzi au cunoscut diferte fluctuații, demografice datorate în special factorilor economici. Astfel: Iaslovățul la 1575 era menționat ca sat, la 1625, săliște fără oameni, iar la 1783, din nou sat [46]; Bălcăuții la 1475, săliște a mănăstirii Putna, la 1783, slobozia Bălcăuți, la 1785, moșie, unde se întemeiază satul Bălcăuți [47]; Grănicești la 1730, săliște la 1785, săliște pustie și apoi sat [48]. Unele sate și-au schimbat complet numele (Băncăuții în Băncești, Solca de Jos în

---

[34] T. Balan, *op. cit.*, VI, p. 86—88; *ibidem*, III, p. 110; Arhivele statului Suceava, ORPOT, map. 3, p. 76—77; Vlad T. Matei, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV—XVIII)*, București, 1973, p. 136—144.

[35] N. Grămadă, *op. cit.*, 3, p. 204; T. Balan, *op. cit.*, I, p. 101—102; Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 140—269; idem, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, p. 107—118; Vartolomei Mazerean, *Condica mănăstirii Solca*, Suceava, 1902, p. 25 și urm.; D. Ciurea, Anuarul Institutului de Istorie și arheologie „A. D. Xenopol", Iași, 14, 1977, p. 124.

[36] T. Balan, *Omagiu lui Ioan I. Nistor*, p. 94—101; Constantin A. Stoide, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", Iași, 13, 1976, p. 72—90; C. Sassu, Revista arhivelor, 5, 1943, 2, p. 303—351.

[37] Arhivele statului Suceava, fond Mitropolia Bucovinei, secția 9/2, dosar 2, 3, 5; Arhivele statului Suceava, fond Primăria orașului Rădăuți, dosar 1/1784, fila 1 și 2; N. Grămadă, Analele Muzeului Bucovinei, Cernăuți, 1944, p. 39; Uricarul, vol. XI, p. 253—254; C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, 1, 1913, p. 629; V. Mihordea, *Relațiile agrare din sec. XVIII în Moldova*, București, 1969, p. 54—85.

[38] Aurel Morariu, *Problema fondului bisericesc ortodox-român al Bucovinei*, Cernăuți, 1928, p. 5—7.

[39] Arhivele statului Suceava, ORPOT, inv. 129, mapa 8.

[40] N. Grămadă, *op. cit.*, Arhivele statului Suceava, 2, p. 220.

[41] Arhivele statului Suceava, ORPOT, mapa 100, dosar 5, p. 130.

[42] Ibidem, mapa 131.

[43] Ibidem, mapa 71.

[44] Ibidem, mapa 100, dosar 10, p. 63—64.

[45] Ibidem, mapa 179.

[46] N. Grămadă, *op. cit.*, Arhivele statului Suceava, 2, p. 155; T. Balan, *op. cit.*, I, p. 104.

[47] Buletinul Comisiei istorice, 1, p. 222; D. Werenka, *op. cit.*, p. 12.

[48] N. Grămadă, *op. cit.*, Arhivele statului Suceava, III, p. 223. T. Balan, *op. cit.*, V, p. 114—115; D. Werenka, *op. cit.*, p. 52.

Fig. 2. Fostele vetre de sat Pleşinţi şi Drăgăneşti înglobate în satul Ţibeni, Harta cadastrală a satului Ţibeni, 1855, nr. 238 (inv. 122).

Arbore, Pîrlişenii în Ţibeni, Prundul în Marginea)[49] sau altele nu au fost deloc menţionate în documentele vremii, ele fiind identificate arheologic (vezi anexa 1 şi harta nr. 1). Aşezările dispărute păstrează de cele mai multe ori pecetea trecutului, care conferă populaţiei respective garanţia stabilităţii şi permanenţei[50]. Astfel, multe dintre vetrele satelor dispărute, cercetate documentar, au fost identificate în teren (vezi anexa 1) fie prin cercetări arheologice de suprafaţă, fie prin investigaţii asupra toponimiei locale. Numele unor aşezări dispărute s-au păstrat astăzi doar ca toponime, intrate în terminologia geografică sau lingvistică (ex. : „Săliştea lui Petru", „Valea Tîrnaucei" (pe locul fostului sat Tîrnauca), „Dealul Dragoşani" (pe locul fostului sat Dragoşani), „Sălişte", „Dealul Crinceşti"[51] (pe locul fostului sat Hrinceşti)). Prin localizarea acestor vetre nu numai topografic dar şi arheologic s-a putut determina densitatea de locuire în diverse etape istorice în zonă.

În schimb, datorită cercetărilor mai puţin intense, precum şi altor cauze de ordin fizico-geografic şi eventual de altă natură, numărul aşezărilor este mult mai redus în zona de vest-sud-vest a depresiunii. Identificarea arheologică a unor aşezări din secolele XIV—XVIII prezintă o deosebită importanţă pentru localizarea vechilor sate din această zonă menţionate în documentele vremii. Astfel, în cursul cercetărilor de teren, s-au depistat 151 de puncte cu materiale arheologice din secolele XIV—XVII, în hotarele celor 53 de sate existente astăzi. Confruntarea datelor documentare din secolele XIV—XVII (51 de aşezări) cu descoperirile arheologice (151 de puncte) relevă că în cadrul aceluiaşi hotar de sat se găsesc răspîndite mai multe puncte de cultură materială (raportul dintre numărul de aşezări menţionate documentar şi cele depistate arheologic în cadrul aceluiaşi sat este de 1/3), ceea ce ne permite să punem în evidenţă pe de o parte întinderea aşezării, iar pe de altă parte să constatăm o serie de aspecte de ordin economic şi demografic ce caracterizează întreaga zonă. Cele mai numeroase puncte depistate arheologic din perioada secolelor XIV—XV (în total 72 de descoperiri) se localizează în zona arealelor demografice Frătăuţi şi Rădăuţi astfel : în zona Frătăuţi : *Bainet :* „La şcoală" ; *Climăuţi :* „La movilă", „Valea Ştireanca" ; *Costişa :* „Mitoc", „Ţăhănău" „Între pîraie", „Ciornotenii" ; *Bănceşti :* „La arsură" ; *Frătăuţii Noi :* „Gardu ţărnii", „Cîmpul Mare", „Covalca", „La Andronache", „Tîrnauca", „Arşiţa", „Cîrstei", „Troaca", „Coşcova", „Bogheni", „Pînteasca", „Sărături", „Botnăreşti" ; *Frătăuţii Vechi :* „Tocmitura", „Covăşeni" ; *Gălăneşti :* „Siliştea lui Petru" ; *Hurjuieni :* „La cimitir" ; *Muşeniţa :* „Dealul Chelăriei", „La biserică" ; *Maneuţi :* „La cimitir", „La mîlitură" ; *Văşcăuţi :* „Silişte" ; *Vicşani :* „Valea Şirlivăţ" ; în zona Rădăuţi : *Horodnicu de Jos :* „Călugăriţa",

---

[49] August Nibio, *op. cit.*, p. 70—75 ; Dimitrie Dan, *Episcopia Rădăuţului. Mitropolia şi mănăstirile Bucovinei*, Cernăuţi, 1926, p. 7—12 ; T. Balan, în *Omagiu lui Ioan I. Nistor*, p. 94—110 ; D. Werenka, *op. cit.*, p. 62.

[50] În asemenea cazuri avem de-a face cu o continuitate „mobilă" (V. Ştefan Olteanu, Revista de istorie, 28, 1975, 12, p. 1 839), aşezarea fiind părăsită temporar şi repopulată după o anumită perioadă de timp.

[51] N. Grămadă, *op. cit.*, Arhivele statului, Suceava, I—V ; D. Dan, *Din toponimia românească*, Bucureşti, 1896, p. 6 şi urm.

„Munteanca", „Sesia popii", „Valea Boișa", „Osoi", „Colnic"; *Horodnicu de Sus:* „În livezi"; *Marginea:* „Dealul Fătului", „Valea Teișoara"; *Rădăuți:* „Toplița", „Cartier Bogdana", „Dealul Crucii", „Visa", „Temnic", „Saha", „Iazuri", „Hipodrom", „Berestea", „Ochiuri", „Ruine", „Săliște"; *Volovăț:* „Vadul Rădăuților", „La pepinieră", „La biserică", „Valea Hîrbovăț", „Arșița", „La parc", „Ulița Purice", „Siliște". De asemenea atît în arealul demografic al zonei Badeuți (*Badeuți:* „Seșul Varnița", „La biserică"; *Tibeni:* „Săliște"; *Dornești:* „La Șipot", „Dealul Iancului", „Iaz"; *Satul Mare:* „La școală", „Săliște", „Dealul Costișa", „Saha"; *Milișăuți:* „Grajduri C.A.P."), cît și în cel de pe Valea Horaițului (*Bălcăuți*. „Săliște"; *Botoșănița:* „La rîpi", *Calafindești:* „Bahna Dumitroaia", „Săliște"; *Dumbrava:* „Bahnă"; *Grănicești:* „Gîrla cu salcîmi", „Drumul gîtlanului", „Săliște"; *Iacobești:* „Valea Racovăț"; *Românești:* „La șanțuri", „La chetriș") se constată numeroase concentrări de puncte cu urme de locuire medievală, fie de-a lungul drumului ce lega Suceava de Siret, fie pe văile secundare ale rîurilor.

Din cultura materială a epocii respective (specifică secolelor XIV—XV) se recomandă în mod deosebit ceramica, care prin caracteristicile sale tehnice de execuție și particularitățile de profil își găsește corespondențe bine încadrate cronologic în descoperirile făcute în alte așezări

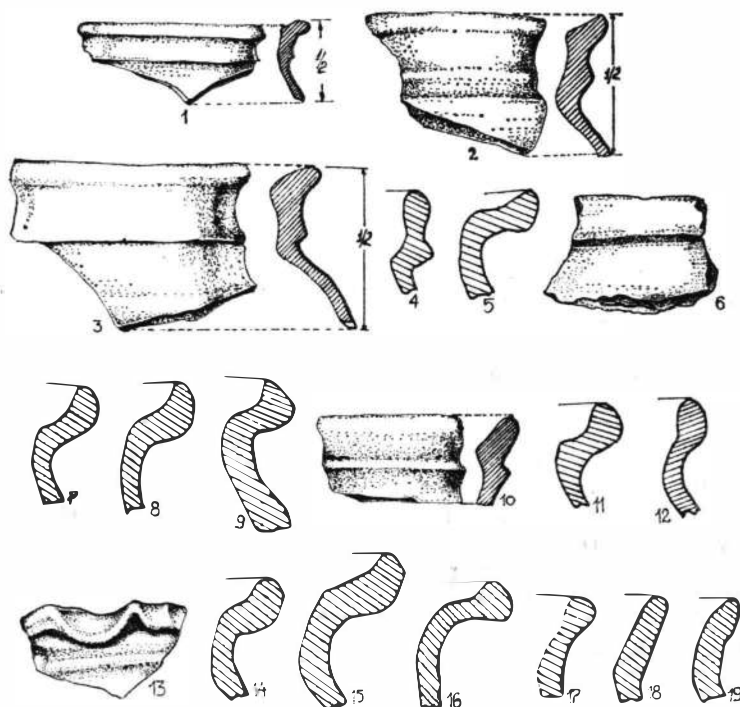

Fig. 3. Fragmente ceramice din secolele XIV—XV descoperite la: 1—5 Frătăuții Noi — „Gardu țărnii"; 6—10 Gălănești — „Siliștea lui Petru"; 11—15 Codru — „Între piraie"; 16—19 Cajvana— „Dealu Crincești".

rurale contemporane cum ar fi cele de la Liteni [52], Udeşti [53], Berchişeşti [54] şi Rotopăneşti [55]. Materialele ceramice pot fi grupate în trei categorii: ceramica cenuşie, ceramica roşie, ceramica arhaică, arsă oxidant. Cea mai numeroasă categorie este ceramica cenuşie — nisipoasă. Atît fragmentele ceramice cenuşii, cît şi cele arse oxidant provind de la vase-borcan

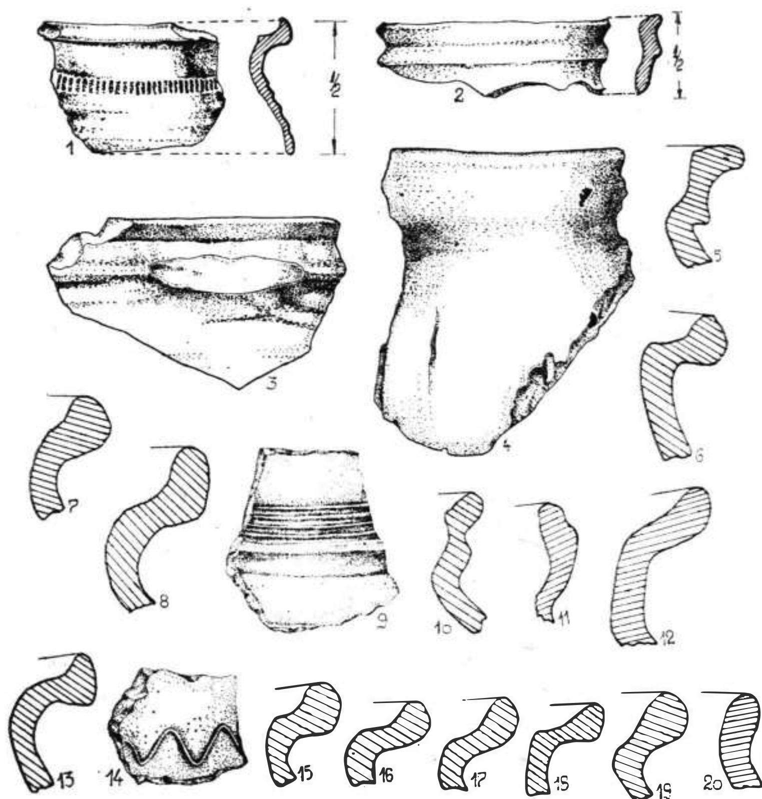

Fig. 4. Fragmente ceramice din secolele XIV—XV descoperite la: 1—5 Rădăuţi — ,,Vadu Pietros"; 6—12 Rădăuţi — ,,Podu Vlădichii"; 13—17 Dorneşti — ,,Dealu Iancului"; 18—20 Suceviţa — ,,La Movilă".

de dimensiuni variate, cu buza îngroşată şi arcuită spre exterior şi cu o şănţuire interioară. Modelate la roată rapidă, prezintă toate caracteristicile ceramicii de uz comun din prima şi a doua jumătate a secolului al XV-lea (fig. 3/1—19). Pe lîngă aceste categorii ceramice, apar şi frag-

---

[52] M. D. Matei şi Emil I. Emandi, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 98—100.

[53] M. D. Matei şi Alexandru Rădulescu, Studii şi materiale de istorie, Suceava, 3, 1973, p. 265—285.

[54] Descoperiri inedite. Săpături arheologice efectuate de M. D. Matei şi Octav Monoranu.

[55] Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova (secolul al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, 1975, p. 24, fig. 24/3—5.

mente modelate cu mîna şi la roată înceată (fig. 4/4) dintr-o pastă grosieră cu nisip şi microprundişuri în compoziţie, arsă oxidant, cu pereţii groşi şi ornamentaţi cu linii vălurite sau orizontale adîncite, într-o manieră specifică secolului al XIV-lea, dar poate şi mai vechi (fig. 4/9,14). Din lista punctelor de descoperiri, un număr de 79 astfel de puncte sînt de atribuit secolelor XVI—XVII, aproape tot atîtea cît şi cele din secolele XIV—XV. Totuşi, în comparaţie cu descoperirile din etapa anterioară, se constată o creştere a lor în arealul demografic al bazinului Solca (*Arbore:* „Dealul Bobeica", „Dealul Crinceşti", „Dealul Ţapului", „Lunca Comanului", „Bodnăreni", „Codru"; *Clit:* „În luncă", „Saghieni"; *Gura Solcii:* „Hîrb"; *Iaslovăţ:* „Sălişte"; *Solca:* „Slatina Mare", „La mănăstire", „Năsîchire", „Dealul lupului") şi zona submontană şi montană. S-a constatat că locuirea din această etapă (a secolelor XVI—XVII) continuă, în majoritatea cazurilor, pe aceea din perioada precedentă. Astfel, au fost identificate pînă în prezent 63 de puncte cu asemenea dovezi de locuire continuă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea pînă în secolul al XVII-lea. În comparaţie cu ceramica din etapa anterioară (a secolelor XIV—XV) se constată în perioada secolelor XVI—XVII, un vădit progres realizat atît în diversificarea formelor de vase, cît şi în tehnica de lucru. Astfel, din punct de vedere al tehnicii de preparare a pastei, pe lîngă categoria nisipoasă cenuşie şi cenuşie negricioasă se întîlneşte în aceeaşi proporţie şi specia roşie sau brun-roşcată, cu nisip fin, din care au fost modelate vase cu pereţii subţiri. De asemenea, se întîlnesc şi fragmente de vase din caolin, acoperite cu smalţ verde sau maro. Majoritatea fragmentelor ceramice provin de la vase cu buza evazată şi de aceeaşi grosime cu pereţii, prezentînd o şănţuire interioară. Repertoriul formelor este mult mai variat în comparaţie cu perioada secolelor XIV—XV, remarcîndu-se fragmente ceramice ce provin de la vase tip borcan, străchini, vase cu toartă, ceşti, capace, castroane, pahare, urcioare. Decorul întîlnit constă din benzi de linii adîncite orizontal, motive ştampilate aplicate pe umerii vasului şi, uneori, din impresiuni rotunde şi unghiulare dispuse circular sau în registre orizontale (fig. 5/2,7,15). La acestea mai putem adăuga fragmentele de cahlă modelate din pastă brun-gălbuie, nesmălţuite sau cu motive geometrice şi cu smalţ verde [56].

Numărul destul de mare al punctelor de cultură materială cu resturi de locuire din secolul al XIV-lea şi începutul celui următor, din toate cele cinci areale demografice, constituie o dovadă a intensificării populării şi creşterii densităţii aşezărilor în zonă, la începutul feudalismului dezvoltat, în perioada care a urmat constituirii statului feudal de sine stătător al Moldovei. În toate cele cinci areale demografice s-au depistat numai aşezări de tipul celor deschise, cu poziţie joasă, cu o întindere apreciabilă,

[56] Fragmente de cahle au fost descoperite în localitatea Arbore pe locul numit „Saghieni".

uneori dispuse pe văile secundare, unde erau în mai mare siguranţă. În modul de răspîndire a aşezărilor din secolele XVI –XVII se constată o dispersie, ele urcînd şi pe coastele de deal, sau pe marginile depresiunii. Aceste constatări, cu tot caracterul lor, uneori, incomplet, datorită cercetărilor de teren încă neîncheiate în zonă, pot constitui un indiciu cu privire la o eventuală roire a populaţiei în secolele XV–XVII. În acest sens, satul a fost sediul şi rezultatul ocupaţiilor sedentare, indiferent că unele aşezări au dispărut.

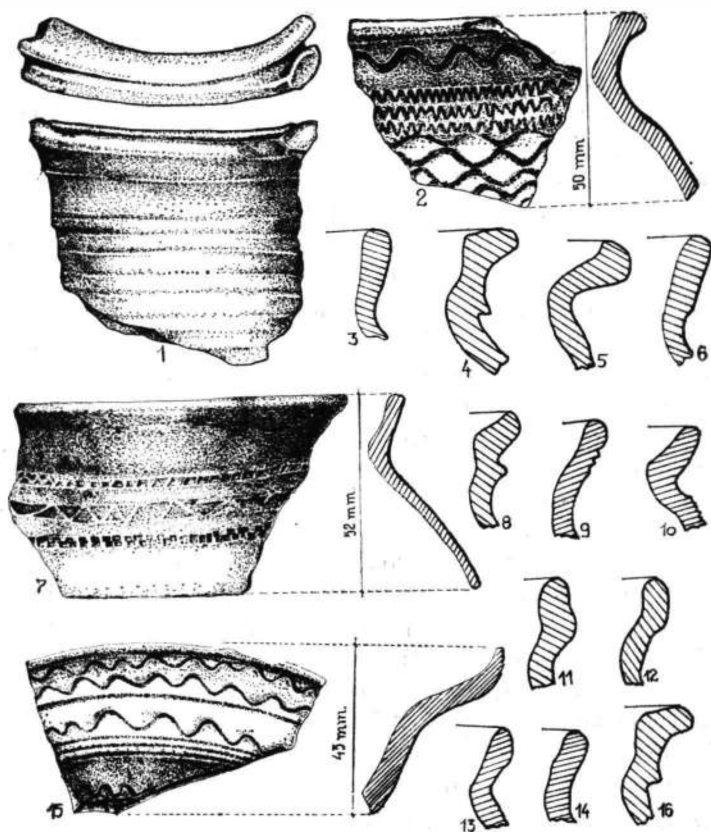

Fig. 5, Fragmente ceramice din secolele XV–XVII descoperite la: 1–7 Frătăuţii Noi – „Valea Tîrnauci"; 8–12 Maneuţi – „La Militură"; 13–16 Badeuţi – „Şesul Varniţa".

Studierea aşezărilor pe unităţi de relief microzonale, bine conturate geografic, relevă, documentar şi arheologic, că în zonă nu numai că nu sînt locuri „pustii", ci ea constituie o realitate demografică caracterizată prin aşezări dense, situate pe terasele întinse ale rîurilor, cu o populaţie stabilă, sedentară, ale cărei origini sînt adînc implantate în secolele anterioare.

Anexa 1

Dinamica așezărilor dispărute și cu nume schimbat din zona depresionară Rădăuți (secolele XIV–XVII)

Nr. crt.	Denumirea așezării	Anul primei mențiuni documentare	Așezare dispărută	Sat înglobat	Sat cu nume schimbat	Sat părăsit, ulterior repopulat	Localizare incertă	Identificări arheologice ale vetrelor părăsite
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Bahrinești	1594		⊙				
2	Balasinăuți	1439	△			◉	?	Vatră identificată la nord de satul Frătăuții Noi (loc. „Gardul țărnii").
3	Băncăuți	1437			Băncești			
4	Curtea lui Petru Vrană	1474					?	În vatra satului Gălănești, pe locul numit „Siliștea lui Petru" lîngă fermă.
5	Crămești	1492			Grămești			
6	Ceaplinți	1625	▲					La marginea S–E a satului Codru pe locul „Între pîraie"
7	Dragoșani	1437		⊙				
8	Drăgănești	1490		⊙				
9	Hrincești	1588	▲					La marginea N–E a satului Cajvana pe locul „Dealul Crincești".
10	Ivancicăuți	1435		⊙				
11	Movileni	1586	⊙					La S–E de satul Sucevița pe locul „La Movilă".
12	Macicătești	1490	△					Între Rădăuți și Dornești pe locul numit „Vadu Pietros".
13	Moiseni	1700		⊙				
14	Solca de Jos	1461			Arbore			
15	Părlășani	1490			Țibeni			
16	Pleșinți	1587		⊙				
17	Prund	XVIII			Marginea			
18	Podul Vlădichii					◉		La S–E de Rădăuți lîngă cantonul de drumuri pe loc. „Ruine"
19	Tîrnauca	1430		⊙				
20	Vancenești	1439	△				?	Între Calafindești și Dornești pe locul numit „Dealu Iancului".
21	Vârtop	1700		⊙			?	

Notă Numerele de la rubrica „nr. crt." corespund cu cele de pe harta nr. 1, unde au fost identificate vetrele satelor dispărute.

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES ET GÉOGRAPHIQUES SUR LES HABITATS MÉDIÉVAUX DE LA DÉPRESSION PIÉMONTANE RĂDĂUŢI (XIVe—XVIIe SIÈCLES)

RÉSUMÉ

Bien que les préoccupations concernant certains aspects quantitatifs et qualitatifs des habitats humains de la période médiévale soient encore à leur début, elles ont déjà acquis une grande ampleur.

En ce sens, les recherches archéologiques et documentaires effectuées dans la zone dépressionnaire Rădăuţi ont relevé les aspects suivants : de 51 villages mentionnés dans les documents (XIVe — XVIIe siècles) 6 ont disparu, 8 ont été englobés en d'autres villages et 5 autres ont changé leur nom ; on a découvert archéologiquement 151 habitats des XIVe—XVIIe siècles.

Ont été mises en évidence des « *séries* » *d'habitats* répandus le long des vallées des rivières, dans lesquelles on a inscrit quelques types morphologiques de *sit*, en relevant dans l'entière zone 5 aires de concentration démographique des habitats humains, avec des implications sociales, économiques et politiques sur leur évolution.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Carte avec les villages mentionnés dans la zone dépressionnaire piémontane de Rădăuţi (XIVe—XVIIe siècles).

Fig. 2. Les anciens foyers des villages de Pleşinţi et Drăgăneşti englobés dans le village Ţibeni. La carte cadastrale du village Ţibeni 1855 nr. 238 (inv. 122).

Fig. 3. Fragments céramiques des XIVe—XVe siècles déconverts à : 1—5 Frătăuţii Noi — « Gardu Tărnii » ; 6—10 Gălăneşti — « Siliştea lui Petru » ; 11—15 Codru — « Între pîraie » ; 16—19 Cajvana — « Dealu Crinceşti ».

Fig. 4. Fragments céramiques des XIV — XV siècles découverts à : 1—5 Rădăuţi — « Vadu Pietros » ; 6—12 Rădăuţi — « Podu Vlădichii » ; 13—17 Dorneşti — « Dealu Iancului » ; 18—20 Suceviţa — « La Movilă ».

Fig. 5. Fragments céramiques des XVe—XVIIe siècles, découverts à : 1—7 Frătăuţii Noi — « Valea Tîrnauci » ; 8—12 Maneuţi — « La Militură » ; 13—16 Badeuţi — « Şesu Varniţa ».

DESPRE IMPORTANŢA COLONIZĂRII ÎN DACIA

(Note critice în legătură cu lucrarea lui L. Balla)

DE

NICOLAE GUDEA

Importanţa pe care procesul de romanizare o suscită în general, şi, mai ales, însemnătatea cercetării şi dovedirii procesului de romanizare pentru provincia Dacia constituie încă, din mai multe motive, un cîmp larg de discuţii şi opinii diverse, ca să nu spunem controversate. Deşi teoria imigraţionistă cu privire la data şi locul de formare a poporului român şi a limbii sale a suferit în ultimii ani serioase lovituri, ea persistă încă, găsind şi azi adepţi care, deşi mai mărunţi decît înaintaşii lor în ceea ce priveşte concepţia şi metodele de lucru, continuă să susţină cu tenacitate în forme variate, să reia din noi şi variate unghiuri ideile mai vechi [1]. Ceea ce a rămas caracteristic şi constant, paralel cu schimbările de procedură şi de tactică, este negarea continuă şi totală, foarte consecventă, a tot ceea ce se referă la dezvoltarea economică, social-politică şi situaţia militară a Daciei romane, la romanizarea ei.

Pe această linie se situează articolul publicat de L. Balla în Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, X—XI, 1974—1975, p. 139—143 şi intitulat: *L'importance des colonisations en Dacie.* Titlul articolului îl poate deruta pe cititorul neavizat, căci fondul lucrării nu are nimic comun cu importanţa, felul şi procedeele colonizării [2]. Mai bine zis autorul încearcă să arate de fapt că procesul de colonizare nu a avut nici o importanţă pentru romanizarea Daciei.

Afirmaţiile privind domeniul la care se referă autorul nu se bazează, cum ar fi normal, pe cercetări proprii de teren, pe valorificarea unor izvoare noi sau pe studiul celei mai recente literaturi de specialitate care ar însemna o bună cunoaştere a Daciei. Nu. Este utilizat acelaşi izvor şi totul se bazează pe (sau mai ales pe) literatura veche, străină de problemele Daciei, depăşită de mult de stadiul cercetărilor, în care lucrările lui A. Alföldi „*constituent aujourd'hui encore la base de toutes recherches sur la*

[1] Pentru istoricul problemei şi lupta de idei în acest domeniu vezi: C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, AISC, 3, 1936—1940 (1941), p. 200—233; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 110—126. C. Daicoviciu a reluat această problemă într-o serie de „note critice la teoria roesleriană" publicate în revista clujeană „Tribuna". El afirma la un moment dat (Tribuna, XV, nr. 13 din 1.IV.1971) că „teoria imigraţionistă e atît de lipsită de un fundament serios încît combaterea ei specială devine o sarcină ştiinţifică fără rost". Cu toate acestea a combătut-o cît a putut tot timpul vieţii şi mereu a fost urmărit de problema găsirii celor mai bune soluţii pentru a o combate.

[2] Fr. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik*, Wiesbaden, 1950; A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973.

Dacie ainsi de celle que nous entreprenons ici" (p. 139) [3]. De asemenea L. B. ia ca argument cîte un citat din lucrările unor autori, care au aruncat la întîmplare cîte o frază despre Dacia, în legătură cu care nu își pot însă (și nici nu cred că au pretins) aroga nici o competență [4].

Înainte vreme „argumentele" definitorii pe care le aduceau adepții teoriei imigraționiste în sprijinul ipotezelor lor se concentrau pe trei direcții principale, fiecare din aceste direcții avînd subpărțile lor [5] : 1. Lipsa autohtonilor daci din provincie, care să constituie masa mare a populației ; 2. Imposibilitatea romanizării din multiple motive economice, politice sau mai ales militare și din cauza existenței precare și de scurtă durată a provinciei ; 3. Retragerea totală a populației romane din provincie odată cu desființarea acesteia. Acest „front" de luptă a fost considerabil diminuat în ultimii ani, dar problemele nu au fost rezolvate cu caracter definitiv [6]. De aceea romanizarea, care include și se dovedește și prin direcțiile mai sus amintite, a rămas încă o problemă deschisă. De fapt romanizarea fiind procesul fundamental pentru formarea limbii și poporului român aici, pe teritoriul Daciei, spre acest domeniu tind să lovească toate atacurile „neoimigraționiștilor".

Fără menajamentele și ocolișurile cu care începeau și încep de obicei lucrările de acest gen, L. B. deschide articolul cu negarea tuturor condițiilor principale care puteau determina romanizarea în provincia Dacia. El arată că : 1) provincia a fost deosebit de șubredă din punct de vedere economic ; 2) situația ei era tot atît de precară din punct de vedere militar ; 3) Dacia nu avea o bază (teritorială) de legătură cu imperiul, fiind legată de acesta numai printr-un coridor îngust („*ein Wasserkopf auf einem Zwirnhalse*") ; 4) situația internă a provinciei era tot atît de șubredă ca și cea externă" ; 5) Dacia avea ceva „particular", ceva „caracteristic" (!) care îi sugerează (lui L. B.) nesiguranță. Acesta este tabloul Daciei în care L. B. discută colonizarea, fenomen pe care încearcă de fapt a-l utiliza în sprijinul afirmațiilor de mai sus.

A combate toate aceste afirmații ale lui L. B. ar însemna a scrie o istorie a Daciei romane. Noi ne vom referi aici numai la metoda de lucru, concepția istorică și mai ales la procedura autorului.

Nimic mai puțin adevărat decît afirmațiile de mai sus ale autorului. Dar nici nu este de mirare. Cunoscînd numai, sau mai ales, lucrările lui

---

[3] Lucrările lui A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940 și *Zu den Schicksalen Siebenbürgens in Altertum*, Budapesta, 1944 au fost la timpul lor analizate critic de C. Daicoviciu, în *Dacia*, 7—8, 1937—1940, p. 456—459. Trebuie să fie lămurit definitiv un lucru. Nimeni nu poate contesta anumite domenii de mare competență științifică lui A. Alföldi în istoria romană. Dar orice cercetător avizat care parcurge sumarul „cărților de căpătîi" la care se referă L. B. își poate da seama că ele reprezintă aprecieri cam generale, nu sînt rezultatul unor cercetări sistematice și exultă printr-un caracter revizionist și polemic. Este deajuns a analiza harta pe care o anexează (care ar vrea să reprezinte Dacia romană) pentru a-și da seama de acest lucru. Cu alte cuvinte A. Alföldi nu poate fi, cinstit vorbind, considerat o competență în ce privește Dacia romană.

[4] De pildă pentru situația militară a Daciei il citează de W. Zwicker, *Studien zur Marcus Säule*, I, Amsterdam, 1941, despre care nu pot crede că se poate susține că are competență în istoria militară a Daciei romane.

[5] R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871 ; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*.

[6] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

A. Alföldi și bazîndu-se numai pe ele, este și natural să nu știe nimic în legătură cu viața economică a Daciei romane. 1. Dacă ar fi consultat pe V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929 sau capitolele respective din D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a III-a, București, 1968 sau M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, precum și numeroasele articole recente [7], afirmația în legătură cu viața economică a Daciei romane ar fi fost puțin mai prudentă. 2. Situația militară a Daciei a fost aproape la fel cu a tuturor provinciilor de graniță. Nici mai mult, dar poate chiar mai puțin amenințată decît a Germaniilor de pildă sau chiar a Pannoniei (sau Pannoniilor). Dar cum lucrările lui A. Alföldi nu cuprind aproape nimic din ceea ce înseamnă sistemul defensiv al Daciei sau armata ei, L. B. a greșit și aici. Sistemul defensiv a provinciilor dacice a fost un sistem închegat, organizat sistematic, el nu a fost mai slab decît al altor provincii. Am afirma chiar contrariul : datorită reliefului, Dacia reprezenta o fortăreață naturală pe care organizarea militară romană a completat-o astfel că sistemul său defensiv era mai puțin primejduit decît oricare din provinciile dunărene [8]. Armata provinciei a fost numeroasă, bine organizată cu trupele dispersate în funcție de necesitățile strategiei generale [9]. Nici un eveniment aparte nu amenință Dacia în afară de acelea care amenință toate provinciile de la Dunărea de Mijloc și de Jos. Și nu credem că exagerăm dacă afirmăm că e mai puțin sigur că Dacia a fost afectată tot atît de mult ca alte provincii din zonă în timpul secolelor al II-lea și al III-lea e.n. (cum ar fi de pildă Pannonia Inferior sau Moesia Inferior?). 3. În ce privește afirmațiile în legătură cu baza slabă teritorială între Dacia și imperiu ele sînt exagerate. Este cunoscută de mai demult părerea istoricilor maghiari în această privință : ei susțin că Banatul mai întîi parțial și apoi în întregime nu a aparținut Daciei și ca atare singura legătură dintre imperiu și Dacia era porțiunea îngustă dintre Carpați și Olt [10]. Această ipoteză are caracter speculativ și se bazează exclusiv pe faptul că în Banat lipsesc încă cercetările sistematice și de amploare care să dea un răspuns categoric în această privință. Există însă în prezent argumente (care sînt cel puțin tot atît de valabile, ca și contraargumentele) pentru a dovedi că Banatul a aparținut Imperiului roman (Moesiei Superior sau Daciei

---

[7] Din numărul mare de lucrări speciale (e adevărat de mai mici dimensiuni) destinate istoriei economice menționăm : I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia Superioară*, ActaMN, 10, 1973, p. 127—150 ; idem, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 245—247 ; V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, *Sargetia*, 10, 1973, p. 105—130 ; cf. și Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, etc.

[8] Sistemul defensiv a fost prezentat mai întîi de V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937 ; reluat și completat de M. Macrea, în *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 218—234 ; iar mai recent prezentat în ansamblu de N. Gudea, *Das Verteidigungssystem der römischen Dazien. Der heutige Stand der Forschung*, Saalburg Jahrbuch, 31, 1974, p. 41—49 ; cf. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 6, 1977, p. 849—876.

[9] M. Macrea, *op. cit.*, p. 178—218 ; I. I. Russu, *Auxilia provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63—77 (cu toată bibliografia). Au fost publicate cîteva monografii de fortificații, numeroase rapoarte de săpătură, cîteva „monografii" de unități auxiliare care arată toate și permit generalizarea afirmației că sistemul defensiv și armata au asigurat provinciei *pax Romana* pînă la sfîrșitul existenței ei.

[10] Vezi A. Alföldi citat de L.B. ; cf. și A. Radnóti, în *Limes Studien. Vorträge des 3. Internationaler Limes Kongresses in Rheinfelden*, Basel, 1959, p. 145 ; A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 51—53.

Superior)[11]. 4. Aflăm cu surprindere de la L. B. despre nesiguranţa internă. Este bine să precizăm de la început că nu există nici un izvor epigrafic sau arheologic care să permită generalizarea unei nesiguranţe interne pentru provincie. Istoria politică a provinciei nu cunoaşte „crize interne" (M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 436—464). Sigur că în societatea slavagistă nu puţine erau mișcările sociale. Dar nu avem motive să credem că dacii aveau motive speciale să se răscoale mai des ca alte popoare cucerite. Şi dealtfel după părerea autorului (L. B.) „dacii erau prea puţin numeroşi" (ca să nu spună chiar dispăruţi): cum puteau ei oare în această situaţie să constituie o ameninţare? Există şi această contradicţie la L. B.

În ce privește colonizarea propriu-zisă L. B. adoptă o tactică nouă. Izvorul a rămas același: Eutropius, VIII, 6, 2, şi probabil, zice şi L. B., afirmaţia autorului antic a coincis cu realitatea. Mai mult L. B. admite colonizări şi după Traianus. Dar (şi aici e problema!) colonizările din Dacia au avut un caracter civil! spre deosebire de toate celelalte provincii. Acest caracter civil devine un argument serios pentru a dovedi slăbiciunea colonizării pentru că: „*à l'époque impériale les colonisations prenaient la forme de déductions de vétérans*" (p. 140). Nefiind colonizare prin *deductio* procesul a fost neorganizat și a avut un caracter spontan. Poate că L. B. are dreptate cînd nu acordă civililor aceeaşi organizare ca militarilor. Dar este un fapt sigur, şi în orice caz cunoscut şi acceptat, că începînd cu Hadrianus nu se mai fac colonizări oficiale cu veterani (cf. A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973, p. 253 sq; J. Rougé, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1973, capitolul „colonizare"). După părerea lui L. B. colonizarea cu civili „*peut-être consideré comme caractéristique de toute l'histoire interne de la Dacie de II*[e] *siècle*" (p. 142). Această colonizare a fost o necesitate pentru că provincia era depopulată, iar puţinii daci, dacă mai rămăseseră, nu erau demni de încredere. Populația colonizată s-a acomodat greu, a fost tot timpul tentată să plece și tocmai cînd se acomodase puțin a și început procesul de părăsire a provinciei (!!!) (p. 143) cu mult înaintea desfiinţării oficiale a provinciei.

M. Macrea (cf. *Istoria României*, I, București, 1960, p. 383 sq; *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 251 sq.) a încercat să arate, foarte prudent, felul cum s-a putut face și mai ales modul de determinare documentară a desfăşurării colonizării. Se pot formula cîteva trăsături care caracterizează colonizarea din Dacia:

— toate aşezările importante din Dacia sînt atestate nominal în primii ani de existenţă a provinciei;

— au fost aduşi nu numai specialiști pentru mine, ci pentru toate domeniile de activitate;

— încă sub Hadrianus (deci foarte rapid) a început ridicarea la rang urban a unor localităţi, ceea ce confirmă valabilitatea izvoarelor;

— procesul de urbanizare a fost continuu şi permanent ca o dovadă sporului demografic datorat condițiilor economice bune;

[11] C. Daicoviciu, AISC. 4, 1941—1944, p. 282—320; cf. A. von Domaszewski, AEM, 13, 1890, p. 140—144; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, Viena, 1937, p. 137—138; C. Daicoviciu, Apulum. 1, 1942, p. 98—109. Problema a fost reluată în *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 96 sq.

— prezenţa numărului mare şi foarte divers de colonişti în Dacia este ilustrat de analiza onomasticii din inscripţii (cf. I. I. Russu, *Onomastique de la Dacie romaine*, în *Onomastique latine*, 1977, Paris, p. 353—364):

— arheologic, numismatic şi epigrafic s-a constatat că viaţa romană a început din plin imediat după cucerire şi s-a desfăşurat amplu şi tot mai intens în toate categoriile de aşezări (urbane, rurale, militare etc.).

Concluzia acceptată unanim de istoriografie este: colonizarea Daciei a fost masivă, s-a făcut mai ales cu elemente din părţile deja romanizate ale imperiului, această acţiune a fost conştientă şi interesată.

În ce priveşte populaţia dacică, L. B. recurge exclusiv la izvoarele epigrafice. După acest criteriu „dreptatea” pare a se afla de partea lui. Inscripţiile latine din Dacia nu prea păstrează nume dacice. Concluzia însă este exagerată. Inscripţiile nu sînt singura categorie de izvoare care oferă date despre populaţie. Privite din punct de vedere social se poate afirma că ele constituie un mod de exprimare al unor anumite pături ale societăţii. L. B. nu trebuie să neglijeze rezultatele cercetărilor arheologice care afirmă contrariul celor spuse de el[12]. În legătură cu populaţia autohtonă (despre care nu vrem să insistăm aici) se pot afirma următoarele:

— nu a existat niciodată în istoria romană un teritoriu cucerit fără o populaţie băştinaşă;

— aşezările coloniştilor romani coincid de multe ori, prin suprapunere cu vechi (sau mai vechi) aşezări dacice;

— s-a constatat arheologic continuitatea existenţei unor aşezăr autohtone în epoca romană şi în general demonstraţia acestei continuităţi nu mai constituie o problemă în istoriografia românească (cf. D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*).

Există şi o afirmaţie care ne-a mirat: aceea că nu există documente care să ateste colonizarea în Dacia. Este o afirmaţie pripită. Ar fi fost deajuns ca L. B. să citeze în întregime textul din Eutropius ca să afle că: „*amici deterruerunt* (pe Hadrianus care avea intenţia să părăsească Dacia) *ne multi cives Romani barbaris traderentur*”. Pentru oricine este limpede că *multi cives Romani* sînt tocmai coloniştii aduşi sau veniţi în Dacia.

L. B. acordă în chip teoretic un rol de mare importanţă colonizării în procesul de romanizare al provinciei. Ca să dovedească slaba ei romanizare, a încercat aici să prezinte cît de şubredă a fost colonizarea. Este adevărat că mulţi istorici consideră colonizarea ca unul din factorii procesului de romanizare[13]. Dar nici unul nu a considerat-o nici cea mai importantă, nici determinantă între aceşti factori.

Metoda de lucru, procedeele şi felul în care L. B. pune problemele nu par să ţină de domeniul unei poziţii ştiinţifice. În general şi stereotip

---

[12] D. Protase, *op. cit.*

[13] F. Vittinghoff, *op. cit*; A. N. Sherwin-White, *op. cit.* Dealtfel toţi autorii acordă colonizării, ca element al urbanizării, un rol important în procesul de romanizare.

autorul procedează la citarea literaturii de specialitate vechi, sau invechite, în ambele cazuri depășită demult de stadiul cercetărilor. Lucrările românești sînt evitate cu îndemînare. Dealtfel sînt citate numai două mai mari (M. Macrea, *Viața în Dacia romană*; D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1968) în cîteva locuri și două mici articole. L. B. se citează în schimb mult pe sine, propriile lucrări și teorii.

Am semnalat critic acest articol mai ales pentru a scoate la iveală persistența și modul cum se răspîndesc ideile negative privind istoria Daciei romane, metodele și mijloacele la care reprezentanții acestor idei se pretează a le folosi. Dacă întreaga organizare și conținutul cărții *Histoire de la Dacie, province romaine* (pe care L. B. o anunță la p. 142, nota 32) merge pe această linie atunci ne putem închipui de pe acum tabloul sinistru al istoriei acestei provincii (*lugeo funus Daciae*!).

Cred că este timpul să se afirme că nimic din istoria provinciei Dacia nu este „ceva aparte", ceva particular. Totul este roman sau integrat civilizației romane. Aspectul pe care îl prezintă în Dacia civilizația materială, spirituală, este ceva obișnuit și analog cu situația din alte provincii. Acesta s-a născut din relieful specific și din bogăția provinciei și mai ales din contactul între cultura materială și spirituală romană și cea a autohtonilor daci, care au dezvoltat înainte de cucerirea romană o civilizație spectaculoasă și proprie.

L'IMPORTANCE DE LA COLONISATION EN DACIE
(Notes critiques à propos d'un article de L. Balla)

RÉSUMÉ

La discussion porte sur l'article de L. Balla, *L'importance des colonisations en Dacie*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, X—XI, 1974—1975, p. 139—143. Nicolae Gudea procède à une analyse critique de la méthode de travail de l'auteur mentionné, de ses procédés et du mode d'aborder les problèmes de la colonisation et de la romanisation de la Dacie.

DEZBATERE ȘTIINȚIFICĂ

DE

M. D. MATEI

În zilele de 7—8 aprilie 1979 s-au desfășurat la Institutul de arheologie din București lucrările dezbaterii științifice cu tema „Arheologia așezărilor rurale din secolele XII—XIV de pe teritoriul României", în cadrul cărora s-au prezentat următoarele rapoarte și comunicări:

Mircea D. Matei: *Cercetarea arheologică a satului medieval de pe teritoriul României: realizări, sarcini, perspective;* Aristide Ștefănescu: *Cercetarea arheologică a satului medieval din Țara Românească*; Rodica Popovici-Baltă: *Cercetări arheologice privind satul medieval din Moldova;* Ștefan Matei și Petre Iambor: *Așezări rurale întărite în secolele X—XIV pe teritoriul Transilvaniei;* Radu Popa: *Probleme de metodologie a cercetării arheologice a satului medieval;* Ștefan Olteanu: *Arheologia și studiul structurilor medievale timpurii ale satului românesc;* Alexandru Rădulescu: *Sugestii metodologice izvorîte din cercetările de la Udești-Suceava;* Nicolae Constantinescu: *Civilizația rurală și civilizația urbană la începutul vieții medievale românești;* Vasile Neamțu, Eugenia Neamțu, Stela Cheptea: *Considerații privind unele implicații ale procesului de urbanizare a așezării de la Baia, în secolul al XIV-lea;* Panait I. Panait: *Evoluția demografică a așezărilor rurale din Muntenia*; Thomas Nägler: *Contribuția colonizării germane la pătrunderea civilizației urbane în mediul rural;* Emil I. Emandi: *Realități demografice pe teritoriul nordului Moldovei.*

Pornindu-se de la realitatea că, de aproape două decenii, cercetarea arheologică a satului medieval a căpătat, în țara noastră, un loc tot mai important în preocupările stăruitoare ale specialiștilor, s-a urmărit ca dezbaterea să prilejuiască atît o trecere în revistă a rezultatelor obținute pînă acum, cît și formularea unor criterii și principii care să guverneze cercetările viitoare, astfel încît să se evite, pe cît posibil, în viitor efectuarea unor cercetări de folos redus pentru cunoașterea realităților lumii rurale medievale românești. S-a evidențiat, astfel, că pînă în momentul de față numărul satelor medievale cercetate exhaustiv este încă extrem de redus (Coconi și Măicănești-Străulești, ambele în Muntenia), accentul punîndu-se pe cercetarea doar parțială a unor astfel de așezări, în cadrul unor unități geografice distincte, care au stat la baza unor organizări politice românești din evul mediu: „țări" (Maramureșul, Hațegul), văi de rîuri (Argeșul, Moldova, Colentina) sau bazine de ape (Șomuzurile).

Analiza situației semnalate a condus, în chip firesc, la concluzia că se impune, ca o sarcină prioritară a perioadei imediat următoare, creșterea substanțială a numărului satelor medievale care ar urma să fie cercetate exhaustiv, tot așa cum este necesar ca în cazul așezărilor ce urmează

a fi cercetate numai parţial să se abordeze concomitent toate părţile componente ale unor astfel de comunităţi : vatra locuită, necropolele aferente aşezărilor, locaşurile de cult etc., cu scopul cunoaşterii cît mai aprofundate a tuturor aspectelor vieţii materiale şi spirituale a comunităţilor rurale româneşti medievale.

De o deosebită atenţie s-a bucurat, în cadrul dezbaterii, problema realităţilor demografice ale teritoriului extracarpatic al ţării noastre, în lungul secolelor XII—XIII şi în primele decenii ale secolului al XIV-lea. Observîndu-se că cercetările de pînă acum nu au cuprins în egală măsură întreg acest teritoriu, s-a pus pe seama acestei situaţii faptul că, în etapa actuală a documentării, pe harta locuirii româneşti din perioada arătată apar anume „pete albe", recomandîndu-se intensificarea cercetărilor de teren anume în zonele a căror cunoaştere apare deficitară. Chiar dacă nu se poate contesta că ultimele valuri de migratori (şi mai ales invazia mongolilor) i-au putut obliga pe românii ce locuiau în zone „deschise" (estul Munteniei, regiunile centrală şi sudică ale Moldovei) să-şi caute refugiu temporar în zone mai retrase şi mai bine apărate, intensificarea cercetărilor în zonele în care apar astfel de „pete albe" se impune cu prioritate absolută, numai ele putînd furniza date sigure cu privire la densitatea reală a locuirii omeneşti în perioada şi regiunile arătate.

Concomitent cu problemele ţinînd de domeniul evoluţiei istorice — privită sub raport topografic, demografic, economic şi social — a satului medieval, de o atenţie specială s-a bucurat în cadrul dezbaterii necesitatea adoptării unei terminologii ştiinţifice care să corespundă cadrului etnocultural sud- şi est-carpatic în secolele X—XIV. Discuţia a fost impusă de observaţia că, în anumite studii de specialitate, se utilizează conceptul de *cultură* pentru definirea unor *aspecte* regionale ale culturii materiale a românilor din perioada de pînă la constituirea statelor feudale de sine stătătoare Ţara Românească şi Moldova. Utilizarea nepotrivită a conceptelor arătate a putut da naştere impresiei, prin nimic justificate, că poporul român a avut o cultură materială lipsită de unitate chiar în veacurile evului mediu. În realitate, nu este şi nu poate fi vorba decît de existenţa unor particularităţi zonale, determinate de împrejurările istorice concrete în care s-au dezvoltat, la începuturile evului mediu, regiunile istorice româneşti, particularităţi care nu au putut afecta unitatea culturii materiale şi spirituale care a individualizat şi particularizat poporul român în această parte a Europei. În consecinţă, se impune folosirea consecventă a unei terminologii ştiinţifice capabile să elimine orice confuzie în problema atît de importantă a unităţii culturii noastre materiale în veacurile amintite.

Legată nemijlocit de această problemă, s-a dezbătut şi aceea a raporturilor dintre sat şi oraş la începutul evului mediu românesc. Evidenţiindu-se legătura organică firească dintre civilizaţia lumii rurale şi cea a oraşelor, în cadrul discuţiilor s-a subliniat şi faptul că apariţia oraşelor medievale româneşti şi, mai ales, continua întărire a acestora pe multiple planuri a avut drept una din cele mai importante consecinţe exercitarea de către oraşe a unui rol nivelator, în sens pozitiv, al culturii materiale româneşti medievale, variantele locale sau aspectele regionale dispărînd pînă la nivelul lipsei de semnificaţie.

Încercînd formularea unei aprecieri de ansamblu a dezbaterii științifice în centrul căreia s-a aflat satul medieval de pe teritoriul României în secolele XII–XIV, la cercetarea căruia arheologia este chemată să-și aducă o contribuție însemnată, criteriul decisiv trebuie să-l constituie acordul exprimat în unanimitate, indiferent care din problemele amintite mai sus prilejuia intervențiile, asupra oportunității organizării ei într-un moment în care arheologia satului medieval românesc simțea nevoia stabilirii nu atît a unor obiective largi, cît, mai ales, a unor norme interne și a unor principii de colaborare interdisciplinară în măsură să-i sporească eficiența.

DÉBAT SCIENTIFIQUE

RÉSUMÉ

L'Institut d'archéologie de Bucarest a organisé, les 7–8 avril 1979, le débat scientifique « L'archéologie des sites ruraux des XIIe–XIVe siècles en Roumanie ». Les rapports et les communications présentés (qui seront publiés dans les prochains numéros des « Studii și cercetări de istorie veche și arheologie ») ont abordé, comme les discussions également, en premier lieu des problèmes de méthodologie de la recherche. En même temps, on a accordé une attention particulière aux divers aspects de l'histoire du village médiéval, dont l'étude plus approfondie est possible grâce surtout à l'appui des sources archéologiques : structures internes des villages (concernant plus spécialement la période des XIIe–XIIIe siècles, qui ne bénéficie pas de sources écrites), les relations économiques des villes médiévales avec leur proche hinterland, l'évolution typologique des villages médiévaux roumains, etc. Enfin, un dernier problème amplement discuté : l'adoption d'une terminologie scientifique capable d'exprimer dans les meilleures conditions les réalités culturelles du monde médiéval roumain, et qui puisse mettre en évidence l'unité de la culture matérielle et spirituelle du peuple roumain pendant le moyen-âge.

ARHEOLOGIA ŞI STUDIUL STRUCTURILOR MEDIEVALE TIMPURII ALE SATULUI ROMÂNESC *

DE

ŞT. OLTEANU

Medievistica românească a obţinut, precum se ştie, mai cu seamă în ultima vreme, remarcabile rezultate în desluşirea problemelor de bază ale istoriei noastre medievale în general, desluşire la care, alături de documentul scris, arheologia medievală şi-a adus o reală contribuţie, făcînd dovada deplinei sale capacităţi de a răspunde chiar şi unor probleme de ordin social şi politic. Această contribuţie a fost şi rămîne hotărîtoare dacă ne referim la cercetarea începuturilor istoriei medii a României, perioadă pentru care izvoarele scrise lipsesc în cea mai mare măsură. Tocmai din această cauză meritul principal în cunoaşterea tot mai aprofundată a problemelor fundamentale ale istoriei noastre medievale timpurii revine, în cea mai mare parte, rezultatelor pe care cea mai tînără ramură a arheologiei generale, cea medievală, le-a obţinut mai cu seamă în vremurile din urmă. Aprofundarea acestor probleme a mers, paralel cu diversificarea şi lărgirea domeniilor de investigare a unor zone încă insuficient sau superficial explorate, pînă la limite de cunoaştere aproape nebănuite. În această ordine de idei investigarea arheologică a structurilor medievale timpurii ale societăţii româneşti, structuri concepute în procesualitatea şi istoricitatea lor, în corelaţie cu geneza, diacronia şi înlănţuirea lor cauzală şi funcţională, reprezintă una dintre cele mai noi achiziţii ale cercetării arheologice româneşti, ştiut fiind faptul că lumea medievală, în general, apare drept rezultanta convergenţei de structuri ale unei societăţi într-o continuă şi ascendentă evoluţie. Privită prin această prismă, însemnătatea studierii structurilor unei comunităţi umane, a configuraţiei şi funcţionalităţii elementelor componente fundamentale ale unei totalităţi, ale unui întreg, istoric conceput pe baza materialului arheologic în primul rînd, prin utilizarea unor metode şi procedee proprii ştiinţelor exacte şi prin raportarea la caracterul inter şi multidisciplinar al cercetării, este ridicată la nivelul necesităţilor şi cerinţelor obligatorii pentru modelarea marilor tablouri de viaţă istorică.

Luată fiecare în parte, cercetarea structurilor medievale timpurii ale satului românesc apare, în stadiul actual al investigaţiei, inegală; în timp ce structurilor economice li s-a acordat o mai susţinută atenţie, studierea celor sociale, teritorial-politice, spiritual-mentale etc. a rămas, oarecum, la periferia cercetării. Această situaţie s-a datorat şi se datorează încă, pe de o parte, caracterului mult mai concret al materialelor rezultate din investigaţia arheologică, materiale care ne conduc la o mai lejeră prezentare fizică a acestora şi la o interpretare a lor mai ferită de implicaţii teoretice, iar pe de altă parte, şi drept cauză a celor arătate mai sus,

caracterul metodologic încă destul de limitat al angajării, pe baza studierii materialelor şi faptelor arheologice, în reconstituirea unor aspecte ale structurilor sociale, teritorial-politice, mentale etc., în măsura în care acestea se pot identifica prin intermediul documentului arheologic. Nu-i mai puţin adevărat că studiul acestor din urmă structuri prezintă condiţionări complexe de natură interpretativ-teoretică, fapt pentru care cercetătorul trebuie să fie înarmat cu multiple cunoştinţe teoretice din domenii diferite: sociologie, etnografie etc., în deplină cunoştinţă a izvoarelor scrise ale epocii cercetate, care să-i permită identificarea şi reconstituirea procesului şi fenomenului social, politic, mental etc. Aşa se explică de ce ştiinţa noastră istorică beneficiază la ora actuală de o mai bună cunoaştere a structurii economice a societăţii noastre medieval-timpurii, comparativ cu celelalte aspecte structurale social-politice, mental-colective etc. Situaţia prezentă din cadrul cercetării satului românesc din epoca medievală timpurie confirmă starea de lucruri menţionată mai sus.

Deşi cercetarea arheologică a satului românesc din perioada timpurie a feudalismului nostru n-a cunoscut încă amploarea necesară, la nivelul întregului spaţiu carpato-danubiano-pontic, în măsură să permită concluzii generalizate în această privinţă, aşezările rurale investigate, total sau parţial, cum sînt cele de la Dridu [1], Bucov [2], Străuleşti [3], Comana de Jos, Filiaşi, Simoneşti [4], Dodeşti, Răducăneni [5], Suceava [6] etc. au pus în evidenţă unele componente majore ale structurii economice din cadrul societăţii rurale româneşti din vremea amintită, care oferă o imagine de ansamblu, evident incompletă, a peisajului rural cu componentele sale economice de bază.

Se detaşează în acest cadru, în mod simţitor, sectorul productiv, cel al preocupărilor locuitorilor aşezării, agricultura cu cele două ramuri fundamentale : cultura plantelor cerealiere şi creşterea animalelor, deţinînd locul central, producţia meşteşugărească, activitatea de schimb, fapte puse în evidenţă de existenţa forţelor de producţie (a uneltelor, mijloacelor de muncă) din aceste sectoare economice importante ale satului nostru medieval.

O importanţă aparte prezintă, din acest punct de vedere, constatarea înmulţirii considerabile a mijloacelor de producţie la cumpăna dintre cele două milenii ale e.n., comparativ cu epoca anterioară, ceea ce pune în evidenţă valoarea sensibil crescută a potenţialului economic al satului

---

[1] E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967.

[2] M. Comşa, *Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploieşti)*, Bucureşti, 1978.

[3] Rezultatele cercetărilor de la Străuleşti aparţin colegului P. I. Panait care le-a comunicat la sesiunile de rapoarte arheologice, precum şi cu diferite ocazii, unele din aceste rezultate fiind publicate în diferite reviste de specialitate.

[4] M. Russu, *Avars, Slavs, Romanic Population in the $6^{th}-8^{th}$ centuries*, in *Relations between the autohtonous population and the migratory populations on the territory of Romania* Bucureşti, 1975, p. 140.

[5] D. Teodor, *Natives and Slavs in the East-Carpathian regions of Romania in the $6^{th}-10^{th}$ centuries*, in *Relations...*, p. 167; idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iaşi, 1978, p. 102 şi urm.

[6] Şt. Olteanu, Materiale, 6, 1959, p. 687—695.

românesc [7]. Trecerea, timidă încă, în această vreme, şi aproape cu caracter de excepţie, la o cultură cerealieră cu vădit caracter intensiv prin utilizarea plugului cu brăzdar asimetric şi cormană, cum se constată în importantul depozit de unelte agricole de la Dragosloveni (Vrancea) [8], fie produs de receptare-asimilare (aculturaţie), fie creaţie proprie, printre primele mărturii de acest gen din centrul şi sud-estul Europei, dinamica procesului de specializare a producţiei din cadrul economiei de transformare [9], generalizarea utilizării în producţie a energiilor hidraulice şi animale, mai tîrziu a celei eoliene, după cum s-a observat şi cu prilejul investigaţiei arheologice (recenta descoperire a complexului hidraulic de la Dervent-Dobrogea [10]), fac dovada existenţei în cadrul colectivităţilor agrare de pe teritoriul României a unei structuri economice bine definite care respiră prin cele două componente esenţiale: nivelul dezvoltării forţelor de producţie şi caracterul dinamic al procesului de diviziune socială a muncii.

Varietatea profilului economic al satului creşte simţitor dacă la cele arătate mai sus adăugăm activitatea de valorificare a bogăţiilor miniere şi activitatea de schimb, într-o perioadă cînd se cristalizau bazele genetice ale oraşelor noastre medievale. Dacă activităţi ca cele agrare, meşteşugăreşti, de comercializare a propriilor lor produse caracterizează, obligatoriu, profilul comunităţii agrare din epoca timpurie a feudalismului românesc, cea de valorificare a bogăţiilor miniere, documentată aproape la nivelul fiecărei aşezări rurale mai dezvoltate şi mai cu seamă la începuturile istoriei noastre medievale [11], apare surprinzătoare la prima vedere, atîta vreme cît inexistenţa în zonele de cîmpie, colinare şi de podiş, de la est şi sud de Carpaţi în special, a unor depozite minerale primare, nu îngăduia practicarea unei asemenea activităţi. Şi totuşi, descoperirea vestigiilor unei asemenea îndeletniciri (cuptoare de redus minereul, reziduuri de la procesul de reducere şi prelucrare etc.) în cadrul aşezărilor rurale face dovada existenţei acestei activităţi aproape generalizate la nivelul satului nostru medieval. Recentele analize de laborator fizico-chimice (spectrale şi metalografice) efectuate asupra vestigiilor acestei activităţi au demonstrat capacitatea satului românesc de a pune în valoare, în condiţiile unor mari dificultăţi de procurare a materiei prime pentru prelucrat, resursele locale miniere de natură secundară, sedimentar-aluvionare şi de neoformaţiune existente în orice zonă geografică. Prezenţa

---

[7] A se vedea numeroasele depozite de unelte descoperite pînă în prezent datînd din secolele VIII–XI (M. Comşa, Gh. Constantinescu, SCIV, 20, 1969, 3, p. 425–439; I. Nania, Studii şi comunicări, Piteşti, 2, 1969, p. 119; M. Comşa, E. Gheannopoulos, SCIV, 20, 1969, 4, p. 617–620; M. Comşa, G. Deculescu, SCIV, 23, 1972, 3, p. 467–471; Gh. Coman, Danubius, 4, 1970, p. 165 şi urm. etc.

[8] V. Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, Bucureşti, 1975, p. 69.

[9] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969 (cap. I); Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954.

[10] S. Baraschi, *Complexul hidraulic de la Dervent-Dobrogea*, comunicare la sesiunea ştiinţifică de la Sibiu, 29–30 martie, 1979; Şt. Olteanu, *Dezvoltarea gîndirii şi creaţiei tehnico-ştiinţifice pe plan european şi în ţările române în secolele IX–XVI* (lucrare în ms. pentru Tratatul de istoria gîndirii şi creaţiei tehnico-ştiinţifice româneşti, vol. I.).

[11] N. Maghiar, Şt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, 1970 (cap. referitor la epoca medieval-timpurie); Şt. Olteanu, *Valorificarea minereului de fier pe teritoriul României în decursul veacurilor* (ms.).

în mare cantitate a SiO_2 : 50% la Dulceanca, 40% la Bratei, 37% la Dridu, pe de o parte, indică structura unui minereu de neoformațiune, secundar ; prezența în proporție sensibilă, aproximativ egală, a Al : 12% la Dridu, 9% la Dulceanca, demonstrează exploatarea aceluiași tip de minereu de fier, poate o sursă comună de extracție. Totodată, prezența CaO, circa 5% în toate cele 3 cazuri, deci un procent destul de ridicat, duce la concluzia folosirii fondantului în procesul de reducere, procedeu tehnologic de mare semnificație pe linia continuității noastre istorice, documentat încă din epoca dacică. Iată, așadar, cum valorificarea științifică a unor vestigii descoperite prin săpături arheologice, pînă nu demult socotite ca materiale nefolositoare și ca atare fiind înlăturate (este vorba de zgura de fier), investigate cu ajutorul metodelor folosite de științele exacte, adaugă satului nostru medieval-timpuriu o nouă componentă structurală.

Sînt, fără îndoială, rezultate importante obținute de arheologia noastră medievală în definirea mai deplină a profilului economic al comunităților agrare din epoca timpurie a feudalismului românesc. Asemenea rezultate pot fi însă îmbogățite printr-o observație arheologică de mai mare finețe, sau prin recurgerea pe o scară mai intensă la efectuarea de analize de laborator, în măsură să conducă la noi și importante concluzii istorice. Amintim, de pildă, observațiile unor arheologi francezi care, datorită și șansei, au identificat în profilul unei secțiuni arheologice urmele lăsate de acțiunea plugului cu brăzdar simetric [12]. Nu mai vorbim de rezultatele analizelor de laborator care ar putea aduce contribuții noi și interesante cu privire la tehnologia elaborării în cadrul satului a uneltelor, a obiectelor de uz casnic, gospodăresc etc. Tot așa, delimitarea în cadrul vetrei satului a unor zone economice cu eventuale amplasări de obiective meșteșugărești ca ateliere, cuptoare etc., ar completa mai deplin structura economică din cadrul gospodăriei rurale, cu consecințe remarcabile în stabilirea etapei de eventuală evoluție a unei așezări rurale către împliniri urbane.

Dar dacă așa stau lucrurile în ceea ce privește studiul arheologic al structurii economice a satului nostru medieval-timpuriu, nu aceeași situație îmbucurătoare ne oferă cercetarea arheologică a structurilor sociale, teritorial-politice, mental-colective etc., interesul științific al cercetătorilor nefiind deopotrivă îndreptat și spre aceste zone ale vieții sociale rurale, din motivele asupra cărora am stăruit, în treacăt, mai sus.

Nu negăm faptul că și în acest domeniu mai cu seamă în ultima vreme s-au înregistrat unele rezultate importante, ceea ce subliniază, așa cum deja am menționat, capacitatea arheologiei medievale de a răspunde și unor probleme de ordin social, politic etc. Sînt cunoscute rezultatele obținute pe baza observațiilor referitoare la caracterul diferențiat al inventarului din locuințele așezărilor sau din necropolele cercetate, încă din etapa anterioară, realitate care reflectă una din trăsăturile esențiale ale structurii sociale : procesul de diferențiere socială în cadrul comunităților agrare medievale timpurii, de o importanță hotărîtoare pentru înțelege-

---

[12] A. G. Haudricourt, Marie Jean-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 1955, p. 93 ; H. Behrens, *Kritische Bemerkungen zu einigen Auffassungen über die Form des ältesten*..., în Agrarethnographie, Berlin, 1956, p. 63 și fig. 7.

rea fenomenului de apariţie a proprietăţii private, a claselor sociale, a dinamicii sociale a relaţiilor de proprietate şi de clasă în epoca feudală. În această lumină şi pornind de la asemenea constatări, au putut fi identificate sedii ale unor conducători social-politici ai obştii săteşti sau ai unor uniuni de obşti, ca de pildă, la Udeşti [13], Sighişoara [14], Bucov [15] sau în alte părţi la sfîrşitul primului mileniu e.n., a căror existenţă nominalizată a fost pusă în evidenţă de inscripţiile descoperite la Mircea Vodă, datînd din 943 [16], la complexul monastic de la Basarabi-Murfatlar datînd de la finele secolului al X-lea [17], pe vasele unor tezaure din secolele IX—X (Sînnicolau Mare) sau prin descoperirea unor monede aparţinînd acestor conducători politici, cum s-a demonstrat în cazul formaţiunii politice de la Silistra [18].

La definirea specificului structurii sociale au contribuit şi contribuie şi observaţiile referitoare la tipurile de aşezări rurale : fortificate sau deschise, compacte sau dispersate. Subliniem aici caracterul de excepţie al satului medieval românesc fortificat de la est şi sud de Carpaţi (unele excepţii fiind fortificaţiile de la Frumoasa, Coconi şi Vadul Cumanilor) ; în rest, colectivităţile agrare se prezintă ca aşezări deschise, situaţie care deconcertează, oarecum, faţă de cea din Transilvania unde, în multe cazuri, apărarea comunităţii era asigurată de o fortificaţie situată în apropierea satului [19].

Întrebarea care se pune este în ce măsură nivelul de dezvoltare a arheologiei noastre medievale în momentul de faţă poate răspunde, în lipsa altor izvoare, şi altor probleme sociale, politice, probleme de structură familială etc., din perioada de plămădire şi maturizare a feudalismului românesc, pentru înţelegerea, în ultimă instanţă, a complexului şi complicatului mecanism de apariţie a raporturilor de dependenţă personală, a relaţiilor de aservire, problemă esenţială în geneza feudalismului din ţările române.

După părerea noastră, arheologia medievală posedă astăzi capacitatea necesară desluşirii şi altor componente de bază ale structurilor amintite din cadrul satului medieval, cu cerinţa, obligatorie însă, ca aceasta să-şi îmbogăţească mai mult vechea metodologie, să depăşească sensibil, nu atît tehnic, cît mai cu seamă conceptional, stadiul „clasic" descriptivo-obiectivist în favoarea unei interpretări teoretice de fineţe a materialului, chiar cu riscul de a greşi, ştiut fiind faptul că-i preferabilă o eroare fecundă decît o plată corectitudine. Confirmarea unei asemenea stări de lucruri ne-o oferă unele exemple semnificative.

---

[13] Rezultatele cercetărilor de la Udeşti au fost comunicate la cea de a XII-a sesiune de rapoarte arheologice, Bucureşti, 1977 prin colegul Gh. Rădulescu.

[14] Comunicarea colegului V. Baltag la cea de a XII-a sesiune de rapoarte arheologice, Bucureşti, 1977.

[15] M. Comşa, *Cultura materială veche românească*, p. 145—146.

[16] Eugen Comşa, Damian Bogdan, P. P. Panaitescu, Studii, 4, 1951, nr. 3, p. 122—128 ; vezi şi *Romanoslavica*, Bucureşti, 1958, p. 104.

[17] I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971, p. 212.

[18] P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185 şi urm.

[19] St. Matei, P. Iambor, *Fortificaţii rurale medieval-timpurii pe teritoriul Transilvaniei*, comunicare la colocviul naţional „Arheologia satului medieval românesc" din 7—8 aprilie 1979, Bucureşti.

S-a constatat, de pildă, în cercetarea unor aşezări din secolele VIII—X ca Suceava, Tîrgşor şi altele, abandonarea aşezărilor şi reveniri ale locuitorilor aşezării de trei ori succesiv pe aceleaşi vetre de sat, refacerea locuinţelor urmînd, în toate cele trei faze, vechile fundaţii cu o exactitate ce presupune, fără îndoială, părăsirea lor pentru un scurt interval de timp, şi revenirea aceloraşi locatari pe acelaşi loc [20].

Observaţiile atente făcute exclud ipoteza unor simple refaceri imediate ale locuinţelor în urma unor incendii sau calamităţi naturale. Este, neindoielnic, vorba de părăsirea intenţionată a complexului de locuinţe pentru un anumit interval de timp, după care a urmat revenirea la vechile lor proprietăţi, acest fenomen repetîndu-se, potrivit constatărilor de la Suceava, de trei ori. Nu discutăm acum şi aici motivul acestor deplasări şi reveniri, fenomen care, în treacăt fie spus, ar putea sta în legătură cu sistemul de exploatare temporară a terenului arabil, ce caracteriza perioada timpurie a feudalismului în general. Important pentru definirea componentei fundamentale a structurii sociale rurale, cea a proprietăţii private, este tocmai această exactitate a revenirii pe vechile fundaţii, ceea ce presupune, incontestabil, existenţa, din punctul de vedere juridic, a proprietăţii private asupra locuinţelor şi a vetrelor de casă, precum şi a lotului arabil din vatra satului. La aceasta se adaugă observaţiile de la Dridu, Bucov, Străuleşti, Dodeşti, Filiaş şi în alte aşezări referitoare la existenţa unui puternic proces de individualizare a uneltelor şi a celorlalte mijloace de producţie, a produselor obţinute, fiecare gospodărie avîndu-şi uneltele sale de muncă, cuptoarele de uz gospodăresc, gropile sau hambarele proprii de depozitare a cerealelor, anexele pentru vite [21] etc. Pe de altă parte, dispunerea în cuiburi de cîte 3—4 locuinţe la un loc în cadrul satului, nu-şi poate găsi explicaţia decît în structura familială a obştei săteşti, lîngă familia nucleu constituindu-se familiile lăstar, adică cele ale copiilor separaţi prin căsătorie; locul pe care se construiau noile case nu putea fi, evident, decît proprietatea familiei-nucleu. Se poate atesta, astfel, existenţa, alături de formele de proprietate colectivă sugerate de depozitele de unelte agricole în special, a proprietăţii private, funciare chiar, asupra lotului agrar din vatra satului, sector în care se va produce fenomenul de înstrăinare a ei, moment hotărîtor în procesul de apariţie a stării de dependenţă personală [22].

Nu mai puţin sugestive sînt şi constatările referitoare la credinţă, obiceiuri şi alte manifestări spirituale ilustrate prin intermediul documentului arheologic: însemne creştine, rituri şi ritualuri funerare etc., toate constituind forme de structură mental-colective din cadrul colectivităţilor agrare de pe teritoriul României în epoca timpurie medievală. Remarcăm observaţiile arheologilor cehoslovaci care au identificat lăcaşul religios din interiorul unui cimitir sătesc, prin conturul suprafeţei pe care se afla monumentul, suprafaţă în care nu s-au operat înmormîntări, rezultînd, astfel, forma monumentului respectiv dispărut.

Ce încheiere se poate desprinde în urma celor prezentate pînă aici?

În primul rînd capacitatea arheologiei medievale de a defini în bună măsură structurile medievale timpurii ale colectivităţilor noastre agrare,

---

[20] Şt. Olteanu, Materiale, 6, 1959, p. 687—695.
[21] Idem, Rev. Ist., 32, 1979, 2, p. 288 şi urm.
[22] *Ibidem*.

componentele majore ale acestor structuri, intercondiţionarea acestora, în măsură să fixeze rolul şi locul satului în procesul mobilităţii sociale a proprietăţii şi a raporturilor de clasă, al modulaţiilor economice, social-politice, factori fundamentali în înţelegerea apariţiei şi cristalizării raporturilor de aservire din cadrul colectivităţilor omeneşti, a începuturilor istoriei noastre medievale.

În al doilea rînd, ca o cerinţă obligatorie metodologică în vederea realizării obiectivelor de mai sus, arheologia medievală trebuie să-şi îmbogăţească şi să-şi perfecţioneze continuu metodologia cercetării, cum deja s-a spus, prin depăşirea substanţială, conceptională în primul rînd, a tradiţionalului sistem „clasic" de descriere plată, în favoarea ridicării la nivelul interpretării teoretice de fineţe a materialului arheologic, în deplin acord cu însuşirea unor bogate cunoştinţe teoretice şi de specialitate.

În sfîrşit, caracterul inter şi multidisciplinar al cercetării trebuie promovat din plin, utilizarea unor procedee şi metode proprii ştiinţelor exacte, în speţă analizele de laborator, devenind un atribut esenţial al cercetării moderne de specialitate. Numai astfel arheologia noastră medievală va putea răspunde cu cinste imperativelor majore ale cercetării evului mediu românesc.

L'ARCHÉOLOGIE ET L'ÉTUDE DES STRUCTURES DE HAUTE ÉPOQUE MÉDIÉVALE DU VILLAGE ROUMAIN

RÉSUMÉ

Tout en soulignant les résultats obtenus surtout dernièrement par les médiévistes roumains, l'auteur relève la contribution essentielle de l'archéologie à l'étude des aspects fondamentaux des structures économiques, socio-politiques et mentales-collectives du village roumain à l'aube du moyen âge. À ce propos, il relève l'aptitude de l'archéologie médiévale de fournir des réponses même aux problèmes d'ordre socio-économique et politique.

Après un aperçu de quelques résultats parmi les plus éloquents, l'auteur met en lumière les possibilités de l'archéologie médiévale de suppléer à l'absence des documents écrits, même dans le cas des questions plus délicates, telle l'apparition de la propriété privée dans le cadre du village, de la propriété foncière juste à la charnière des deux millénaires de n.è. et, à travers ces problèmes, d'approcher celui de la cristallisation des rapports de dépendance personnelle.

Mais pour que l'archéologie soit à même de servir les exigences de tout premier ordre de la recherche roumaine, il conviendrait qu'elle dépasse la méthode traditionnelle de la description impartielle et qu'elle aborde franchement l'interprétation théorique de haute finesse du matériel mis à sa disposition.

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A SATULUI MEDIEVAL ROMÂNESC ÎN SECOLELE XII–XIV: REALIZĂRI, PERSPECTIVE, SARCINI

DE

M. D. MATEI

Cercetarea istorică marxistă consideră și situează satul ca punct de plecare pentru întreaga istorie a evului mediu [1], prin aceasta făcîndu-se să se înțeleagă în mod explicit că această unitate de bază a organizării economice și sociale a societății feudale nu numai că reprezintă nucleul unor activități productive pe care se întemeiază atît civilizația materială, cît și cea spirituală ce vor constitui „etajele superioare" ale feudalismului, ci se va dovedi capabil să genereze permanent procese economice și sociale ce vor sta la baza uneia din cele mai importante opoziții de interese cunoscută de orînduirea feudală, și anume aceea dintre sat și oraș [2]. Mai ales acest ultim aspect, recunoscut ca o realitate incontestabilă de cercetarea istorică mondială, a fost evidențiat în repetate rînduri în lucrări teoretice importante, el putînd și trebuind să fie considerat, după opinia noastră, drept unul din exemplele cele mai pline de conținut ale modului în care se manifestă unitatea contrariilor în cadrul fenomenelor esențiale ale istoriei veacurilor de mijloc.

În preocupările importante și de durată ale științei istorice românești, satul medieval și-a aflat încă de timpuriu un loc de frunte și, în ciuda controverselor ce continuă și astăzi cu privire la aspecte esențiale ale organizării interne sau la evoluția regimului de proprietate în lumea rurală, o amplă și cuprinzătoare bibliografie stă mărturie interesului deloc diminuat al istoricilor pentru satul medieval.

Împrejurările (prea binecunoscute pentru a mai fi necesară amintirea lor și aici) în care arheologia medievală românească s-a format ca domeniu distinct de cercetare și a evoluat cu preocupări majore au făcut ca aportul acesteia la cercetarea satului medieval românesc, chiar dacă nu poate fi negat, să rămînă, pînă în momentul de față, destul de modest, contribuția esențială la elucidarea principalelor aspecte ale vieții economice și sociale a satului românesc medieval aducînd-o izvoarele scrise. Această realitate începe, însă, să fie tot mai stăruitor dublată de o alta, care se exprimă și se materializează prin creșterea ponderii ce revine documentului arheologic în studiile privind satul medieval de pe teritoriul

---

[1] „. . . în evul mediu . . . satul este punctul de plecare al istoriei, a cărei dezvoltare are loc apoi sub forma opoziției dintre oraș și sat" (K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, București, 1956, p. 17).

[2] Pentru unele aspecte concrete (economice și sociale) ale raporturilor dintre sat și oraș în evul mediu, cf. M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 365–384.

S C I V A, tomul 30, nr. 3, București iulie–septembrie 1979, p. 411–425

României, şi aceasta ca urmare, în primul rind, a intrării tot mai stăruitoare şi sistematice a satelor în preocupările arheologilor.

După o perioadă în care, prin forţa lucrurilor, a trebuit să-şi fixeze obiective limitate, datorită lipsei, în principal, a cadrelor de specialişti, şi să-şi concentreze atenţia asupra unor complexe, elucidarea istoriei cărora avea importante implicaţii lăsate nerezolvate sau chiar create artificial de cercetarea perioadei interbelice (originea şi datarea principalelor cetăţi medievale româneşti, ca şi geneza şi vechimea oraşelor noastre medievale ocupînd poziţii prioritare în vremea respectivă), de mai bine de un deceniu arheologia medievală românească a situat satul medieval în centrul atenţiei sale.

Cît priveşte începuturile propriu-zise ale cercetărilor arheologice întreprinse în aşezări rurale medievale datînd din perioada care face acum obiectul atenţiei noastre, credem că există suficiente motive de ordin ştiinţific să considerăm că acestea pot fi legate de anii 50, iar ca obiective concrete de aşezările de la Hlincea-Iaşi [3] şi Zimnicea [4], acestora putîndu-li-se adăuga, tot aşa de bine, şi cercetările din aşezarea de la Verbicioara [5]. Importante prin faptul că reprezentau, s-ar putea spune, un început de drum, aceste cercetări nu pot fi considerate totuşi ca desfăşurîndu-se potrivit unui *plan tematic*, alcătuit cu scopul şi în vederea studierii unor probleme ţinînd de domeniul *structurilor* interne ale satului medieval românesc, adică urmărind componentele economice, sociale şi teritoriale ale respectivelor aşezări, precum şi mecanismul intim al condiţionării lor reciproce. Această realitate nu trebuie totuşi să ne împiedice a sublinia contribuţia cercetărilor amintite la semnalarea pentru prima dată a unor aspecte culturale medievale, aparţinînd secolelor XIII—XV. Dar, deşi descoperirile făcute în aşezările amintite introduceau în circuitul ştiinţific elemente ce defineau o anumită cultură materială cu semnificaţii mai largi decît strict locale, ne considerăm îndreptăţiţi să ne punem întrebarea dacă a fost şi a rămas suficient de justificată folosirea acestor descoperiri pentru ca pe temeiul lor să se definească conceptele de „culturi", care au căpătat, apoi, „drept de cetate" în arheologia românească. Privind retrospectiv lucrurile, sîntem înclinaţi să apreciem că este mai potrivit să se considere respectivele „culturi" doar aspecte [6] regionale ale culturii materiale medievale româneşti, continuarea practicii de pînă acum putînd da naştere impresiei că perioada de început a feudalismului românesc dezvoltat s-a caracterizat printr-o lipsă de unitate flagrantă.

Cercetările amintite au „prefaţat" ceea ce avea să constituie adevăratul început al abordării arheologice a satului medieval românesc, întreprinsă pe baza unei orientări tematice adecvate, dacă nu chiar specifice, şi anume cercetările de la Coconi.

---

[3] SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 312—334 ; SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 233—245 ; SCIV, 6, 1956, 3—4, p. 687—707.

[4] Studii, 2, 1949, 1, p. 157 ; SCIV, 1, 1950, 1, p. 93—102.

[5] SCIV, 1, 1950, 1, p. 103—107 ; SCIV, 2, 1951, 1, p. 232—245.

[6] Deşi nu împărtăşim punctul de vedere al Eugeniei Zaharia în legătură cu geneza culturii materiale identificate prin descoperirile de la Zimnicea (Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967, p. 156—165), considerăm că este îndreptăţită utilizarea conceptului de *aspect* Zimnicea, pentru definirea locului descoperirilor făcute acolo (*Ibidem*, p. 161).

Începute în 1960 și continuate vreme de mai mulți ani, cercetările de la Coconi au urmărit și realizat scoaterea la lumină a tuturor elementelor constitutive a ceea ce trebuie considerat un sat medieval, concept la definirea căruia concură, în mod obligatoriu, factori economici, sociali, culturali, de ecologie etc. O primă remarcă pe care o socotim necesară în legătură cu orientarea cercetărilor amintite este aceea că autorul lor a evitat cu succes fetișizarea factorului economic, acordînd o atenție egală, dar dimensionată, firește, de importanța reală a fiecăruia din ele, componentelor vieții zilnice a comunității sătești de la care ne-au rămas complexele de aici. Pentru a exemplifica, ne mulțumim să amintim faptul că, deși preocuparea se manifestase și în alte cercetări, problema semnificațiilor multiple și complexe ale raporturilor dintre așezarea propriu-zisă, sau (dacă nu este de preferat) dintre vatra locuită a satului și necropola corespunzătoare fiecăreia din fazele de locuire de la Coconi abia aici s-a pus cu adevărat, ceea ce a lărgit considerabil cadrul în care s-a putut reconstitui viețuirea din această așezare din ultima treime a secolului al XIV-lea și primele două decenii ale celui următor. În sfîrșit, plasarea acestei așezări într-un context demografic bine intuit al epocii a contribuit la recunoașterea unanimă a calității de cercetare de referință pentru așezarea de la Coconi.

Desigur, în aprecierea semnificației cercetărilor de la Coconi și a rezultatelor acestora trebuie să se țină seama, și nu în ultimă instanță, de faptul că atît dimensiunile și tipul de așezare, cît și împrejurări local-topografice speciale și, am zice, fericite au făcut posibilă cercetarea exhaustivă a așezării, ceea ce a facilitat, dacă nu chiar a impus alcătuirea unei monografii a unui sat medieval românesc [7] (monografie *arheologică* în primul rînd), prin aceasta conturîndu-se una din orientările posibile și acceptate de cercetare a unui sat medieval, nu numai în arheologia românească, ci și în cea străină.

Parțial concomitent cu cercetările de la Coconi, în marginea opusă a țării, în Maramureș, se inițiau cercetări la fel de valoroase, în cîteva sate, dintre care Cuhea [8] și Sarasău [9] rețin atenția în mod special. Aici, însă, deși obiectul cercetării îl constituaiu tot așezări rurale, scopul final al acesteia nu a mai constat în întocmirea unor monografii ale satelor respective, ceea ce a impus atît dimensiunile, cît și caracterul cercetării. Într-adevăr, concepută ca avînd numai scopul de a furniza datele materiale esențiale pentru alcătuirea unei vederi de ansamblu asupra unei *regiuni istorice* românești — în speță Maramureșul [10] — iar în cadrul acesteia să permită urmărirea procesului constituirii *domeniului* unor familii de feudali locali [11], dintre care una învestită de istorie cu ample rezonanțe

---

[7] N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972.

[8] R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966.

[9] R. Popa, SCIV, 22, 1971, 4, p. 601–626.

[10] Idem, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

[11] Că aceasta a fost preocuparea de căpetenie a cercetărilor întreprinse de R. Popa în Maramureș o dovedește însăși structura lucrării citate la nota precedentă. Astfel, bazîndu-se în primul rînd pe izvoare scrise, autorul urmărește procesul constituirii unor cnezate din Maramureș, orînduindu-și o parte din lucrarea amintită în funcție de aceste organisme, politice în primul rînd, la baza cărora se afla, firește, o viață economică și culturală de dată mai veche (*Ibidem*, p. 113–168).

românești în general (familia lui Bogdan, „întemeietorul" de țară în Moldova), cercetarea satelor maramureșene a avut, încă de la început, un alt caracter decît cea intreprinsă la Coconi.

În primul rînd, cercetarea trebuia să urmărească obținerea cu precădere a datelor care să permită identificarea și atribuirea certă a curții voievodale a bogdăneștilor, privită prin prisma *complexului* de locuire ca atare [12], și mai puțin în vederea stabilirii detaliilor tehnic-constructive ca cercetare cu valențe tehnice.

În al doilea rînd, datele de cultură materială obținute (și cu atît mai bine dacă acestea puteau sluji și la elucidarea unor probleme de cultură spirituală) trebuiau să permită nu numai încadrările cronologice absolut necesare, ci și urmărirea procesului formării culturii materiale românești din Maramureș. Mai ales acest din urmă scop al cercetării din Maramureș prezenta un interes cu totul special, și aceasta întrucît multiplele legături culturale între această regiune istorică românească și alte regiuni mai apropiate sau mai îndepărtate făceau necesară existența unor cît mai numeroase documente, în lumina cărora să se poată stabili natura și intensitatea acestor legături. (În această privință este destul să se amintească importanța contribuției pe care descoperirile din Maramureș o pot avea pentru cunoașterea secolului al XIV-lea din Moldova, așa cum, in ultimul timp, s-a încercat a se evidenția, pornindu-se de la anume descoperiri de la Suceava [13].).

Privite fie și numai prin prisma acestor două sarcini cărora trebuiau să le răspundă, devine limpede că cercetările din Maramureș nu puteau și nu trebuiau să-și propună epuizarea așezărilor devenite obiect de studiu. În schimb, este încă de discutat asupra *proporțiilor* cercetării la care trebuie supuse astfel de obiective, in situații tematice similare. Într-adevăr, încă de la prima vedere se profilează pericolul real ca cercetările vizînd zone geografice limitate — și bine precizate în funcție de anumite criterii — să păcătuiască prin cuprinderea unui număr insuficient de complexe în cadrul fiecărei așezări, considerîndu-se îndestulătoare datele care privesc numai aspecte parțiale și particulare ale vieții dintr-o așezare sau alta. Nepunîndu-se problema unei prezentări monografice a fiecărei așezări în parte, ceea ce ar impune o cercetare arheologică exhaustivă (sau cît mai apropiată de această doleanță), pot apărea repede pericolele neglijării altor aspecte decît cele a căror cunoaștere contribuie la alcătuirea unui tablou veridic al vieții locuitorilor satului cercetat.

În funcție de această situație (pe care ar fi greșit să o socotim ca generată de motive exclusiv subiective), se impune de la sine necesitatea ca și în astfel de cazuri să se urmărească obținerea unui număr suficient (cantitativ și calitativ) de date despre *toate* componentele vieții respectivei așezări : tipul de așezare, tipuri de locuințe, activități productive (agricole sau meșteșugărești-specializate), necropolele și semnificația lor pentru

---

[12] Cf. R. Popa, M. Zdroba, *op. cit.*

[13] M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 541—554. Firește, în această discuție despre legăturile culturale dintre Transilvania și teritoriul de la răsărit de Carpați, descoperirile din Maramureș constituie numai *o parte* a documentării, lor putînd și trebuind să li se adauge și alte descoperiri din Transilvania. Cum, însă, aici nu este locul și nici contextul cel mai potrivit pentru o astfel de discuție, ne mulțumim doar cu precizarea de mai sus. Pentru unele detalieri, cf. *ibidem.*

studiul evoluţiei topografice a aşezării, dar şi pentru modelarea socială a colectivităţii săteşti în diversele ei faze de existenţă etc. etc. Şi să precizăm din nou, datele obţinute să nu se limiteze la nivelul unor mostre (doar aparent semnificative) din fiecare domeniu, ci să prezinte garanţia faptului verificat.

Aproximativ în perioada în care cercetările din Maramureş se închegau într-un tot care permitea alcătuirea unui tablou satisfăcător în liniile sale mari al vieţii materiale şi spirituale a Maramureşului pînă în secolul al XIV-lea, dincoace de munţi, mai exact în marginea Bucureştilor, începea o altă cercetare de mari proporţii, în aşezarea medievală de la Străuleşti-Măicăneşti. Deşi iniţial cu caracter precumpănitor de salvare, aceste cercetări s-au putut amplifica cu timpul, ajungîndu-se la realizarea unui deziderat ideal al arheologilor, şi anume la cercetarea aproape integrală a aşezării. Chiar dacă aşezarea ocupa o suprafaţă destul de întinsă, împrejurarea că vatra locuită a satului nu s-a mutat în lungul veacurilor a permis stabilirea, cu un foarte ridicat grad de certitudine, nu numai a evoluţiei sale topografice, ci şi emiterea de judecăţi consistente cu privire la curba demografică pentru o perioadă relativ îndelungată. Importante prin amploarea şi rezultatele lor, cercetările de la Străuleşti-Măicăneşti [14] au avut darul să sublinieze, o dată în plus, capacitatea incomparabil mai mare a unor săpături exhaustive de a pune la dispoziţia *cercetării istorice* date de o nepreţuită semnificaţie. Fireşte nu este sarcina rîndurilor de faţă să detalieze sugestiile numeroase de care sînt capabile descoperirile amintite, autorii cercetării citate făcînd deja, în parte, acest lucru sau pregătind noi puneri în valoare ale rezultatelor lor. Dar chiar şi aşa, nu poate fi lipsit de interes să amintim măcar două din direcţiile de cercetare pe care autorii au putut să se îndrepte, ca urmare a intuirii exacte a semnificaţiei unor descoperiri de la Străuleşti: reflectarea în cultura materială a acestei aşezări a procesului consolidării structurilor urbane în Bucureşti [15], precum şi a legăturilor multiple pe care locuitorii ei le-au întreţinut (mijlocit sau nu) cu centre de producţie mai îndepărtate sau mai apropiate, din graniţele Ţării Româneşti sau din afara lor.

Desigur, nu este o noutate faptul că şi o cercetare parţială (deci fără caracter exhaustiv) a unui obiectiv poate furniza date care să servească la astfel de judecăţi. Dar nu este mai puţin adevărat că, în cazul lor, hazardul care guvernează descoperirea împuţinează sensibil semnificaţia potenţială a obiectelor, reducîndu-le pe acestea din urmă la simple suporturi materiale ale unor ipoteze de lucru. În cazul Străuleştilor, însă, evantaiul *concluziilor* posibile după o cercetare amplă nu face decît să aducă un argument în plus în favoarea recomandării practicării cerce-

---

[14] Din bogata literatură în care îşi află loc descoperirile de la Străuleşti-Măicăneşti, vezi mai ales P. I. Panait. *Săpăturile de la Străuleşti-Măicăneşti*, Cercetări arheologice în Bucureşti, 2, 1965, p. 190—222 : idem, Materiale de istorie şi muzeografie, 1, 1964, p. 219—228 : idem, Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie, 5, extras, p. 7—24 : idem, SCIV, 22, 1971, 2, p. 247—261 : idem, în *Istoria oraşului Bucureşti*, I, Bucureşti, 1965 : idem, *Dezvoltarea economică şi socială a aşezărilor din bazinul mijlociu al Argeşului în secolele X—XVI*, Bucureşti, 1976 (lucrare de doctorat, inedită).

[15] Cf. de ex. *Istoria oraşului Bucureşti*, I, p. 84. Pentru ilustrarea reflectării în inventarul locuinţelor de la Străuleşti şi a procesului consolidării producţiei *urbane* meşteşugăreşti, P. I. Panait utilizează, cu bune rezultate după părerea noastră, atît criterii calitative, cît şi cantitative.

tării exhaustive. Dealtfel, chiar neținînd seama de caracterul deosebit al așezării, aceeași concluzie se impunea și în lumina cercetărilor de la Tînganu [16], unde imposibilitatea practicării unei săpături care să epuizeze obiectivul a limitat vizibil și capacitatea descoperirilor de a-și evidenția semnificațiile.

Deși prin caracterul obiectivului cercetat sau prin limitele cronologice în care se înscriu nu intră în preocupările rîndurilor de față, credem că se cuvin cel puțin amintite aici și cercetările întreprinse în așezarea de la Cernica și cele din necropola medievală de la Mănești-Buftea. Dacă primele, de dimensiuni reduse și dintr-o perioadă substanțial mai tîrzie decît perioada care ne preocupă aici, pot fi invocate într-o încercare de detaliere a problemei tipologiei construcțiilor de locuit din mediul rural sau în ilustrarea culturii materiale și spirituale muntene din secolele XVI—XVII [17], cercetările de la Mănești-Buftea se înscriu în cu totul alte coordonate.

În primul rînd, fiind vorba de una din cele mai mari necropole medievale cercetate pe teritoriul României, descoperirile de la Mănești-Buftea vor deveni, după publicarea lor integrală [18], materiale de referință obligatorie, situație la care ele sînt îndreptățite să aspire datorită mai multor împrejurări, și anume : repetarea, într-un număr absolut concludent de cazuri, a unor practici rituale, descoperirea unui foarte bogat (și cu toate acestea uniform) inventar funerar, existența unor reale posibilități de studiere a înrudirii multor descoperiri de aici (și, ca atare, și a originii acestora) cu produse realizate de meșteșugari din Țara Românească sau din afară etc. În al doilea rînd (și completînd în chip fericit încercările ce se pot întreprinde pe baza descoperirilor de la Străulești de care nu le desparte o distanță prea mare) obiectele din necropola de la Mănești-Buftea nu pot lipsi din nici o discuție pe marginea procesului stratificării sociale din mediul rural românesc, ceea ce nu este deloc puțin.

Din cele expuse pînă aici a reieșit, credem, cu suficientă limpezime faptul că cercetarea arheologică a satului medieval din Țara Românească și din Transilvania a conturat două direcții de cercetare cu adevărat majore : cercetarea exhaustivă a unor obiective individuale, care face posibilă studierea monografică a respectivelor așezări, cea de-a doua direcție fiind materializată prin cercetarea *parțială* a mai multor așezări, dispuse în unități geografic-teritoriale bine distincte, cu scopul obținerii unei imagini globale (dar lipsite, prin aceasta, de detalii) asupra unor procese istorice desfășurate în respectivele zone („țări”, văi de ape, bazine de rîuri etc.) [19].

---

[16] Panait I. Panait, Mioara Turcu, Iulia Constantinescu, Paul I. Cernovodeanu, Cercetări arheologice în București, 2, 1965, p. 239—296.

[17] Asupra rezultatelor cercetărilor arheologice din obiectivul medieval de la Cernica există o lucrare în manuscris, redactată de autorul săpăturilor de acolo, Gh. Cantacuzino, aflată în arhiva Institutului de arheologie din București.

[18] Mai recent, rezultatele cercetărilor din necropola medievală de la Mănești-Buftea au fost comunicate, public, de către Aristide Ștefănescu, autorul cercetărilor, la sesiunile a XII-a (București, 1978) și a XIII-a (Oradea, martie, 1979) de rapoarte preliminare asupra cercetărilor arheologice din România. Cf. și Aristide Ștefănescu, Izvoare arheologice bucureștene, București, 1978, p. 53—58.

[19] Reținînd în discuția de față aspectele amintite, trebuie să adăugăm observația că cercetările de pînă acum, întreprinse în Transilvania și în Țara Românească, au rămas, totuși, destul de mult datoare în rezolvarea unor probleme, care nu își află soluționarea decît tot prin

Deşi, cronologic vorbind, au fost iniţiate destul de timpuriu, exemplul celor de la Hlincea-Iaşi fiind ilustrativ, cercetările întreprinse în aşezări rurale medievale de pe teritoriul Moldovei au întîrziat destul de mult, pînă cînd au căpătat caracterul unor preocupări sistematice şi de durată. Abia ici-colo, şi adeseori cu caracter de urgenţă, unele cercetări au scos din anonimatul total problema în discuţie [20].

Eliminînd din discuţie descoperirile făcute cu prilejul şi în cursul cercetării unor obiective din epoci anterioare, ceea ce necesita şi impunea cercetarea complexelor medievale numai în măsura în care trebuia să se asigure dezvelirea acelora care făceau obiectul special al cercetării respective [21], cercetările arheologice din aşezări rurale medievale situate între Carpaţi şi Prut nu au reuşit să capete, pînă în prezent, forma unor intervenţii care să permită studierea monografică a unei aşezări, iar pînă de curînd ele nu se făceau nici în funcţie de vreun criteriu topo-geografic. Într-adevăr, cu excepţia acelor cercetări care, propunîndu-şi să furnizeze date privind etapele timpurii ale procesului formării unora dintre oraşele medievale din Moldova, identificau complexe de caracter rural, cazul Sucevei, Iaşilor şi Băii fiind revelator în acest sens, cercetările întreprinse în Moldova abia dacă au reuşit să scoată la lumină părţi modeste din ceea ce ar fi trebuit să constituie satele secolelor XIII—XIV. În acest sens, ni se par ilustrative exemplele cercetărilor de la Hlincea-Iaşi, Lunca-Dorohoi [22], Hudum-Botoşani [23], Mihoveni-Suceava, Udeşti [24] şi, în oarecare măsură, chiar al celor de la mănăstirea Humorului [26].

Situaţia, mai ales în cazul cercetărilor de la Hlincea, Lunca şi Hudum, este nu numai regretabilă, dar şi păgubitoare. De fiecare dată, cercetările

contribuţia arheologiei. Aceste probleme sînt cele ale „mecanicii" demografice ale primelor veacuri ale mileniului al II-lea. După cum se ştie, insuficienţa cercetărilor de teren care să permită identificarea aşezărilor datind din secolele XII—XIII face ca în momentul de faţă să continue a circula în anumite cercuri din străinătate puncte de vedere, neîntemeiate pe date ştiinţifice şi urmărind acreditarea unor idei care să servească interese străine cercetării ştiinţifice, potrivit cărora prezenţa populaţiei româneşti în Transilvania înainte de secolul al XII-lea, ca şi a celei din sudul Carpaţilor pe o arie care să cuprindă întreg spaţiul dintre Carpaţi şi Dunăre, ţine de domeniul improbabilului. Or, trebuie să recunoaştem că cercetările de pînă acum, deşi au realizat anume progrese pe linia demonstrării acestei prezenţe, sînt încă departe de a fi lichidat golurile de informaţie care facilitează circulaţia opiniilor amintite.

[20] Rămase, foarte multe dintre ele, nevalorificate prin publicare, materialele arheologice provenind din astfel de cercetări ar trebui, după opinia noastră, să facă obiectul unui studiu întreprins de un singur specialist, pentru ca ele să se poată închega într-o lucrare unitară, cu un pronunţat conţinut de interpretare istorică, şi să nu aibă caracterul unor scurte şi prea puţin semnificative rapoarte arheologice.

[21] Pentru exemplificare, vezi descoperirile de la Poiana-Dulceşti (Gh. Bichir, Materiale, 10, 1973, p. 97—105), Traian-Zărneşti (Gh. Bichir, SCIV, 18, 1967, 2, p. 313—326) — ambele în jud. Neamţ —, Mîndrişca (Gh. Bichir, Materiale, 8, 1962, p. 291—300). Tot pentru descoperirile de la Traian, cf. Hortensia Dumitrescu, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 471—474. O situaţie similară s-a intîlnit la Ripiceni-Izvor (cf. Al. Păunescu, Paul Sadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, Bucureşti, 1976, p. 227—228).

[22] Dan Gh. Teodor, Eugenia Neamţu, Victor Spinei, ArhMold, 6, 1969, p. 187—212.

[23] V. Spinei, Rodica Popovici-Baltă, *Din trecutul judeţului Botoşani*, Iaşi, 1974, p. 115—132.

[24] Cercetări (inedite) efectuate de N. Ursulescu şi V. Batariuc. Materialele se află în colecţiile Muzeului de istorie din Suceava şi, graţie amabilităţii descoperitorilor, le-am putut studia.

[25] Alexandru Rădulescu pregăteşte o lucrare cuprinzătoare, în care îşi vor găsi loc toate descoperirile de la Udeşti. Pînă la publicarea acesteia, cf. M. D. Matei şi Al. Rădulescu, Studii şi materiale, 3, istorie, Suceava, 1973, p. 265—289.

[26] Elena Busuioc, Gh. I. Cantacuzino, SCIV, 20, 1969, 1, p. 67—82.

invocate s-au impus prin semnalarea unor descoperiri pe temeiul cărora s-a propus acceptarea ideii că ne aflam în fața fie a unei „culturi" (ca la Hlincea-Iași), fie în prezența unor importante faciesuri culturale zonale, literatura de specialitate abundînd în astfel de considerații, justificate de fiecare dată cînd evidențiau importanța respectivelor descoperiri. Cum, însă, de fiecare dată, numărul complexelor scoase la lumină nu este suficient de mare pentru a se exclude eventualitatea neconfirmării unor ipoteze, deși intrate în circulație științifică, descoperirile din așezările citate pot umple, cel mult, goluri în cunoașterea producției materiale a vremii, fiind, însă, de puțin folos în cunoașterea *satului*, în ceea ce reprezenta mai complex această categorie socio-economică a evului mediu. Și, pentru a nu mai reveni în alt loc asupra problemei, tot în această ordine de idei este de semnalat și o altă carență a cercetării satului medieval din Moldova : după cum este cunoscut, în ultimele două decenii, numeroase mănăstiri din Moldova au făcut obiectul unor cercetări arheologice de amploare. Profilul instituției care finanța cercetarea, precum și scopurile imediate ale acestei cercetări au împiedicat de fiecare dată extinderea cercetărilor și asupra satelor existente în jurul sau în preajma respectivelor așezăminte de cult.

Revenind la încercarea de a defini nivelul și mai ales caracterul cercetărilor întreprinse în sate medievale din Moldova, trebuie făcută precizarea că abia în anii din urmă această cercetare a căpătat o orientare tematică precisă, și ne exprimăm nădejdea că ea va putea fi completată în așa măsură, încît să poată răspunde cît mai multor întrebări, de care istoria Moldovei nu duce lipsă. Ca primă observație, este de făcut aceea că ceea ce s-a întreprins pînă acum în Moldova a fost organizat în funcție de criteriul cercetărilor vizînd zone geografice relativ restrînse și, în orice caz, bine delimitate. Este cazul cercetărilor din unitățile geografice reprezentate de valea Moldovei [27], de bazinul Șomuzurilor [28] și de zona Neamțului [29], fiecare dintre acestea constituind, în cursul evului mediu, zone cu o viață economică proprie și în cuprinsul cărora par a se fi produs de timpuriu procese și fenomene cu implicații și consecințe directe și majore asupra procesului de constituire statală însăși. Cercetări ca cele de la Dărmănești [30]-Piatra Neamț, Liteni, Zaharești, Tulova [31], Rotopănești, Horodniceni [32], Negoești [33] sau Mălești [34] constituie un bun început pen-

[27] Cercetările sînt efectuate de un colectiv format din M. D. Matei, O. Monoranu și Em. I. Emandi.

[28] Cercetări întreprinse de M. D. Matei, Elena Busuioc și Em. I. Emandi.

[29] O contribuție notabilă la efectuarea acestor cercetări o aduc V. Spinei (prin săpăturile de la Dărmănești-Piatra Neamț și Brășăuți — aici, în colaborare cu Dan Monah), iar în anii din urmă Rodica Popovici-Baltă (în principal prin cercetările de la Negoești).

[30] V. Spinei, MemAntiq. 1, 1969, p. 25 și urm.

[31] Cercetările de la Liteni, Zaharești și Tulova sînt efectuate de M. D. Matei și Em. I. Emandi. În aceeași zonă restrînsă, s-au mai efectuat cercetări, cu caracter de salvare, în marginea satului Drăgoiești, unde, în urma unor lucrări de amenajare a drumului vicinal, a fost semnalată existența unei biserici (datind, foarte probabil, din secolul al XV-lea) și a necropolei aferente. Cercetările de suprafață au fost efectuate de M. D. Matei, iar săpăturile de Em. I. Emandi și Adrian Bătrîna.

[32] La Rotopănești și Horodniceni, cercetările sînt efectuate de El. Busuioc.

[33] Cercetări întreprinse de Rodica Popovici-Baltă, grație amabilității căreia am avut posibilitatea să văd unele din materialele descoperite aici, fapt pentru care îi exprimăm mulțumiri și pe această cale.

[34] Cercetări Rodica Popovici-Baltă.

tru studierea structurilor economice, sociale şi politice din zonele respective, ele permiţînd, în acelaşi timp, un aport substanţial şi la cunoaşterea nivelului tehnic al producţiei specializate de bunuri materiale, în mediul rural al secolelor XIII—XV. În acelaşi timp, însă, ne grăbim să semnalăm împrejurarea că în nici una din aşezările citate nu se preconizează efectuarea unor cercetări exhaustive, ceea ce pare a anunţa o orientare destul de unilaterală a cercetărilor din Moldova, în domeniul satului medieval.

Este bine să precizăm că în aproape toate aşezările amintite mai înainte cercetările au cuprins, încă de la început, atît vatra satului ca atare, cît şi cel puţin una din necropolele aparţinînd respectivelor aşezări. Această abordare prezintă avantajul de a oferi date privind domenii diverse ale vieţii materiale şi spirituale a locuitorilor unor sate, iar împrejurarea că în aceeaşi zonă se cercetează concomitent mai multe aşezări permite să se obţină o imagine minimală a evoluţiei complexe a acesteia. Fără să contestăm acestei orientări a cercetării latura sa reală pozitivă, nu putem, totuşi, să nu atragem atenţia asupra caracterului relativ limitat al concluziilor pe care o astfel de abordare le face posibile, în sensul că prin obţinerea unei sume de date şi cunoştinţe despre *o zonă* (cîştig ştiinţific neîndoielnic real) [35] se amînă pentru mai tîrziu (şi ar fi necesar ca nu pentru prea tîrziu) alcătuirea unei *monografii arheologice a unei aşezări*.

Fără să încercăm a găsi situaţiei amintite o explicaţie forţată sau fals-savantă, credem că cercetarea exhaustivă a unui sat medieval din Moldova a fost împiedicată pînă în prezent de o serie de factori obiectivi, dintre care cel puţin doi s-ar cuveni reţinuţi : în primul rînd, aşa cum am mai avut prilejul să ne exprimăm opinia, atenţia specială ce s-a acordat, vreme de peste două decenii, cercetării problemei oraşului medieval de la răsărit de Carpaţi, cercetare anevoioasă şi obligatoriu de lungă durată, a făcut ca satul secolelor XIII—XV să rămînă într-o situaţie oare-

[35] Una din problemele istorice de cea mai mare importanţă la rezolvarea căreia este de aşteptat ca astfel de cercetări să contribuie decisiv şi fără întîrziere este aceea a discontinuităţii de locuire în unele aşezări şi, s-ar părea, chiar microregiuni. Într-adevăr, după cum par să sugereze unele cercetări, secolul al XIII-lea se caracterizează, la răsărit de Carpaţi, prin mutarea vetrelor locuite ale satelor, nivelul consistent de cultură materială din cuprinsul acestora datînd din secolul al XIV-ea, după care locuirea devine neîntreruptă, pînă în zilele noastre în cele mai multe cazuri. Desigur, în lumina unor cercetări care au furnizat date intrate de acum în circuitul ştiinţific cum sînt cele de la Brăşăuţi (cf. Victor Spinei, Dan Monah, Materiale, 10, 1973, p. 261—273) sau Hlincea-Iaşi, ori a altora ce vor deveni cunoscute curînd (Liteni, Baia ş.a.) afirmaţiile unor cercetători străini potrivit cărora la răsărit de Carpaţi românii devin o realitate istorică abia de la finele secolului al XIII-lea, dacă nu şi mai tîrziu, îşi dezvăluie cu uşurinţă caracterul tendenţios. În acelaşi timp, însă, nu este mai puţin adevărat că cercetările arheologice vor trebui să găsească o explicaţie reală faptului că abia de la sfîrşitul secolului al XIII-lea locuirea, în anumite aşezări, devine fermă şi stabilă. Că este vorba de o retragere temporară a locuitorilor în zone mai ferite, în faţa şi în urma prăpădului mongol — ceea ce pare mai verosimil — şi de o revenire a acestora în zonele mai deschise abia după ce începe declinul Hoardei de Aur (ceea ce, se ştie, coincide, în mare, cu perioada amintită — adică finele secolului al XIII-lea şi începutul celui următor) sau de alte cauze, arheologia va trebui să afle răspuns. Chiar şi pînă atunci, cînd cercetările vor putea să cuprindă cea mai mare parte a teritoriului Moldovei, descoperirile existente nu numai că restring substanţial „justificările" teoriilor aberante invocate mai sus, dar permit chiar să se aşeze cercetarea culturii materiale româneşti din Moldova într-un cadru amplu teritorial, definit de similitudinea sau chiar identitatea descoperirilor din Moldova cu cele din Transilvania sau din teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre.

cum periferică. Situaţia este cu atît mai plauzibilă, cu cît, după cum iarăşi bine se ştie, numărul oraşelor medievale cercetate în Moldova este sensibil mai mare decît în celelalte provincii istorice româneşti, putîndu-se afirma că, graţie cercetărilor la care facem aluzie, oraşe ca Suceava [36], Iaşi, Baia [37], Roman [38], Siret, şi, în mai mică măsură, Bacău şi Piatra Neamţ au, astăzi, o istorie cu mult mai bine cunoscută decît cu două decenii în urmă, şi aceasta exclusiv datorită cercetărilor arheologice.

În al doilea rînd, prioritatea unor probleme ale feudalismului din regiunea de la est de Carpaţi a imprimat cercetării satului medieval de pe teritoriul Moldovei acea orientare de care vorbeam mai sus. Astfel, cum cercetarea arheologică a trebuit să contribuie în chip esenţial la obţinerea datelor pe temeiul cărora să se încerce stabilirea existenţei şi localizarea acelor formaţiuni politice, anterioare statului feudal de sine stătător, care să corespundă cnezatelor şi voievodatelor româneşti dintre Carpaţi şi Dunăre [39], s-a impus cu precădere *sondarea* unui număr cît mai mare de sate din perioada respectivă, lăsîndu-se pentru mai tîrziu cercetarea exhaustivă a unora din ele. Fireşte, alegerea acestora va trebui făcută în funcţie de mai multe criterii, aşa cum vom încerca să sugerăm in cele ce urmează.

Fără să aspire la a reprezenta altceva decît o succintă trecere în revistă a realizărilor de pînă acum ale arheologiei româneşti în domeniul precis delimitat al cercetării satului medieval, rîndurile precedente au condus la constatarea că principalele două orientări manifestate pînă acum în acest domeniu ar putea fi exprimate sintetic în felul următor : a) cercetarea exhaustivă a unor aşezări rurale (puţine la număr) cu scopul realizării unor *monografii arheologice* ale respectivelor aşezări, şi b) cercetarea, prin metoda sondajelor, a mai multor sate din cuprinsul unor zone, care, în evul mediu, au constituit unităţi teritorial geografice bine distincte, cu o viaţă proprie de lungă durată şi care, de asemenea, pot fi considerate drept nuclee ale unor constituiri politice de tip feudal, pe care s-au întemeiat şi de la care au pornit statele feudale de sine stătătoare româneşti. Dacă cercetarea exhaustivă a unor sate medievale s-a realizat, pînă acum, numai pe teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre, în schimb întreg teritoriul ţării noastre a fost supus cercetării lumii rurale, după criteriul unităţilor

[36] În afara lucrărilor noastre *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963 şi *Studii de istorie orăşenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)* Suceava, 1970, pentru problemele începuturilor aşezării cf. studiul nostru din SCIVA, 29, 1978, 4, p. 541—554.

[37] Rezultatele celor mai recente cercetări întreprinse aici sînt valorificate într-o lucrare (în curs de tipărire) realizată de Eugenia Neamţu, Vasile Neamţu şi Stela Cheptea. Pînă la apariţia acesteia, vezi idem, ASUIaşi, Istorie, 19, S. a III-a, 1973, p. 165—181.

[38] Cf. mai ales M. D. Matei, L. Chiţescu, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 291—320.

[39] Nu mai există, astăzi, nici o îndoială că pe teritoriul Moldovei organizarea politică, înainte de formarea statului feudal de sine stătător, a cunoscut forme similare celor pe care izvoarele scrise le atestă pe teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre. Fără să intrăm aici în detalii, credem că s-au adus deja argumente satisfăcătoare în favoarea existenţei la est de Carpaţi a unor organizări politice feudale cel puţin în zona Neamţului, în regiunea Sucevei, şi este mai mult decît probabil că în afara acestora vor fi mai existat şi altele în împrejurimile Rădăuţilor sau în părţile de nord-est ale Moldovei.

teritorial-geografice: Maramureşul, Ţara Haţegului, Valea Argeşului, Valea Moldovei, Bazinul Şomuzurilor, Ţinutul Neamţului şi, sperăm că într-un viitor nu prea îndepărtat, depresiunea Rădăuţilor, unde au început, deja, cercetările de teren [40].

Este adevărat, de asemenea, că cercetările de pînă acum cunosc deosebiri mari sub raportul intensităţii şi amplorii lor. Dacă în unele locuri aşezările propriu-zise au fost sau sînt cercetate concomitent cu necropolele ce le-au aparţinut în diverse perioade (Coconi, Măicăneşti, Tînganu, Cernica, Hudum-Botoşani, Udeşti, Liteni, Zahareşti, Tulova ca să amintim situaţiile cele mai reprezentative), în alte părţi nu s-au cercetat decît necropolele (Dărmăneşti-Piatra Neamţ, Măneşti-Buftea ş.a.), pentru ca, în sfîrşit, în alte părţi să se fi obţinut doar date şi observaţii, importante, dar, totuşi, parţiale despre vatra locuită a satului (Bragadiru [41], Negoeşti, Băiceni-Iaşi [42] etc.).

Desigur, nu este puţin, mai ales dacă ţinem seama de împrejurările în primul rînd cronologice, în care s-a format şi a evoluat arheologia evului mediu în România, de multitudinea şi acuitatea sarcinilor care au stat tot timpul în faţa specialiştilor (ce s-au format mai mult „în mers”), ca şi de prioritatea absolută a unora dintre acestea. Cum, însă, lumea rurală medievală românească s-a instalat acum, cu drepturi depline, printre priorităţile absolute ale cercetării arheologice româneşti, poate că nu este lipsit de interes şi de utilitate să încercăm a formula aici şi cîteva puncte de vedere în legătură cu ceea ce ar trebui să călăuzească viitoarele cercetări.

În primul rînd, chiar pornind de la acceptarea ideii că cercetarea exhaustivă a unor obiective se recomandă, şi este firesc să se desfăşoare concomitent cu cercetarea numai prin sondare a altora (cercetările astfel efectuate completîndu-se în mod fericit) nu putem să nu ne exprimăm şi aici convingerea că, în viitorul apropiat, trebuie să se asigure condiţiile necesare pentru creşterea numărului satelor cercetate exhaustiv. Nu există nici o îndoială că vor trebui învinse numeroase dificultăţi şi că printre acestea multe sînt de natură obiectivă. Este, însă, tot atît de sigur că nu ne vom mai putea declara mulţumiţi cu date a căror obţinere pe calea sondajelor informative este guvernată de hazard, deoarece asupra concluziilor noastre va plana mereu o umbră de îndoială justificată.

Dar şi aici trebuie precizat că alegerea unor astfel de sate trebuie făcută în funcţie de criterii ştiinţifice severe, pentru a împiedica acţiunea facilului în stabilirea obiectivelor. Astfel, dintre criteriile pe care le socotim obligatoriu de avut în vedere, următoarele nu ar trebui să lipsească:

a) Dispunerea obiectivelor în zone geografice cît mai variate, pentru a se putea studia în cele mai bune condiţii rolul factorului natural în dezvoltarea aşezărilor rurale;

b) Alegerea unor aşezări în funcţie de situarea lor în condiţii mai avantajoase sau mai puţin avantajoase în raport cu căi de comunicaţie

---

[40] Cercetări efectuate de Em. I. Emandi.

[41] Gh. Bichir, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 227—239. Atragem atenţia că necropola de la Bragadiru datează din secolul al XVI-lea, cea contemporană locuinţelor descoperite şi cercetate nefiind identificată.

[42] Rodica Popovici-Baltă, ArhMold. 8, 1975, p. 293—307.

de importanță internațională sau numai locală (dar nu numai de interes zonal);

c) Pentru studierea complexității și intensității raporturilor economice, sociale, culturale și de altă natură între orașele medievale românești și hinterlandul acestora, vor trebui alese obiective dispuse la distanțe diverse de orașe și mai ales în condiții diferite de comunicații cu centrele urbane;

d) Fiind cunoscut fenomenul pustiirilor de sate în evul mediu, nu vor trebui să lipsească cercetările din sate dispărute, atît din zone în care fenomenul amintit a constituit o excepție, cît și mai ales din ariile care l-au cunoscut mai amplu;

e) Dat fiind că, cel puțin cu începere din secolul al XIII-lea, prezența unei populații germane și maghiare în Transilvania constituie o realitate istorică incontestabilă nu numai în mediul urban, ci și în cel rural, cunoașterea evoluției civilizației rurale din teritoriul intracarpatic nu se poate lipsi, în nici un caz, de unul sau mai multe puncte de sprijin reprezentate de astfel de așezări ale ungurilor și ale „oaspeților" sași;

f) După cum este cunoscut, cercetarea satului medieval de pe teritoriul Dobrogei constituie unul din cele mai slabe puncte ale cercetării arheologice românești, această realitate, regretabilă desigur, trebuind să fie curmată în cel mai scurt timp.

Desigur, sugestiile din rîndurile precedente pot fi completate, poate chiar substanțial, în urma unei analize cuprinzătoare a nevoilor prioritare, atît ca interes științific, cît și ca urgențe ale cercetărilor istorice românești. Dar, pentru ca rezultatele unei astfel de analize să se situeze cît mai aproape de nevoile reale ale cercetării românești, actuale și de perspectivă mai apropiată, este necesar să se convină asupra unor probleme de conținut ale cercetării, probleme care ar trebui să guverneze întreaga activitate viitoare de specialitate.

Privind lucrurile prin această prismă, sîntem nevoiți să constatăm că, deși, cu mai mulți ani în urmă, în chiar cadrul unei manifestări științifice prestigioase, s-a evidențiat necesitatea adîncirii studierii originii și componentelor culturii materiale românești din veacurile de mijloc[43], realizările obținute pînă în prezent în cunoașterea secolelor XI—XIII sînt încă departe de un nivel care să ne satisfacă, pentru nici una din provinciile istorice românești neexistînd acum o documentație fără fisuri privind secolele arătate. Așa se face că, în ciuda faptului că descoperirilor datînd din secolele XIV—XV li se propune o inseriere ce merge, uneori, chiar pînă la exactitatea deceniilor, a rămas de o dificultate evidentă încercarea de elucidare a originilor, chiar și a celor nu foarte îndepărtate, ale respectivelor descoperiri.

În strînsă legătură cu situația semnalată (și în parte generată chiar de ea) este și măsura încă nesatisfăcătoare în care se operează în prezent cu concepte ferme, atunci cînd se discută despre etapele timpurii ale procesului genezei orașelor medievale românești. Într-adevăr, cunoașterea deficitară a particularităților producției specializate de mărfuri în cursul secolelor XII—XIII continuă să stea la baza multor dezacorduri dintre specialiști, vizibile mai ales în încercările de stabilire a criteriilor tehnice

[43] Consfătuirea arheologică desfășurată la Suceava, în luna mai, 1971.

(cu consecinţele cronologice ce decurg de aici) care ar trebui să ducă la diferenţierea producţiei incipient-urbane de cea rurală.

În ceea ce priveşte natura, intensitatea, etapele şi mai ales consecinţele raporturilor economice dintre oraşele medievale româneşti şi lumea rurală înconjurătoare, s-ar părea că începe să se profileze o poziţie comună a arheologilor şi este de aşteptat ca cercetările viitoare să permită aprofundarea, absolut necesară dealtfel, a aspectelor enunţate ale problemei. Aceasta, însă, cu condiţia ca cercetările din unele sate, aflate în hinterlandul oraşelor, să nu se mai limiteze la obţinerea mai mult a unor mostre arheologice, aşa cum s-a întîmplat nu de puţine ori pînă acum. Mai ales în cunoaşterea mecanismului (complex şi dificil de surprins) raporturilor dintre sat şi oraş este de evitat orice tratare doar aproximativă a lucrurilor, deoarece, după cum s-a şi sugerat cu cîtăva vreme în urmă[44], însăşi crearea culturii materiale unitare româneşti din evul mediu este de neconceput fără rolul nivelator, în sens pozitiv, al oraşelor, ca promotoare ale unor înnoiri de pe urma cărora satele nu vor întîrzia să beneficieze. Or, este de la sine înţeles că fără o documentare îndestulătoare, pe care numai cercetarea arheologică o poate oferi, discuţia va continua să rămînă situată, undeva, la nivel de generalităţi.

În sfîrşit, dar nu şi în ultimul rînd, o problemă trebuie să continuie a reţine atenţia. S-a observat în mod repetat, documentele scrise fiind cele care au oferit bagajul principal de informaţii, că, printre numeroasele sate menţionate în diverse împrejurări în documentele scrise ale secolelor XV—XVI unele se bucură de privilegiul special de a li se recunoaşte capacitatea unei producţii meşteşugăreşti proprii atît de bine închegate, încît proprietarii acestora (mai ales feudali clerici) primesc scutiri de vamă pentru vînzarea de către locuitorii satelor respective a produselor lor în satele şi tîrgurile ţării[45].

Este de la sine înţeles că astfel de activităţi productive situează respectivele sate la un nivel superior aceluia la care se păstra masa aşezărilor rurale contemporane, deoarece, tot arheologia o ilustrează concludent, aproape că nu era sat în care să nu se practice anume meşteşuguri. Or, faptul că numai un număr redus de sate fac obiectul unor menţiuni documentare care le evidenţiază producţia meşteşugărească constituie cea mai bună dovadă că, chiar pentru contemporani, situaţia nu apărea drept cu totul comună, dar nici nu avem motive să credem că era vorba de situaţii excepţionale.

În lumina acestor realităţi istorice obiective, devine de la sine înţeleasă necesitatea imperioasă ca cercetările arheologice viitoare să cuprindă în obiectivul lor imediat cel puţin satele despre care există astfel de menţiuni documentare scrise, din acest punct de vedere putîndu-se considera că începutul pe care îl reprezintă cercetările de la Negoeşti constituie un fapt pozitiv. În acelaşi timp, caracterul special al unor astfel de obiective credem că impune, de la sine, cercetarea exhaustivă a lor.

---

[44] M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 382 („Vehicularea fără bariere de netrecut a mărfurilor a făcut ca, *sub influenţa oraşelor*, însăşi producţia din mediul sătesc să aibă de cîştigat pe multiple planuri. Dar, dincolo de realităţile menţionate, încă una se impune atenţiei . . . : *sub influenţa culturii orăşeneşti, se grăbeşte procesul formării culturii româneşti medievale* . . .").

[45] *Ibidem*, p. 380—382.

Prin conţinutul lor, rîndurile de faţă nu s-au dorit a fi o trecere în revistă detaliată a stadiului în care se află cercetarea arheologică a satului medieval de pe teritoriul României, ci numai un prilej de evidenţiere a direcţiilor principale urmate de această cercetare în perioada în care arheologia medievală românească s-a constituit ca disciplină ştiinţifică de sine stătătoare şi a căpătat statutul de activitate sistematică. În schimb (şi în acelaşi timp), sugestiile făcute aici au urmărit să fie de folos cercetărilor viitoare şi aceasta nu pentru a limita cadrul de manifestare a acestora, ci doar cu scopul de a evidenţia, o dată în plus, gama bogată a priorităţilor ştiinţifice la rezolvarea cărora se aşteaptă ca arheologia medievală românească să contribuie în mai mare măsură decît a făcut-o pînă acum, cu condiţia ca la baza întregii acestei activităţi să stea convingerea că nu este vorba numai de rezolvarea unor probleme de istorie românească, ci şi de o contribuţie reală românească la adîncirea cunoaşterii feudalismului european.

L'ÉTUDE ARCHÉOLOGIQUE DU VILLAGE MÉDIÉVAL ROUMAIN AUX XIIe—XIVe SIÈCLES : RÉSULTATS, PERSPECTIVES, TÂCHES À POURSUIVRE

RÉSUMÉ

Comme pour compenser l'absence d'intérêt manifestée par les archéologues médiévistes roumains pendant un certain temps vis-à-vis du village médiéval, dernièrement il est devenu l'objet d'une recherche de plus en plus approfondie. Celle-ci s'est déroulée sur deux plans : d'une part, les fouilles exhaustives des divers objectifs (Coconi et Străuleşti-Măicăneşti, les deux en Valachie) et l'étude partielle d'un certain nombre de villages situés dans des zones préétablies et nettement délimitées — zones de base pour l'éclosion des noyaux politiques roumains de type médiéval (Maramureş, Haţeg, les vallées de l'Argeş et de la Moldova, le bassin du Şomuz, etc.).

Relevant l'importance d'un nombre encore plus grand de sites à explorer de manière exhaustive, l'auteur estime que l'accent sera mis par la recherche toujours sur l'exploration partielle des villages du moyen âge, mais pour qu'une telle exploration soit éloquente et concluante, il faudra qu'elle ne néglige aucune des composantes du villages médiéval (le noyau de l'habitat, les nécropoles afférentes, les édifices cultuels, etc.). De cette manière on pourra obtenir une image à peu près complète de la vie matérielle et spirituelle menée par les collectivités rurales au moyen âge.

Ainsi qu'il est généralement admis, le village constitue la cellule économique fondamentale du moyen âge. C'est justement pour cette raison que son étude doit tenir compte de la complexité des rapports

qu'il entretenait avec les autres composantes de la société féodale. Aussi, l'auteur pense que le choix des divers objectifs destinés à être explorés au point de vue archéologique devra tenir compte au moins des critères suivants : la diversité du milieu géographique, la position des agglomérations respectives par rapport aux principales artères marchandes du temps (routes d'intérêt local ou international), la distance le séparant du centre urbain dans l'orbite duquel il gravite (la recherche devra en effet compter parmi ses buts majeurs l'investigation des liens des villes médiévales roumaines avec leur hinterland). Quant à l'exploration du village en tant que tel, la recherche ne se bornera pas à noter la diversité des activités productrices développées dans son cadre (les estimations de ce genre étant fort souvent faites sans une base documentaire suffisamment vérifiée). Elle poursuivra surtout l'étude du processus modélateur des structures fondamentales socio-économiques. À défaut d'une telle étude, la définition de la spécificité et de l'évolution de la civilisation rurale des Roumains au moyen âge ne restera qu'un simple desideratum. Enfin, tous ces objectifs de la future recherche du village médiéval seront à considérer sous l'angle de l'unité de culture matérielle et spirituelle, manifeste chez les Roumains du moyen âge.

DESPRE FRUCTIERA DACICĂ ÎN EPOCA ROMANĂ

DE

MAGDA TZONY

Descoperirea, în așezarea dacilor liberi de la Tîrgșoru Vechi, a unor fragmente de fructiere dacice, lucrate la roată, din pastă fină cenușie, ne-a determinat să reluăm discuția asupra persistenței acestui tip de vas în perioada romană, atît în teritoriile dacilor liberi, cît și în cele stăpînite de romani.

Prezența fructierei într-o serie de complexe arheologice din această epocă a fost diferit interpretată de o serie de cercetători. Unii dintre ei, bazîndu-se pe faptul că fructiera era bine documentată în cultura carpică, au emis ipoteza potrivit căreia exemplarele semnalate în diverse puncte din Dacia, Moesia Inferior (Dobrogea) sau la dacii liberi de la sud de Carpați s-ar datora mai degrabă unui aport etnic sau cultural carpic [1]. Înmulțirea treptată a acestor descoperiri i-au determinat pe alți specialiști să se gîndească la posibilitatea atribuirii lor populației autohtone din zonele respective unde acestea au putut fi păstrate, ca și la carpi, pe baza tradițiilor din perioada preromană [2].

Dealtfel, cercetările din ultimele două decenii au dovedit persistența unei serii întregi de forme și categorii ceramice de tradiție geto-dacică. Este suficient să amintim din categoria ceramicii lucrate cu mîna binecunoscuta ceașcă dacică pe care o întîlnim alături de oala-borcan în toate teritoriile locuite de daci, ca și strachina castron de curînd atestată la dacii liberi din Muntenia ca și la populația locală din Dobrogea [3].

Din categoria ceramicii lucrate la roată, ceramica fină cenușie, tipică perioadei anterioare, este de asemenea bine documentată la dacii liberi, fără a lipsi însă nici la dacii din provincie. Dintre formele întîlnite pînă acum la dacii liberi de la sud de Carpați menționăm diferite tipuri de oale, străchini, căni, urcioare și vase amforoidale [4].

Descoperirile de la Tîrgșoru Vechi aduc în plus mărturia persistenței alături de formele menționate mai sus și a fructierei dacice. Deosebit

[1] Gh. Bichir, SCIV, 22, 1971, 4, p. 663—669; C. Scorpan, Pontica, 1, 1968, p. 341—364; M. Comșa, Pontica, 5, p. 223—227.

[2] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 68—69; idem, SCIV, 23, 1972, 4, p. 600—604; Mircea Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, nota 65 și 103.

[3] Gh. Diaconu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 257—260; Magda Tzony, *Documente și informații arheologice*, București, 1978, p. 56.

[4] Margareta Constantiniu, MatIstMuz, VI, p. 43—62; Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei*, București, 1974.

de răspîndită în perioada anterioară, ea reprezintă alături de ceașca tronconică una din formele cele mai reprezentative pentru cultura geto-dacică.

Fructierele de la Tîrgșoru Vechi, aflate în starea fragmentară, au fost descoperite în cuprinsul așezării dacilor liberi din secolele II—III e.n., situată într-o zonă unde nu au fost surprinse vestigii din perioada Latène-ului geto-dacic [5].

Ele provin atît din bordeie (B_6 și B_{22}), cît și din stratul de cultură. În bordeiul 6 au fost surprinse două fragmente dintr-o fructieră decorată cu motive lustruite (fig. 1/4), iar în bordeiul 22 alte două fragmente din buza și piciorul unei alte fructiere (fig. 1/2). Celelalte au fost descoperite în nivelul corespunzător locuirii de secolele II—III e.n. (fig. 1/1, 3, 6). Toate au fost confecționate dintr-o pastă fină, lipsită de impurități, bine arsă, de culoare cenușie cu nuanțe spre gălbui sau vinețiu.

Pe baza fragmentelor descoperite, fructierele de la Tîrgșoru Vechi au putut fi clasificate în două tipuri distincte.

Primul tip, reprezentat prin trei fragmente, are buza răsfrîntă oblic, cu marginea frîntă orizontal, iar corpul adînc, cu umărul bine marcat. Piciorul este scund, cu baza lată canelată, gol în interior (fig. 1/1, 4—6).

Cel de-al doilea tip are buza lată răsfrîntă orizontal, ușor arcuită, iar corpul de asemenea bine marcat (fig. 1/2, 3).

O parte dintre fructiere au fost decorate cu motive realizate în tehnica lustruirii. Apar pregnant liniile în zig zag dispuse în interior pe buze sau talerul vasului, încadrate uneori de benzi de linii drepte realizate în aceeași manieră (fig. 1/1, 4, 6).

Apartenența lor locuirii secolelor II—III e.n. nu prezintă nici un dubiu. Ele se asociază de fiecare dată cu materiale specifice acestei perioade. Dacă ne referim numai la descoperirile din cele două bordeie mai sus amintite, observăm prezența a trei categorii ceramice de bază : ceramica lucrată cu mîna, ceramica fină cenușie sau roșie-gălbuie și ceramica din pastă zgrunțuroasă.

Ceramica lucrată cu mina a fost executată dintr-o pastă cu cioburi pisate și pietricele în compoziția sa, bine arsă, cu pereții îngrijit lucrați. Prin modul de preparare a pastei și tehnica de execuție, ea se deosebește de ceramica dacică întîlnită în perioada preromană. Forma cea mai răspîndită este oala-borcan (fig. 2/1, 7).

Din alte complexe, contemporane celor două bordeie, mai provin o serie de căţui cu sau fără toartă (fig. 2/11), unele cu impresiuni la bază, mai multe tipuri de castroane, precum și capace și vase miniaturale.

Ceramica fină cenușie, de tradiție Latène, este reprezentată de tipuri și forme deosebit de numeroase. Se remarcă în primul rînd o varietate de străchini și castroane, precum și diverse tipuri de oale, căni sau urcioare (fig. 2/5, 8, 10).

---

[5] Informații Gh. Diaconu, care a efectuat săpăturile în acea zonă. Pe același loc au mai fost identificate și cercetate două așezări prefeudale și una din perioada feudalismului dezvoltat.

Ceramica zgrumțuroasă apare și ea într-o proporție destul de mare. Dintr-o asemenea pastă a fost realizată o varietate de oale, de tipul cu umărul ridicat, iar buza răsfrîntă și șănțuită în interior, preluate din repertoriul ceramicii provincial-romane (fig. 2/2, 4, 9). Au mai fost semnalate de asemenea și două tipuri de străchini, precum și unele vase cu

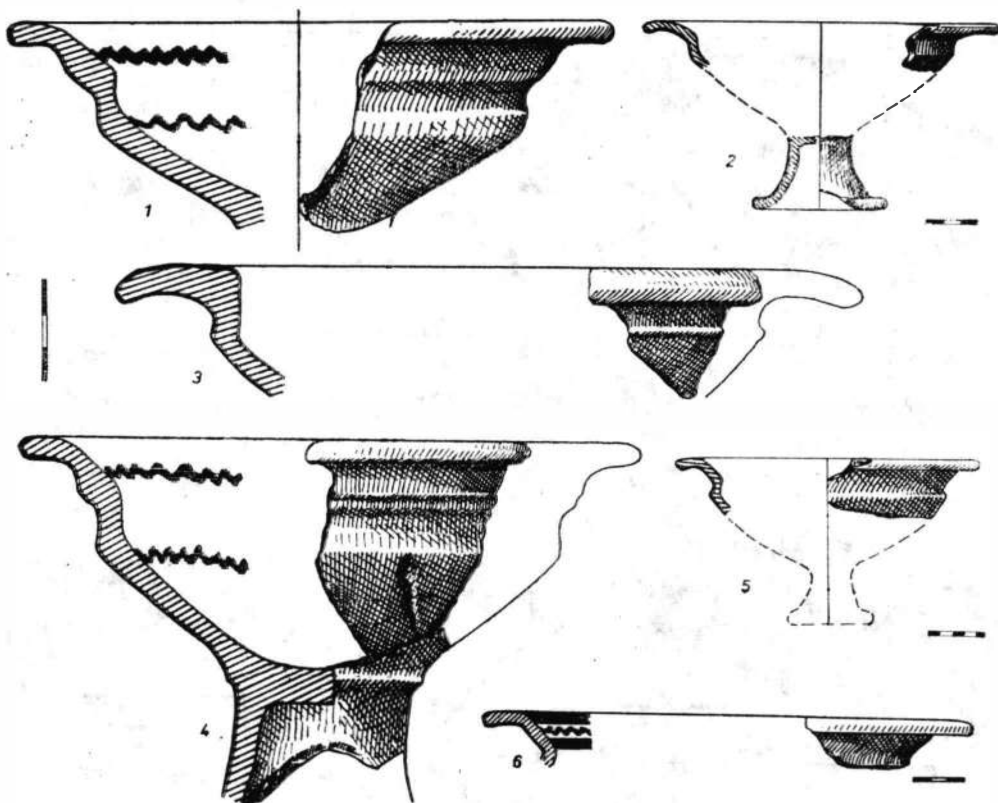

Fig. 1. Tîrgșoru Vechi. Fructiere din așezarea dacilor liberi (1—4, 6[6]) și din necropolă (5).

torți de tipul cănilor-urcioare ce devin frecvente în secolul al IV-lea (fig. 2/3).

În ceea ce privește ceramica de import menționăm descoperirea în bordeiul 22 a unei cănițe romane, lucrată din pastă fină gălbuie, decorată cu vernis roșu (fig. 2/6), precum și a unor fragmente de amfore, cănițe sau străchini, toate de proveniență romană. Întreg complexul de descoperiri din așezarea dacilor liberi de la Tîrgșoru Vechi se datează pe baza fibulelor, monedelor și a altor piese cu valoare cronologică mai restrînsă în secolele II—III e.n.[6].

[6] Gh. Diaconu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 209—215.

Descoperirile din așezare sînt confirmate și de cele din necropolă. Reamintim cu această ocazie semnalarea în necropola din secolele II—IV de la Tîrgșoru Vechi a unei fructiere de aceeași factură [7]. Ea făcea parte din inventarul funerar al unui mormînt de incinerație în groapă simplă. Oasele, grupate, au fost acoperite cu fragmente din mai multe vase diferite : o fructieră din pastă fină de culoare roșie arsă incomplet (fig. 1/5),

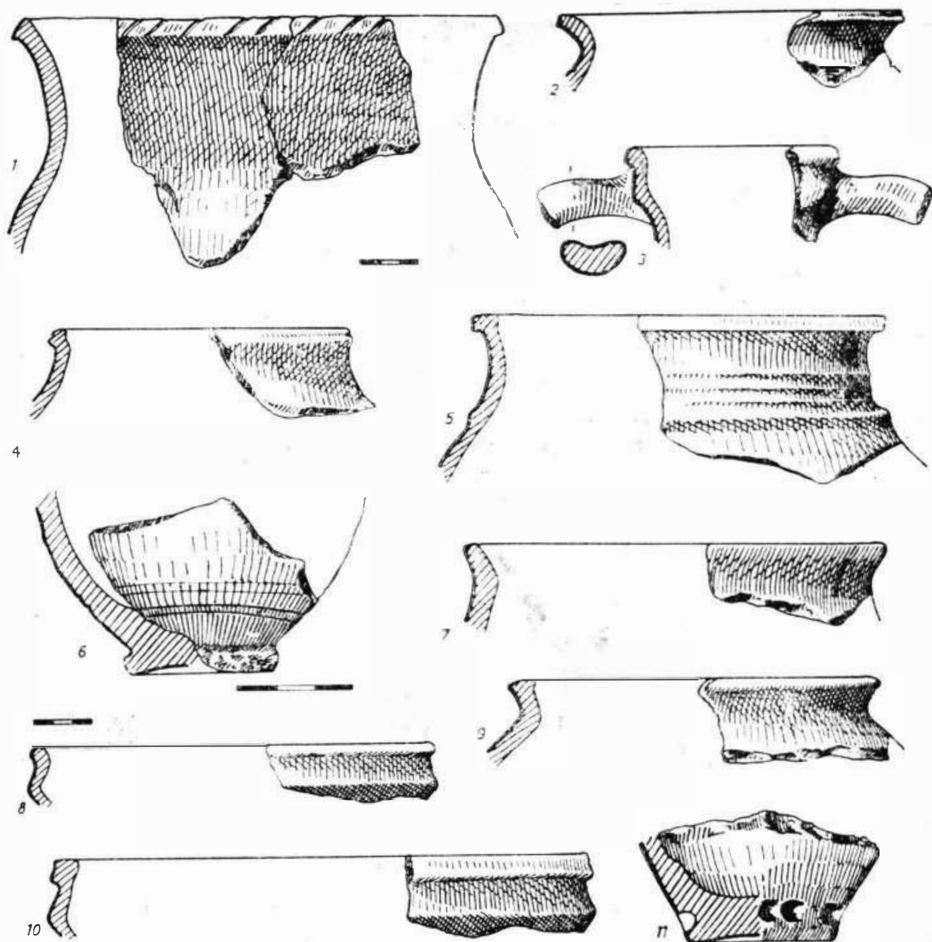

Fig. 2. Tîrgșoru Vechi. Ceramică lucrată cu mîna (1, 7, 11) și la roată (2—6 ; 8—10) din așezarea dacilor liberi.

o oală din pastă fină neagră-cenușie și o oală-borcan lucrată cu mîna. Ultimele două vase își găsesc analogiile cele mai apropiate în ceramica specifică dacilor liberi din Muntenia [8].

---

[7] Gh. Diaconu, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 263, fig. 2.

[8] S. Morintz, Materiale, 7, 1961, p. 444, fig. 3; Gh. Diaconu, *Tîrgșor. Necropola din sec. III—IV*, București, 1965, pl. 18/2.

De asemenea fructiera, după formă, se datează și ea în această perioadă, făcînd parte din primul tip, stabilit de noi, care pare să fie și cel mai frecvent la dacii liberi de la Tîrgșoru Vechi.

Fructiere de epocă romană au mai fost semnalate și în alte zone locuite de daci, atît în provincie, cît și în teritoriile rămase în afara granițelor romane.

De pe teritoriul Daciei, din vechile descoperiri făcute la Lechința de Mureș, provin două fragmente ceramice ce reprezintă : unul, un picior de fructieră (fig. 3/6), celălalt, buza și parte din corpul unei alte fructiere [9]. Deși aparțin așezării de epocă romană existente în această zonă, ele au fost atribuite inițial unui nivel mai vechi, din epoca preromană. Reluarea săpăturilor în acel punct i-a permis lui K. Horedt să separe cele două niveluri și să dateze locuirea mai veche în secolele III—II î.e.n., peste care s-a suprapus direct locuirea de epocă romană [10]. În lipsa unei faze Latène tîrzii căreia îi sînt proprii fructierele lucrate la roată, se exclude posibilitatea apartenenței fragmentelor menționate unei alte epoci decît cea romană. Dealtfel și tipologic ele se aseamănă cu formele specifice acestei perioade : piciorul este scund, cu baza lată canelată, corpul sau talerul vasului este mai adînc, buza mai puțin lată, orizontală, cu marginea ușor arcuită în jos, asemănătoare tipului 2 de la Tîrgșoru Vechi.

Tot din cercetările mai vechi ni s-a păstrat și fructiera de la Cristești (fig. 3/3). Ea a fost descoperită în cunoscutul centru de olari ce datează din timpul stăpînirii romane în Dacia, fiind asociată cu o gamă bogată și variată de forme provincial romane, dar și cu vase autohtone lucrate cu mîna, printre care și cîteva cești dacice [11].

La descoperirile menționate se adaugă noi mărturii scoase la lumină de cercetările recente, desfășurate în cîteva importante așezări daco-romane. Astfel, săpăturile de la Obreja au permis pentru prima dată surprinderea în condiții stratigrafice clare a unor fragmente de fructiere care au putut fi datate, după materialul ceramic, fibule, monede și alte materiale, în secolele II—IV e.n. [12] (fig. 3/2). S-au adăugat apoi descoperirile de la Ocna Sibiului [13], Noșlac și Ciunga [14], pentru a nu aminti decît pe cele ce au format obiectul unor săpături sistematice.

Deosebit de valoroase pentru problema care ne preocupă sînt descoperirile făcute în unele *villae rusticae*. Astfel au fost semnalate fragmente de fructieră la Aiud [15], Sîntămăria Orlea și Chinteni [16]. Ele au apărut cu precădere în clădirile anexe, cu excepția celei de la Sîntămăria Orlea unde fragmentele respective au fost descoperite chiar în clădirea principală.

---

[9] Dorin Popescu, Dacia, 2, 1925, p. 332, pl. 14, fig. 15 și fig. 27.

[10] D. Protase, *op. cit.*, p. 36.

[11] I. H. Crișan, *Ceramica geto-dacică*, București, 1969, p. 168, fig. 80/1 ; D. Protase, *op. cit.*, p. 32.

[12] D. Protase, ActaMN, 8, 1971, p. 137, fig. 5/3.

[13] Idem, Apulum, 7, 1968, p. 233, fig. 3/5, 8.

[14] Ioan Mitrofan, ActaMN, 9, 1972, p. 150. Autorul prezintă o listă mai bogată, majoritatea pieselor provenind însă din descoperiri întîmplătoare.

[15] I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Bordea, Sargetia, V, 1968, p. 68 fig. 7/3.

[16] Ioan Mitrofan, ActaMN, 11, 1974, p. 53.

Fructiera este bine documentată și în teritoriul *Daciei Inferior*, deși cercetările de aici sînt mult mai reduse. Săpăturile întreprinse de mai mulți ani în așezarea, dar mai ales în necropola de la Locusteni [17] au demonstrat persistența, fără nici o îndoială, a fructierei dacice în complexele daco-romane.

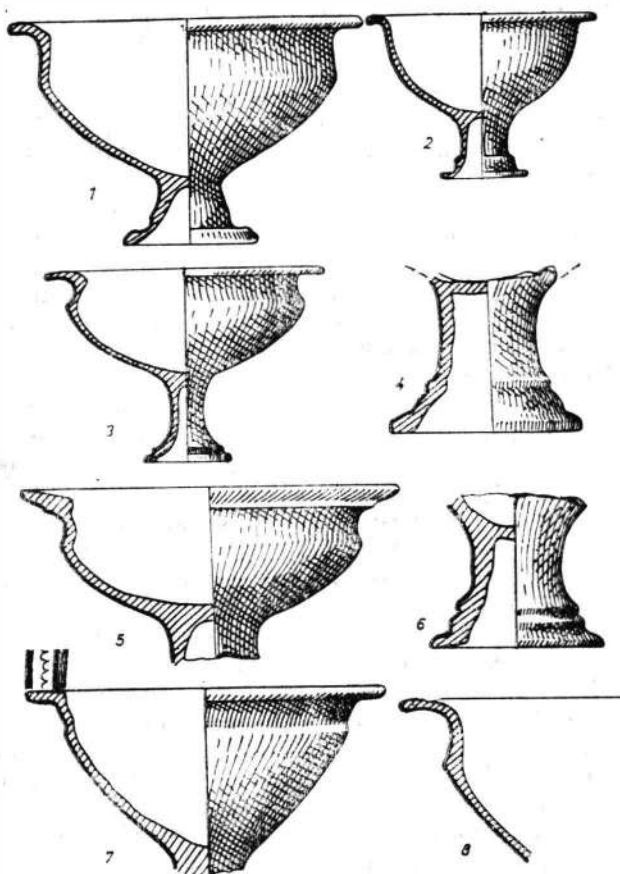

Fig. 3. Fructiere descoperite în Dacia (2, 3, 5), Moesia (4, 8) și în mediul carpic (1, 7).

Prezența mai multor exemplare în asociere cu vase de factură romană în cuprinsul unor morminte de incinerație ni se pare situația cea mai concludentă pentru problema ce ne preocupă în studiul de față. Interesant este faptul că exemplarele descoperite aparțin unui tip propriu teritoriului respectiv, păstrînd însă caracteristicile generale, întîlnite la toate tipurile răspîndite în această perioadă (fig. 3/5).

Tot la vest de Olt a mai fost semnalat un fragment de fructieră și la Govora-sat unde, într-o săpătură cu caracter de salvare, a fost iden-

[17] Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 137—138.

tificată o aşezare cu un pronunţat caracter autohton, datată la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. [18].

Situaţia descoperirilor din Dobrogea nu pare să facă excepţie. În ciuda cercetărilor reduse în aşezările rurale, nu ne lipsesc nici aici dovezi ale existenţei fructierelor. Ele au fost semnalate deja în diverse puncte din teritoriul cuprins între Dunăre şi Mare. Astfel, din descoperiri întîmplătoare, provin cîteva exemplare de la Caraibil [19] (fig. 3/8), Horia[20], Visterna[21] (fig. 3/4) şi Hamcearca [22]. Ele au fost în parte interpretate de către unii cercetători ca fiind carpice [23]. Alţi specialişti au atras atenţia asupra faptului că ele ar putea aparţine în egală măsură şi populaţiei geto-dace locale care trăia în epoca romană pe teritoriul Dobrogei [24].

După părerea noastră, dat fiind caracterul fortuit al descoperirilor, este foarte greu de stabilit etnicul populaţiei care a folosit un asemenea tip de vas în Dobrogea. Aceasta pentru că, în unele cazuri, exemplarele în discuţie sînt asociate cu unele tipuri de vase specifice carpilor (cum sînt cănițele roşii sau cenuşii), dar şi cu materiale tipic provincial-romane. În felul acesta ele au putut aparţine atît autohtonilor din Dobrogea, cît şi carpilor, care au pătruns sau au fost transplantaţi la un moment dat în provincie [25]. În această categorie se includ cu deosebire descoperirile de la Caraibil şi Horia.

În ceea ce priveşte descoperirile de la Visterna şi Hamcearca, mărturiile pe care le avem par să indice existenţa în acele locuri a unor necropole daco-romane. La Visterna piciorul de fructieră a fost descoperit împreună cu un urcior roman bitronconic, o formă larg răspîndită în Dobrogea în perioada romană timpurie, aşa cum demonstrează descoperirile de la Enisala [26]. De la Hamcearca din zona necropolei a fost recuperată o urnă lucrată din pastă fină cenuşie şi tot aici a fost identificată şi aşezarea respectivă cu materiale de tradiţie geto-dacă alături de altele provincial-romane [27].

Prezenţa fructierei dacice în complexele daco-romane din Dobrogea este confirmată şi de descoperirile din aşezarea de la Bugeac. Cercetările sistematice întreprinse aici au dus la recoltarea unui bogat material arheologic din care se impun atenţiei noastre mai multe fragmente de fructiere, alături de numeroase alte forme lucrate din aceeaşi pastă şi în aceeaşi manieră. Ele se asociază cu o serie de vase lucrate cu mîna dar şi cu forme tipic provincial-romane [28].

---

[18] Em. Moscalu, SCIV, 21, 1970, 4. p. 662.

[19] C. Scorpan, Pontica, 1, 1968, p. 345–346 fig. 1 şi 2.

[20] Un fragment inedit, aflat în depozitul Muzeului de istorie naţională şi arheologie din Constanţa.

[21] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 356, fig. 17 a; Mircea Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, nota 103.

[22] Mircea Babeş, *op. cit.*, nota 103.

[23] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 341–364; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 663–669; Maria Comşa, Pontica, 5, 1972, p. 223–227.

[24] Mircea Babeş, *op. cit.*, p. 41–42.

[25] Ammianus Marcellinus, XXVIII, 1, 5; Eutropius, IX, 25, 2; Orosius, VII, 25, 12.

[26] Mircea Babeş, *op. cit.*, p. 19–47 fig. 3/1–4.

[27] *Ibidem*, p. 39.

[28] C. Scorpan, Pontica, 2, 1969, p. 43–80.

În ceea ce privește teritoriul rămas în afara provinciilor și locuit de diverse comunități de daci liberi, situația este și aici numai în parte cunoscută.

Așa de pildă se consideră că fructiera este larg răspîndită la carpi. Aceasta se datorește intenselor cercetări desfășurate în teritoriul de la răsărit la Carpați, care au dus la depistarea unui număr de peste 200 de așezări și necropole.

În schimb, cercetările din vestul și nord-vestul Daciei ca și cele de la sud de Carpați sînt mult mai reduse, în mare parte nepublicate, ceea ce face să nu dispunem de o situație completă. Totuși și în teritoriile amintite au fost semnalate, în așezările și necropolele mai intens cercetate, fructiere întregi sau fragmentare.

Astfel, la Medieșu Aurit, într-un complex de secolele III—IV e.n., au apărut și cîteva fragmente de fructiere. Ca tip fructierele din această zonă au piciorul scund, plin, cu baza lată, iar profilul buzei și al corpului în forma literei S [29].

Apariția fructierelor și la dacii liberi de la sud de Carpați, atestate pe baza descoperirilor de la Tîrgșoru Vechi, vine să completeze astfel imaginea răspîndirii acestui tip de vas în toate teritoriile locuite de daci. Dealtfel descoperirile de la Tîrgșoru Vechi nu sînt singulare. Fragmente de fructiere au mai fost semnalate și în așezările de la Străulești și Tei, ambele situate pe teritoriul orașului București [30]. Apariția lor sporadică i-a determinat pe autorii descoperirilor să fie mai circumspecți în atribuirea lor așezării din secolele II—III e.n. În schimb alți cercetători le-au atribuit unui nivel mai vechi [31]. Atestarea și datarea sigură a fructierelor de la Tîrgșoru Vechi ne dă dreptul să socotim că și la Străulești și Tei avem de-a face cu fructiere tîrzii, de epocă romană.

Rezumînd cele expuse mai sus, se cuvine a sublinia cîteva constatări și ipoteze ce trebuie urmărite în viitor.

Mai întîi de toate observăm că fructiera dacică persistă ca formă de vas în secolele II—III e.n. și dăinuie după cît se pare pînă în secolul al IV-lea e.n., marcînd prin prezența ei un element sigur autohton [32].

În al doilea rînd nu trebuie să ne scape din vedere faptul că fructiera este documentată în tot teritoriul țării noastre. Este demn de remarcat faptul că această formă de vas atît de caracteristică repertoriului ceramic geto-dacic apare deopotrivă în Dacia romană și Dobrogea ca și în teritoriile extracarpatice, locuite de dacii liberi.

În lumina celor prezentate se impune a fi revizuită o opinie nu demult exprimată cu privire la rolul preponderent al carpilor în cultura dacilor liberi de la sud de Carpați [33]. Mergînd pe această linie de gîndire autorul teoriei mai sus amintite atribuie fructierele de la Tîrgșoru Vechi fie unui nivel geto-dacic mai vechi, fie carpilor [34]. Din prezentarea noas-

---

[29] S. Dumitrașcu și T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșu Aurit*, București, 1967, p. 34, pl. X.

[30] Informație Margareta Constantiniu.

[31] Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 665.

[32] Gh. Diaconu, Dacia, N.S. 19, 1975, p. 263; I. Ioniță, ArhMold, 4, 1966, p. 204, fig. 10/1, 2.

[33] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 172 și 203.

[34] Supra, nota 31.

tră a reieşit credem clar că în zona unde au fost descoperite fructierele nu există vestigii geto-dacice. O aşezare Latène a fost identificată la o distanţă de aproximativ 700—800 m şi se datează în secolul al II-lea î.e.n. Dealtfel am subliniat deja că fragmentele de fructieră în discuţie se asociază în bordeie şi în stratul de cultură cu alte categorii ceramice, obiecte şi podoabe de certă factură daco-romană.

Cît priveşte ipoteza apartenenţei fructierelor culturii carpice, nu poate fi nici ea acceptată. În primul rînd tipologic, fructierele de la Tîrgşoru Vechi, cu deosebire tipul 1, nu sînt întîlnite în aria de răspîndire a carpilor. În al doilea rînd pasta şi tehnica de execuţie a vaselor în discuţie este deosebită de cea carpică, fiind proprie dacilor liberi de la sud de Carpaţi. În sfîrşit un ultim argument este acela că în aşezarea de secolele II—III e.n. de la Tîrgşoru Vechi nu au fost descoperite şi alte vestigii care să poată fi atribuite carpilor. Ne referim de exemplu la anumite forme sau categorii ceramice, la unele tipuri de fibule sau piese de podoabă atestate numai la carpi şi care lipsesc la dacii liberi din Muntenia.

În concluzie se cuvine să subliniem faptul că descoperirile de la Tîrgşoru Vechi surprinse în condiţii stratigrafice clare şi în complexe închise, alături de descoperirile din Dacia romană şi regiunile extracarpatice, dovedesc în chip neîndoielnic că atît dacii liberi, cît şi daco-romanii, au păstrat pînă tîrziu în repertoriul lor ceramic tradiţionala fructieră dacică.

ÜBER DIE DAKISCHE FUßSCHALE IN DER RÖMISCHEN ZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz beschäftigt sich mit dem Überleben eines keramischen Typs, der kennzeichnend für den dako-getischen Latène, in der römischen Zeit ist. Ausgehend von der Entdeckung mehrerer Bruchstücke in der Siedlung der freien Daker von Tîrgşoru Vechi, wird die dakische Fußschale in dem von Dakern sowohl in der Provinz als auch außerhalb der Provinz bewohnten Raum verfolgt.

Die Entdeckungen von Tîrgşoru Vechi, die sich ins II.— IV. Jh. datieren lassen, und sich in klaier stratigraphischen Lage befinden, bezeugen die Anwesenheit der dakischen Fußschale auch in den Gebieten südlic der Karpaten.

ABBILDUNGENVERZEICHNIS

INSCRIPȚII DIN ULPIA TRAIANA (SARMIZEGETUSA)

(Trei recuperări și restituiri)

DE

I. I. RUSSU

De nenumărate ori a fost relevată în ultima vreme necesitatea unui mai atent, competent şi riguros control de ansamblu al materialului epigrafic roman al Daciei, în cea mai mare parte corodat, spart şi risipit în bucăţi prin diverse locuri şi în condiţii adverse, vitrege, în cursul celor cîteva secole în care au dăinuit prin ruine, intemperii şi paragină monumentele, construcţiile, produsele meşteşugăreşti ale stăpînirii şi culturii romane în Dacia traiană. Recuperarea şi regruparea pertinentă a fragmentelor, restaurarea şi lectura lor corectă sau cel puţin ameliorată, dacă nu completă, aduc mereu noi elemente preţioase pentru documentarea privind structurile, oamenii, societatea din interiorul provinciei carpato-danubiene, în vederea alcătuirii unui repertoriu cît mai amplu al înscrisurilor antice utile pentru reconstituirea istoriografică a vieţii provinciale din cele 16—17 decenii de ocupaţie şi intensă cultură latino-romană. Numeroase piese epigrafice de valoare au fost recuperate, restituite documentării directe şi totodată expoziţiilor muzeale din oraşele româneşti ale fostei provincii romane. Asemenea acţiune salubră nu se poate considera încheiată (cu toate că rezultatele de pînă acum s-au impus ca deosebit de valoroase); ea trebuie continuată mai intens pe măsura avansării cercetărilor, a descoperirilor şi criteriilor — din an în an mereu mai bogate şi diversificate —, observînd însă că nu toate „restituirile" şi recuperările de pînă acum au fost mulţumitoare, deplin valabile (cum este cazul unei mari inscripţii din Ulpia Traiana, fragmentară, cu elemente originale, valoroase, ce mai pot fi recuperate în limita semnelor grafice vizibile pe fragmentele regrupate; mai jos, nr. 3).

1. — *Lespede votivă* de marmură în sănătatea lui Caracalla, CIL, III, 7 920 + 7 958, două bucăţi din marginea dreaptă a piesei, avînd şi o parte din chenarul monumental şi literele frumos modelate: *a*) fragment de 36 × 15 × 8 cm, litere înalte în r. 2—3 de 3 cm, în r. 3 ligatură *A* + *E* (în Muz. Lugoj, din colecţia fostei episcopii româneşti), descoperit pe la anul 1880 în ruinele Ulpiei Traiana; publicat mai întîi de C. Torma, în Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen (Viena), 6, 1882, p. 101, nr. 10; CIL, 7 920 (textul reprodus şi în *Sematismul episc.*, Lugoj, 1903, p. 178, nr. 8; L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapiacae*, Berlin, 1969, nr. 684; AIIA Cluj-Napoca, 18, 1975, p. 417); *b*) 27 × 12 × 7,5 cm, litere în r. 1 de 32 mm, în r. 2 de 20 mm; descoperit prin anul 1877 în Ulpia Traiana de C. Gooss (Muz. Sighişoara) şi publicat în aceeaşi revistă vieneză Arch.-epigr. Mitth.,

1, 1877, p. 123, nr. 19, cu întregirea corectă pentru aceste rînduri și observația judicioasă „die Inschrift gehört Caracalla an und fällt, wie aus dem Titel *Britannicus Maximus* hervorgeht, nicht vor 210 n. Chr."; *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, I, p. 141; *Ephemeris Epigraphica* (Berlin), 4, nr. 189; CIL, III, 7 958. Gruparea

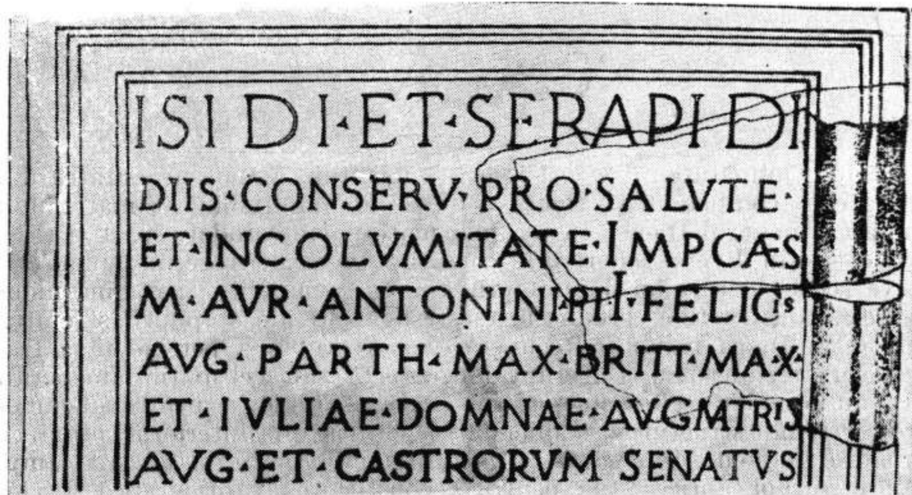

Fig. 1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Lespede votivă de marmură, pentru împăratul Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) și Iulia Domna; CIL, III, 7 920 (Muz. Lugoj) + 7 959 (Muz. Sighișoara). Reconstituire grafică.

a fost făcută după fotografiile fragmentelor luate în cele două muzee (Lugoj, 1973; Sighișoara, 1976); fragmentul *b* pare a se lega direct de marginea inferioară a fragmentului *a* (fig. 1):

[Isidi et Sera]pidi
[diis conserv.?] pro salute
[et incolumita]te imp(eratoris) caes(aris)
[M(arci) Aur(eli) Antonini p]ii felicis
[aug(usti) Parth(ici) max(imi) B]ritt(anici) max(imi)
[et Iuliae Domnae a] u g(ustae) m[atri]s
[aug(usti) et castrorum (etc.) ....].

În r. 2 întregirea e cu totul ipotetică, putînd fi alte epitete ale zeilor egipteni; restul este făcut după criteriile grafice permise la marginea stîngă a fragmentelor de cuvîntul *incolumitas*.

Dedicația pentru împărat și împărăteasa-mamă, pe tabla de marmură cu numele celor două mari zeități egiptene pusă de vreun cetățean fruntaș sau de obștea orașului-capitală (metropolis) a Daciei romane, poate să fi fost fixată pe vreun sanctuar al zeităților respective, presupunere ce nu s-ar putea verifica decît prin găsirea fragmentului epigrafic cu rîndurile 7—9 ale textului.

2. — *Lespede onorifică* pentru Iulius Flaccinus, fragment de marmură trecut prin mai multe vicisitudini în spațiu și în bibliografie; văzut prin anul 1690 în satul Peșteana (jud. Hunedoara, lîngă Ulpia Traiana-

Sarmizegetusa) de eminentul genist al armatei austriece şi anticar-arheolog italian A. F. Marsigli (Marsili), care a desenat-o şi publicat în celebrul *Danubius Pannonico — Mysicus*, vol. II (1726), p. 46, nr. 5 („in pago Pestin eiusd(em) districtus Hatzakiensis"), cu întregirea:

TIB· IVL	*Tiberio Iulio*
FLACC·	*Flacco*
LEG· AVG	*legato Augusti*
P R O V I N C	*Provinciae*
COL· VLP· T	*Colonia Ulpia Trajana*
AVG· DAC· S	*Augusta Dacica Sarmiz.*

Prin anul 1722, italo-austriacul G. Ariosti a văzut în acelaşi sat fragmentul epigrafic, l-a copiat şi l-a transportat la Viena, unde împreună cu alte materiale epigrafice din Dacia a fost zidit în peretele sălii în stil baroc a Bibliotecii imperiale (la marginea dreaptă meşterii-zidari vienezi i-au confecţionat un pseudo-chenar, bine executat, lăsînd impresia că aceasta ar fi adevărata margine a plăcii de marmură). În strălucitul palat din capitala împărăţiei habsburgice, textul plăcii lui Iulius Flaccinus a fost văzut, admirat şi copiat de mulţi eruditi şi anticari (la fel ca celelalte piese epigrafice); a fost reprodus de: A. Huszti, J. Seivert, S. I. Hohenhausen etc., iar în secolul al XIX-lea de J. F. Neigebaur, M. J. Ackner — F. Müller ş.a., cu lectura-întregire propusă de Marsigli: *Tib. Iul... Flacco* etc. La 1857, Th. Mommsen a copiat şi întregit inscripţia (CIL, III, 1 461) astfel:

TIB· IV[lio· f(ilio)
FLACCI[ano]
LEG· AVG [pr(o)pr(aetore)
PROVINC [Daciae]
COL· VLP· T[raiana
AVG· DAC· S[armiz(egetusa)],

lectură ce a rămas un fel de „standard", reprodusă şi de E. Groag, *Die römischen Inschriften der Hofbibliothek* (în *Oster- und Pfingstbeilage 1913 der Wiener „Montags-Revue"*), p. 50, nr. LI, ca şi de A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* (1944), p. 27, cu mici alterări în text, ignorînd publicaţia prietenului său vienez E. Groag. Între timp s-au mai descoperit două inscripţii cu numele întreg al guvernatorului *vir praetorius* al Daciei Superior: la Apulum CIL, III, 7 768 „*Sarapi Aug. sacrum Tib. Iulius Flaccinus leg. aug. pr(o)pr(aetore)*"; la Ulpia Traiana-Sarmizegetusa „*I O M, Marti Aug(usto), pro salute Iul(i) Flaccini leg(ati) aug(usti) pr(o)pr(aetore) translat(i) in leg(ionem) XIII G(em.) pos(uerunt)*", AISC (1), 1932—33,1, p. 54—57 (ACMIT, 4, 1938, p. 395 = AnnÉpigr, 1934, 11); încît numele guvernatorului Daciei era stabilit definitiv (cu cele trei elemente de bază ale sistemului): *Tib(erius) Iulius Flaccinus*, cum l-au scris toţi cercetătorii în secolul al XX-lea. Guvernatoratul lui Tib. Iulius Flaccinus în Dacia Superior a fost plasat în careva din anii cuprinşi între 119 şi 157 (Stein, *loc. cit.*), deci într-un larg interval de vreo patru decenii, despre el lipsind alte informaţii epigrafic-prosopografice mai bine încadrate cronologic.

Dar inscripția ajunsă la Viena (CIL, III, 1 461) poate și trebuie să fie rectificată integral după celelalte două cunoscute din Apulum și din Ulpia Traiana (unde numele și funcția lui apar întregi, clare) și anume prin metoda reconstituirii grafice, a cărei necesitate și eficiență au fost relevate adesea (cf. de ex. mai în urmă: *Drobeta*, II, 1976, p. 47—53).

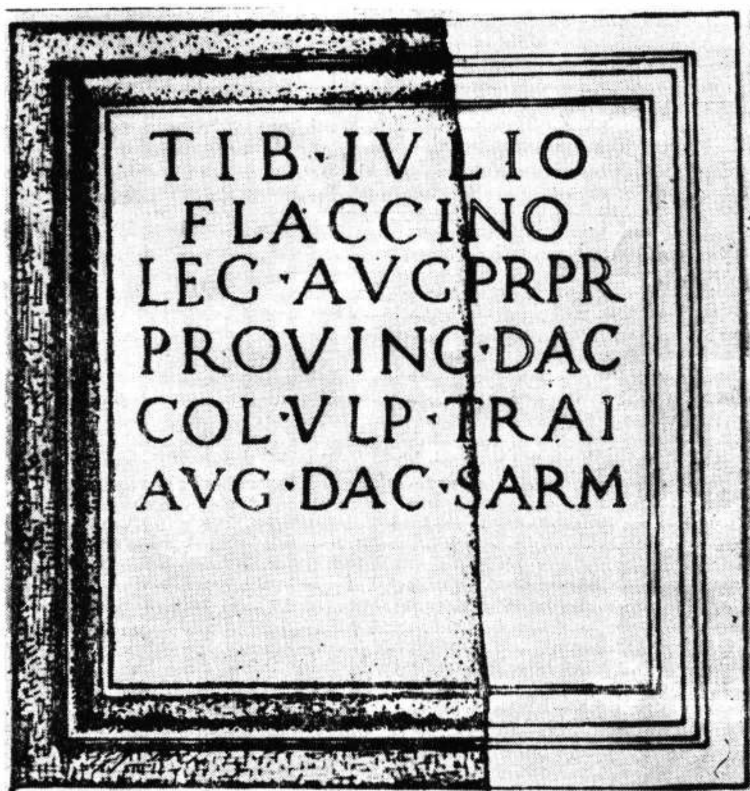

Fig. 2. Ulpia Traiana. Lespede onorifică pentru Tib. Iulius Flaccinus. CIL, III, 1 461 (Viena, Nationalbibliothek). Reconstituire grafică.

După o fotocopie puţin cam piezișe (cum putea fi făcută în condițiile de spațiu ale „Bibliotecii naționale" vieneze, de către epigrafistul clujean I. Piso în anul 1974, a fost reconstituit integral textul la dreapta de pseudo chenarul din secolul al XVIII-lea, care se citește astfel:

T i b(erio) I u l[io]
F l a c c i [no]
leg(ato) aug(usti) [pr(o)pr(aetore)]
p r o v i n c(iae) [Dac(iae)]
col(onia) Ulp(ia) T[rai(ana)]
Aug(usta) Dac(ica) S[arm(izegetusa)]

Se vede clar din „grafic" şi din spaţiile disponibile că nici în această piesă epigrafică onorară guvernatorul Daciei Superior nu avea indicarea „filiaţiei", iar abrevierile de nume geografice şi epitete *(DAC, TRAI, SARM)* erau mai scurte decît cele preconizate la 1873 de Th. Mommsen.

3. — *Placă votivă* (funerară?) de marmură, fragmentară (partea stîngă), ruptă în două bucăţi (în total cam jumătate din întreaga piesă), lungime 76, lăţime 33, grosime 10 cm; litere corect incizate în patru rînduri încadrate de un chenar simplu, înalte de 35 mm în r. 1, de 30 mm în r. 2—4. La marginea de jos în chenar şi cîmpul inscripţiei are un fel de arc-volută (corespunzător simetric era şi în dreapta), lipsă, dispărut definitiv ori încă negăsit. Suprafaţa scrisă şi chenarul sînt corodate de veacuri, textul în partea păstrată poate fi totuşi destul de limpede citit, posibile unele mici întregiri la dreapta. Fragmentul din stînga a fost găsit prin anul 1880 în ruine, descoperit apoi la Muzeul Deva de C. Torma şi publicat în AEM, 6, 1882, p. 112, nr. 52, ca „neu. Kalkstein-Tafel, 0,34 h., 0,23—0,291/2 br. Fundort nicht näher bezeichnet"; reluat în CIL, III, 7 959 (şi Hunyadvm. Tört., 1, 1902, p. 71): *PRO SALVT.../ DAC SAR...*, numele capitalei provinciale (Ulpia Traiana) Dacica era evident; bucata din dreapta a acestei jumătăţi de epigrafă a trecut prin cîteva metamorfoze pînă ce în 1975 i s-au recunoscut apartenenţa şi identitatea; fragmentul a fost mai întîi prezentat în 1902 ca existînd „în colecţia liceului ortodox din Braşov", ErdMúz, 1902, p. 219, nr. 21 de G. Téglás [1] cu transcrierea

INVI
TE MEMORIA SEXTV
ET PATER

Timp de o jumătate de veac n-a dat nimeni vreo atenţie acestui fragment epigrafic din Ulpia Sarmizegetusa (transcris în mod lamentabil de naturalistul-arheolog-epigrafist devens); în 1954 am văzut fragmentul în Muzeul Deva, constatînd că are patru rînduri de text, mult corodat, cu mari greutăţi de lectură în r. 3—4. De observat însă că informaţia teglasiană despre existenţa piesei epigrafice „la Braşov" nu poate avea vreun temeiu serios, mai cu seamă că acelaşi autor publica la 1902 alături (pe aceeaşi pagină), din Breazova (spre nord de Ulpia Traiana): „am aflat (o inscripţie) în marmură, lată de 1,12, groasă 0,16 m, cu litere frumoase, la plugarul Zeicu Zeicoń. Am adus-o la Deva" [2]:

IN MEMORIAM
TII SECVNDI
II FABR

---

[1] „Csiszolt márványtábla töredék a brassói gör. kel. főgymnazium történelmi szertárában, 1901. majus 18-án. Hossz. 0,6 m. szél. 0.4, vast. 6.3, sulya 35 kgr. Anyaga a Sarmizegetusa (Várhely) közelében müvelt bukovai márványbánya legjobbfélesége. Betüi gondosak. Egy atya által készittetett siremlék".

[2] „Várhely. Bukovai márványból, 1, 12 széles, 0,16 vastag. Szép betükkel. Brasován, Zejku Zejkony földmivesnél találtam. Dévára szállitottam (etc.)", ErdMúz, 1902, p. 219, nr. 20; nu este deloc sigur că nu e şi aici o confuzie din partea lui T.G.; inscripţia pentru *Pontius Secundus* nu ştim să fie regăsită, dar dacă a existat poate fi mai curînd citită *[A]tii Secundi*, după ipoteza lui R. Ardevan, Sargetia (Deva), 13, 1978, p. 538.

în care numele din r. 2 era întregit *[Pon]tii Secundi*, fără a cita nimic din antecedentele bibliografice ale piesei ce apare în articolul aceluiași G. Téglás, AEM, 13, 1890, p. 193, nr. 8: ,,Bukovaer Marmor, br. 1.12, dick 0.18; gegenwärtig in Brazova, 1/2 Stunde von Várhely, im Hofe des Zejku Zeikony (etc.)'', reprodusă și în CIL, III, 12 589 cu același text; este un nou exemplu concret de felul confuz, dezordonat al lui G. Téglás de publicare a materialelor epigrafice [3], care arată că la el nu era greu ca satul Breazova din jud. Hunedoara să devină... Brașov, și chiar ,,liceul gr.-ortodox (gör.-kel. fögymnazium)''; nu e probabil ca epigrafa ulpiană să fi ajuns ,,la liceu'', și să facă apoi calea întoarsă la muzeul capitalei hunedorene. Aici fragmentul a fost ,,amplificat'' în partea stîngă și întregit cu bucata menționată mai sus, CIL, III, 7 959, care se racordează deplin, cum a observat epigrafistul I. Piso, ActaMN, 12, 1975, p. 172—173, cu următoarea lectură a jumătății stîngi:

I n v i [cto Mithrae?
pro salute et memoria Sex(ti) V[al(erii)... col(oniae) Ulp(iae) Trai(anae) Aug(ustae)?
Dac(icae) Sarmi[zeg]etus(ae) t[emp]lum [vetustate conlapsum restituit?]
Sex(tus) Vale[rius...]

Totul just și elegant restituit în afară de rîndul 3, unde numele localității-capitală a Daciei romane este numai *SARMIZ* sau maximum *SARMIZEG(etusa)*, căci după grupul *SARMIZ* vine sau un *EG* din toponimul dacic, sau un *ET* ,,și'', iar literele ce puteau să lase impresia că ar fi fost vreun *TEMPLVM* în spațiul foarte corodat al inscripției mutilate este de fapt *M(arco) VALERIO DVM[.....]*, adică un antroponim cu cele trei elemente din sistemul roman: *Marcus Valerius Dum-*, ultimul *(cognomen)* fiind evident de factură celtică, din numeroasa grupă cu baza *Dum-no-* (ca *Dumnorix* etc.) [4]. Cu noua rectificare, lectura părții din stînga a frumoasei plăci monumentale de marmură (avînd unele firești

Fig. 3. Ulpia Traiana. Placă votivă (funerară) a familiei Valeriilor, CIL, III, 7 939 + ActaMN, 12, 1975, p. 172—173.

---

[3] Din anul 1890 pînă în 1902, G. Téglás ,,a uitat'' de articolul său german (AEM, 13, 1890, p. 193) și după un deceniu el ,,publică'' din nou piesa ca o ,,noutate'' epigrafică (ErdMúz, 1902, p. 219). Asemenea confuzii și ,,amnezii'' nu erau o raritate la el; cf. de ex. inscripția din Alburnus (Roșia) și Micia (Vețel), în AIIACluj-Napoca, 18, 1975, p. 57—58.

[4] A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, I, Leipzig, Teubner, 1896, col. 1367—1372, *Dumno-*, var. *Dubno-*; din CIL, III (,,Illyricum''), p. 2 389, se pot cita forme ca *Dumba, Dumia, Dumna, Dumnobellaus, Dumnotalus* ș.a.

prelungiri ale textului din r. 2—4 în lacuna din dreapta, jumătatea dispărută, ce nu e lipsită de şansa de a fi regăsită) ar fi (fig. 3) :

I n v i [cto — — — ?]
pro salute e t memoria S e x(ti) V[alerii— — — ? dec(urionis) col(on.)
Dac(icae) Sarmiz(egetusae) et M(arco) Valerio Dum[no— — — — — — — —]
Sex(tus) Val[erius Fronto— — —]

Se menţionează în textul păstrat trei „Valerii", dintre care numai al doilea (Marcus) are (i s-a păstrat) *cognomen* (celticul *Dum[no- ?]*), ceilalţi doi însă, cu prenume identic, *Sextus*, sînt foarte probabil tată şi fiu ; ultimul Sextus Valerius. . ., la cazul nominativ, era subiectul frazei epigrafice, adică autorul (organizatorul) lucrării, al construcţiei (ce nu era vreun „templu surpat de vechime") pe care era aşezată placa votivă-onorară ; *Invicto* pare mai curînd să fi fost singur (fără vreun nume de zeitate, ca Mithras, Sol, Serapis, Hercules, Heros), *pro salute et memoria Sex(ti) Valeri*. . ., magistrat în colonia Dacica Sarmizegetusa, şi lui *Marcus Valerius Dum[no. . .]*, a cărui calitate (funcţie, grad, magistratură) se afla tot în partea dreaptă a plăcii epigrafice (lacună), încheiată prin numele celui de-al treilea *Valerius* (Sextus). . . din aceeaşi mare familie (gintă) „daco-romană". Primul sau al treilea poate să fie identic cu un omonim din epitaful descoperit în prima jumătate a veacului al XIX-lea la Orăştie (dar provenind foarte probabil din ruinele Ulpiei Traiana Sarmizegetusa), CIL, III, 1 398 (= ArchÉrt, 32, 1912, p. 393 ; Ackner — Müller, *Röm. Inschr. Dac.*, 1865, nr. 94, care o puneau la Ulpia Traiana, admis de Mommsen) : *D(is) M(anibus) | Sex(to) Val(erio) Sex(ti) fi[l(io)) Pap(iria tribu)] | Frontoni d[ec(urioni) col(oniae)] | Sarmiz(egetusae) ae[d(ili)] | flamini p[atr(ono)] | collegi f[abr(um) vix(it)] | [an(nos)] XXXVI*. . . (ActaMN, 12, 1975, p. 172, nota 40). S-ar părea că al treilea *SEX VALERIVS* din placa votivă-onorifică este identic cu cel din epitaful ajuns în evul mediu (sau pe la începutul veacului al XIX-lea ?) in Orăştie. Rostul şi destinaţia plăcii ridicate de acest *SEX. VALER. [Fronto ?]* pentru tatăl (?) său şi pentru *Marcus Valerius Dum[no. . .]* nu apare clar şi e de sperat că se va elucida după eventuala regăsire măcar a unei bucăţi mai mici din partea dreaptă a piesei epigrafice sarmizegetusense restaurată pe jumătate în muzeul Deva.

Din analiza cu restituirea parţială a acestui text important, două elemente „de noutate" sînt de relevat : placa de marmură (familială), cu frumos chenar, nu era pusă pe vreun „templu" (termen generat de ficţiunea optică ce a transformat literele *D V M-* din r. 3 în *-LVM* ; familia respectivă a „Valeriilor" era de obîrşie celtică, poate chiar de prin Gallia, cum erau cei menţionaţi în alte două epitafuri la Ulpia Traiana, CIL, III, 1 510 „*D M, C. Togernius Ingenus aug. col. Sarmiz. . . . Petilia Victorina mater posuit*" şi Apulum, 14, 1976, p. 441—444 (I. Piso), „[D M — — Ma]crino c[ivi T]revero Attius Valens et Carantius Germanus f(aciendum) c(uraverunt)". În afară de acestea, materialul epigrafic al provinciei Dacia conţine antroponime celtice mai multe decît cele consemnate cu trei decenii în urmă (AISC, 4, 1944, p. 228—233 şi 5, 1947—1949, p. 291—294) ; cf. tabelul alfabetic ce am întocmit în articolul *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 359—360.

INSCRIPTIONS DE ULPIA TRAIANA (SARMIZEGETUSA)
(Trois pièces récupérées et restituées)

RÉSUMÉ

En relevant à nouveau l'importance exceptionnelle de la révision critique attentive de tous les matériaux épigraphiques de la Dacie romaine, on réexamine trois pièces fragmentaires de la métropole de Ulpia Traiana Sarmizegetusa et on y propose des rectifications de lecture indiquées notamment par les critères de l'analogie et de la méthode graphique.

1. — *Dalle votive* en marbre pour la santé de l'empereur M. Aurelius Antoninus (Caracalla), fragment de la marge droite conservé en deux morceaux : *a*) CIL, III, 7 920 (dans le Musée de la ville de Lugoj, en Roumanie), *b*) CIL, III, 7 959 (Musée de la ville de Sighişoara) ; on peut lire le texte dans la restitution graphique (fig. *1*).

2. — *Plaque honorifique* en marbre (fragment) pour Tib. Iulius Flaccinus, legat. aug. provinc. Dac., CIL, III, 1 461, qui se trouve depuis 1723 à Vienne (Wien, Autriche) ; par la méthode graphique, on restitue à la marge droite le texte avec les abréviations que permet et exige l'espace disponible, d'après les analogies de Dacie : une inscription de Apulum (Alba Iulia), CIL, III, 7 768, une autre de Ulpia Traiana, AnnÉp, 1934, 11 (fig. *2*, d'après une photographie).

3. — *Plaque votive* (funéraire ?), en marbre, fragment en deux morceaux de la partie gauche (conservée dans le Musée départemental de Deva) : *a*) CIL, III, 7 939, *b*) ActaMN, 12, 1975, p. 172—173 (les deux morceaux raccordés), avec une petite erreur de lecture à la ligne 3 qu'on restitue en y identifiant un nom celtique en fonction de cognomen dans le système des *tria nomina* du citoyen romain : *M. Valerius Dum*[*no*... ?] (fig. *3*).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Dalle votive en marbre, pour l'empereur Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) et Iulia Domna ; CIL, III, 7 920 (Musée de Lugoj) + 7 959 (Musée de Sighişoara). Restitution graphique.

Fig. 2. Ulpia Traiana. Plaque honorifique en marbre, pour Tib. Iulius Flaccinus, CIL, III, 1 461 (Wien, Nationalbibliothek). Restitution graphique.

Fig. 3. Ulpia Traiana. Plaque votive (funéraire?) en marbre, de la famille des Valerii (Musée de Deva) ; CIL, III, 7 939 + ActaMN, 12, 1975, p. 172—173.

CORRIGENDUM

În articolul *Rectificări* din SCIVA, 30, 1979, 2, p. 225, r. 1 de sus, „Magner" se va rectifica în „Wagner".

NOI BRONZURI ROMANE DIN SUD-VESTUL DOBROGEI

DE

VASILE CULICĂ, CRIŞAN MUŞEŢEANU

Piesele de care ne vom ocupa provin din două locuri importante de pe limesul de la Dunărea de Jos: Durostorum şi Izvoarele (fostă Pîrjoaia). Recoltarea lor s-a făcut prin cercetări de teren desfăşurate de-a lungul unei perioade cuprinse între anii 1954—1974 [1], cîteva fiind achiziţionate de la descoperitori ocazionali. Exemplarele de la Durostorum au fost găsite între resturile prăbuşirilor provocate de apele braţului Ostrov al Dunării, în cuprinsul fermei nr. 4 a I.A.S. Ostrov, loc de unde au mai fost adunate şi alte obiecte de epocă romană, inclusiv bronzuri figurate [2] — „punct" considerat a fi aparţinut teritoriului oraşului Durostorum. La Izvoarele statuetele au fost descoperite în cuprinsul aşezării romano-bizantine, aflată tot pe malul fluviului, identificată de unii cercetători cu Sucidava din Moesia Inferior [3]. O singură piesă provine din stînga Dunării, de pe teritoriul satului Pietroiu (comuna Borcea, jud. Ialomiţa).

Deşi mai rare în comparaţie cu celelalte materiale de epocă romană, aceste piese cu rol votiv contribuie la o mai bună cunoaştere a gustului şi nivelului artistic, al credinţelor practicate de populaţia zonelor respective. Unele exemplare, chiar dacă în fapt nu sînt altceva decît produse de serie, prin rafinamentul execuţiei pot fi considerate adevărate opere de artă antică. Prezenţa acestor preţioase documente în aşezările mai puţin cercetate din punct de vedere arheologic îmbogăţeşte cunoştinţele noastre despre viaţa şi civilizaţia romană la Dunărea de Jos. Desigur, lipsa unor informaţii precise asupra contextului arheologic în care au fost descoperite, îngreuiază încadrarea cronologică. Criteriul de bază în datarea acestor obiecte rămîne deci analogia cu piese similare din restul imperiului. În zona din care provin, odată stabilită datarea, statuetele pot deveni puncte de referinţă pentru celelalte materiale.

APOLLO

1. Bronz masiv, descoperit la Izvoarele, cu înălţimea 9,6 cm, inv. 11 558, fig. 1 a, b, redînd divinitatea în picioare, nudă. Greutatea

---

[1] Descoperirea sau achiziţionarea pieselor de la Izvoarele şi Durostorum publicate în prezentul articol se datorează lui V. Culică; acesta le-a donat Muzeului de arheologie din Călăraşi.

[2] V. Culică, SCIV, 16, 1965, 2, p. 373; idem, Pontica, 3, 1970, p. 365; C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, SCIVA, 28, 1977, 4, p. 585.

[3] V. Culică, Pontica, 8, 1975, p. 216—224; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 137—139, cu toată bibliografia problemei.

corpului cade pe piciorul sting, cel drept fiind ușor îndoit înapoi. Capul, puțin aplecat înainte, este întors spre stînga. Fața ovală cu trăsăturile lucrate îngrijit, cu fruntea triunghiulară din cauza coafurii, cu ochi mari, gura mică și nasul drept. Părul lung, despărțit de o cărare care trece prin mijlocul capului, de la frunte pînă la ceafă, strîns în față prin două noduri, iar la ceafă în coc, se desface pe umeri în două șuvițe. Mușchii corpului, în special cei pectorali și ventrali, sînt bine conturați. Spre deosebire de cap, al cărui aspect feminin este vizibil, corpul prezintă trăsături atletice. Mîna dreaptă, în care ținea un obiect, acum fragmentar, alunecă pe lîngă corp, cea stîngă este îndoită în sus de la cot, fiind ruptă de la încheietura palmei. Picioarele sînt în stare fragmentară, lipsindu-le partea inferioară.

În arta romană este cunoscută o serie de sculpturi în care zeul este redat într-o manieră arhaizantă, care copiază prototipuri realizate de maeștri greci din prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n [4]. J. Charboneaux considera că aceste forme au fost preluate de romani prin intermediul unor opere din epoca elenistică tîrzie [5]. Prin coafura arhaizantă, ca și prin redarea puternic reliefată a musculaturii sale, statueta de la Izvoarele se apropie, din punct de vedere stilistic, de tipul Apollo Tevere [6]. Piesa noastră face parte din seria de imitații romane, serie care mai cunoaște în veacurile I—II e.n. și alte exemple din bronz în provincii, cum ar fi spre exemplu statueta descoperită la Spayer, cu care Apollo de la Izvoarele are destule afinități, fără însă a fi identică și fără a atinge nivelul ei artistic [7].

Nu se poate spune cu precizie ce atribute ținea zeul în mîini. Înclinăm să credem că în mîna stîngă ridicată în sus avea arcul, iar în dreapta, care este lăsată în jos, o ramură de laur, atribute cunoscute la o serie de reprezentări grecești ale lui Apollo din prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. [8]. Nu putem să excludem nici ipoteza că divinitatea avea ca atribute în mîna stîngă plectronul, iar în cea dreaptă lira, așa cum s-a presupus pentru piesa de la Spayer [9]; considerăm că statueta de la Izvoarele se plasează în veacul al II-lea e.n.

MERCUR

2. Bronz masiv, găsit la Izvoarele, înălțimea 5,3 cm, inv. 11 559 fig. 1, c, d; cu patină verde, corodat; redă pe zeu nud, cu o hlamidă aruncată pe umărul stîng. Mîna dreaptă, păstrată fragmentar, ținea probabil punga cu bani, în timp ce în cealaltă se vede caduceul. Capul imberb, corodat, trădează cu greutate trăsăturile feței. Pe cap se observă totuși aripile care par să răsară direct din păr. Picioarele sînt rupte din

---

[4] A. de Franciscis, in *Enciclopedia dell'arte antica*, I, Roma, 1958, s.v. Apollo, p. 466.
[5] J. Charboneaux, *Les bronzes grecs*, Paris, 1958, p. 111.
[6] A. de Franciscis, *op. cit.*, p. 466, fig. 636.
[7] H. Menzel, *Die romischen Bronzen aus Deutschland*, 1, Mainz, 1960, p. 2, nr. 3, pl. 2—5.
[8] A. Furtwengler, in *Roscher's Lexicon*, 1, col. 456.
[9] H. Menzel, *op. cit.*, p. 2.

a

b

c

d

Fig. 1. a, b. Apollo de la Izvoarele; c, d. Mercur de la Izvoarele.

Fig. 2. a, b. Mercur de la Durostorum; c. Mercur de la Izvoarele.

vechime, cel drept de la genunchi, cel stîng de la gleznă. Piesa este executată neîngrijit. Mercur este una dintre zeitățile cele mai des reprezentate în toreutica romană. Din tipul cu hlamidă, fără petasos, avînd aripile crescute din păr, ținînd caduceul și punga, se cunosc exemplare mult mai bine executate din punct de vedere artistic, dar și piese asemănătoare cu cel prezentat aici, datate în general în secolul al III-lea al erei noastre, cronologie în care plasăm și piesa noastră [10].

3. Bronz masiv cu patină verde, descoperit la Durostorum, înălțimea 8,6 cm, înălțimea capului 1,4 cm, inv. 11 560, fig. 2, a, b; redă zeul în picioare, nud. Fața ovală, cu trăsături lucrate îngrijit, nasul drept, ochii mari, cu irisul punctat. Divinitatea este figurată fără barbă. Buclele coafurii sînt redate prin mici incizii, din mijlocul lor răsar aripile. Trunchiul lasă să se vadă mușchii toracelui și abdomenului, bine reliefați. Mîna dreaptă este ruptă de la încheietura palmei, în ea se afla probabil unul dintre atributele cunoscute, poate punga cu bani. Este o lucrare de bună calitate cu corpul proporționat, capul reprezentînd o șesime din trup.

Figurina face parte dintr-o cunoscută serie de piese în care zeul este înfățișat fără hlamidă și fără petasos. Aceste copii romane își au izvorul de inspirație în prototipuri grecești din secolul al V-lea e.n. [11]. Statueta poate fi datată în secolul al II-lea e.n., datare la care se oprește și J.M.C. Toynbee pentru o piesă descoperită în Britannia, care se aseamănă din multe puncte de vedere cu exemplarul în discuție [12].

4. Bronz masiv, descoperit la Pietroiu, înălțimea 2,6 cm. inv. 11 405, fig. 2, c; patină verde, corodat; înfățișează zeul în picioare gol. Trăsăturile feței, deși executate cu stîngăcie, schițează principalele elemente ale figurii: ochii incizați, gura și nasul. Petasosul lipsește, în schimb în mîna dreaptă ține punga cu bani iar în stînga se poate observa caduceul și probabil mantaua, care se confundă cu mîna. Picioarele lipsesc de la genunchi. Piesa provine din stînga Dunării, dintr-o zonă în care au mai fost descoperite materiale arheologice, unde fără îndoială a existat o așezare a populației autohtone [13]. Pare să fie ajunsă aici din dreapta Dunării dintr-unul din centrele romane din apropiere. Cum în vecinătate, pe malul sudic al fluviului, se află așezarea de la Izvoarele, presupunem că provine de aici. Existența în afara imperiului a unor asemenea obiecte este un lucru binecunoscut, atît pentru zonele mai îndepărtate, cît și pentru teritoriile învecinate acestui punct [14]. Piesa se înscrie în seria tipurilor mai puțin izbutite a reprezentărilor, asemănătoare cu alte exemplare cunoscute în restul imperiului [15].

---

[10] M. Velickovici, *Rimske sitna bronzane u Narodnom Muzeju*, Belgrad, 1972, p. 133, nr. 34; L. Ognenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia*, Sofia, 1975, nr. 116—118; J. Fitz, *La plastique de l'époque romaine en Pannonie*, Székesférvar, 1976, nr. 23.

[11] H. Sichterman, in *Enciclopedia dell'arte antica*, IV, Roma, 1961, p. 7, s.v. Hermes.

[12] J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1963, p. 134, nr. 21, pl. 33.

[13] A. Atanasiu, SCN, 5, 1971, p. 389.

[14] A. N. Zadoks-Josephus-Jitta, W. I. T. Peters, W. A. van Es, *Roman Bronze Statuettes from Netherlands*, I, Groningen, 1967, p. VI; Gh. Bichir, in *Thraco-Dacica*, București, 1976, p. 307, fig. 10 1—2; C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 586.

[15] L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, 108—111.

EROS

5. Bronz masiv, înălțimea 4,5 cm, înălțimea capului 1,1 cm, inv. 11 561, fig. 3, a, b; patină verde. Personajul nud aleargă cu piciorul stîng înainte, pe umeri sînt prinse două aripioare. Mușchii pectorali sînt marcați printr-o incizie, la fel și partea dreaptă și stîngă a toracelui. Fața este ovală, ochii mari, cu irisul punctat, nasul drept și gura mică. Părul bogat, cu moțul caracteristic în creștet, cade în bucle mari pe umeri. În mîna dreaptă, ridicată in sus ține o oglindă. Este a doua piesă din această categorie cunoscută la Durostorum, dar se deosebește de prima prin atributul ținut în mînă. Același atribut se regăsește și la o statuetă descoperită în Dacia Inferior la Romula [16]. Prin analogie cu piese similare o datăm în răstimpul secolelor II—III e.n.

GENIUS FAMILIARIS?

6. Bronz masiv, descoperit la Izvoarele, înălțimea 7 cm, inv. 11 571, fig. 3, c, d; cu patină brună, corodat. Personajul este redat în picioare, drapat cu o togă care este trecută peste cap. În mîna stîngă ține un *volumen*, cea dreaptă este fragmentară, în ea ar fi putut avea *patera*. Din cauza stării avansate de coradare, trăsăturile feței nu se mai disting. Putem totuși bănui că erau acelea ale unui bărbat matur.

Exemplare asemănătoare, redînd un *pater familias* în postura de oficiant, cu diferite atribute în mînă, sînt cunoscute în toată lumea romană fiind considerate ca personificînd un *genius familiaris* [17], identificare spre care înclinăm și noi. Nu putem exclude însă nici posibilitatea ca ea să înfățișeze un preot, după cum unii autori consideră a fi o serie de statuete asemănătoare din alte părți ale imperiului [18]. Aceste piese sînt în general datate în provinciile romane în secolele II—III e.n. O statuetă cu aceeași semnificație, dar care redă personajul cu trăsături juvenile, provine din dreapta Dunării în imediata vecinătate a Durostorumului [19].

MÎNĂ CU PATERĂ

7. Bronz masiv, lungimea 2,6 cm, inv. 10 718, fig. 4, a. Fragmentul a făcut parte dintr-o statuetă reprezentînd — după toate probabilitățile — o zeitate. Se cunosc mai multe divinități care au ca atribut patera, fără a putea, în cazul de față, să precizăm căreia îi poate fi atribuit fragmentul.

---

[16] C. C. Petolescu, Șt. Chițu, RevMuz 1974, p. 62, nr. 33.

[17] J. A. Hild, in DA, II_2, Paris, 1896, s.v. Genius, p. 1 490; W. Fuchs, in *Enciclopedia dell'arte antica*, III, Roma, 1960, s.v. Genio, p. 811.

[18] J. M. C. Toynbee, *op. cit.*, p. 149, pl. 53; H. Menzel, *op. cit.*, III, p. 43, nr. 90; P. Lebel, S. Boucher, *Bronzes figurés antiques*, Paris, 1975, p. 179, nr. 127.

[19] C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 586.

Fig. 3, a, b. Eros de la Durostorum; c, d. Genius familiaris (?) de la Izvoarele.

a

b

Fig. 4. a. Mînă cu pateră ; b. Fragment de statuetă de la Izvoarele.

FRAGMENT DE STATUETĂ

8. Bronz masiv cu patină verde, descoperit la Izvoarele, lungimea actuală 8 cm, inv. 11 565, fig. 4, b. Se păstrează o parte din gambă și din laba piciorului, mult alungită. La articulația labei se află un pinten. Este foarte probabil ca fragmentul să facă parte dintr-un postament de candelabru.

Bronzurile prezentate de noi aduc noi date în legătură cu arta provincială romană în cuprinsul secolelor II—III e.n. Piesele de la Izvoarele sînt primele bronzuri figurate cunoscute pînă acum din această așezare și constituie dovezi asupra dezvoltării așezării romane de aici pentru o perioadă cînd mărturiile arheologice sînt mai rare.

Cele trei piese de la Durostorum se alătură exemplarelor cunoscute, ridicînd la opt numărul descoperirilor de acest fel.

Figurina reprezentînd pe Eros este al doilea exemplar cunoscut aici, cele două exemplare sugerînd o frecvență relativ mare ale acestor divinități la Durostorum, fapt explicabil căci imaginile lui se găsesc în număr mare în toată lumea romană inclusiv în Dacia [20]. Cealaltă divinitate identificată sigur cu Mercur, atestată în zonă pentru prima oară, vine să se adauge numărului zeităților reprezentate plastic, cunoscute pînă acum de aici. Apariția lui nu are nimic surprinzător, deoarece statuetele acestui zeu se bucură de o largă răspîndire în așezările provinciei precum dealtfel și în tot restul lumii romane, vădindu-se o preferință deosebită față de el. Statuetele redînd pe Mercur, prezentate de noi, fac parte din același tip, zeul fiind înfățișat cu cele două atribute caracteristice — punga cu bani într-o mînă și caduceul în cealaltă —, cu aripioarele prinse direct de cap, în lipsa petasosului. Prezența hlamidei sau lipsa ei constituie principalul element de diferențiere. Din punct de vedere artistic, există însă între aceste piese mari deosebiri. Exemplarul de la Durostorum este o lucrare îngrijită ieșită din mîna unui meșter priceput ceea ce nu se mai constată la figurina de la Izvoarele, mult inferioară, fără calități artistice. Exemplarul descoperit la Pietroiu, lucrat rudimentar, lasă să se identifice cu greu imaginea lui Mercur. Rezultă deci că în zonă au circulat piese din serii diferite și probabil cu locuri deosebite de confecționare. Situația este similară pentru toate centrele din Moesia Inferior, unde această divinitate este cunoscută prin reprezentări diferite din punct de vedere artistic, de la piese foarte reușite, cum sînt cele de la Oescus, Vrača, Tomis, pînă la exemplarele lucrate rudimentar[21].

Genius familiaris (?), divinitate protectoare a familiei, prezent de o parte și de alta a Dunării — la Grădiștea și Izvoarele — atestă încetățenirea acestei divinități, specific romane, în așezările de pe limesul Dunării

---

[20] P. Lebel în Annales Littéraires de l'Université de Besançon, vol. 57, arh. 15, Paris 1962, p. 19, nr. 14; H. Rolland, *Supll. à Gallia*, Paris, 1965, p. 75, nr. 11; C. Pop, Sargetia, 9, 1972, p. 69, fig. 5; O. Floca, Materiale, 1, 1953, p. 767—768, fig. 11; O. Toropu, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 123 și fig. 3/1—3.

[21] V. Barbu, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 391; L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 91.

de Jos. Din punct de vedere stilistic exemplarul de la Izvoarele diferă de cel de la Grădiştea, înscriindu-se intr-o altă serie, mai des întîlnită, caracterizată printr-o redare mai clasică. Acest tip de reprezentare, pentru care nu excludem nici posibilitatea identificării cu un preot roman, este mai puţin cunoscut în regiunea Dunării de Jos, cele două piese fiind, după cunoştinţele noastre, primele exemplare.

Ca şi Mercur, Apollo a fost deseori înfăţişat în bronz. El apare în diferite ipostaze cu atribute deosebite, numeroase piese fiind descoperite peste tot în lumea romană. Apollo de la Izvoarele, mai izbutit decît statueta de la Durostorum, poate fi socotită printre piesele reprezentative, din întreaga provincie, alături de exemplarele de la Malko, Drjanova, Augusta Traiana şi Svilengrad. Este de bună seamă produsul unui atelier cu tradiţii în prelucrarea bronzului, greu de identificat în stadiul actual al cercetărilor.

Din seria bronzurilor figurate de la Durostorum şi Izvoarele se remarcă lipsa unor divinităţi feminine. Fără îndoială că ele au existat, iar viitoarele descoperiri le vor aduce la lumină. Totuşi acest lucru confirmă, o dată în plus, faptul că între statuetele din bronz descoperite în Moesia Inferior numărul divinităţilor feminine este mult scăzut faţă de cele masculine [22].

Prezenţa unor bronzuri romane în două locuri în stînga Dunării în imediata vecinătate a castrelor romane din dreapta fluviului, confirmă cu noi dovezi existenţa legăturilor între imperiu şi aşezările indigene de pe celălalt mal.

Noile descoperiri nu contribuie însă la rezolvarea unei probleme importante legate de aceste mici monumente de cultură materială antică, aceea a atelierelor de fabricaţie. Larga circulaţie în toate provinciile imperiului, marea asemănare între ele, îngreuiază posibilitatea stabilirii numai pe bază stilistico-tipologică a locului de producere. Analizele metalografice urmează să aducă în această direcţie rezultate mai concludente, dar descoperirea unor ateliere de prelucrare a bronzului rămîne dovada cea mai sigură. Din nefericire, pînă în momentul de faţă în nici unul din punctele în discuţie nu au fost făcute asemenea descoperiri. Sîntem îndreptăţiţi, totuşi, să presupunem la Durostorum — unul din centrele însemnate ale provinciei —, în perioada secolelor II—III e.n., existenţa unui complex meşteşugăresc. Ipoteze similare au fost emise şi pentru alte centre din Moesia Inferior [23]. Rămîne ca descoperiri viitoare să le sprijine sau să le infirme.

Evidenta asemănare a bronzurilor figurate de la Durostorum şi Izvoarele cu exemplare din cuprinsul întregului imperiu demonstrează uniformizarea unor aspecte importante din arta romană, caracterizată în apariţia şi circulaţia unor piese similare în regiuni foarte diferite ale lumii romane.

---

[22] L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 165.

[23] V. Barbu, *op. cit.*, p. 101; L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 17 şi 167.

NOUVEAUX BRONZES ROMAINS DU SUD-OUEST DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Les statuettes presentées ont été récoltées sur le territoire de deux importants centres du limes bas-danubien : Durostorum et Izvoarele, lieux où on suppose avoir été l'antique Sucidava de la Mésie Inférieure. Une seule pièce provient d'un site autochtone placé au bord de la rive gauche de Borcea, aujourd'hui dans le périmètre du village Pietroiu. Les statuettes représentent des divinités du panthéon gréco-romain. Les deux dernières sont des fragments de statuettes, l'un représente une main avec une patère qui a appartenu à une divinité non identifiée, l'autre un pied d'homme stylisé qui est peut-être le socle d'un candélabre.

La statuette d'Apollon fait partie de la série des imitations romaines des Ier—IIe siècles de n.è. d'après des modèles grecs de la première partie du Ve siècle av.n.è. La pièce est datée du IIe siècle de n.è.

Les trois représentations de Mercure — attestées pour la première fois dans la zone — se rapprochent du point de vue typologique : le dieu tient dans ses mains la bourse et le caducée, les ailes se rattachent directement à la chevelure. Mais l'exécution diffère d'une pièce à l'autre, celle de Durostorum, datée du IIe siècle de n.è., est exécutée avec adresse, tandis que les pièces d'Izvoarele et de Pietroiu sont exécutées d'une façon rudimentaire et sont datées du IIIe siècle de n.è.

Eros, bien connu par de nombreuses découvertes dans toutes les provinces de l'Empire aux IIe et IIIe siècles, est la deuxième pièce de Durostorum et diffère de la première par l'attribut qu'elle porte, le miroir.

On suppose que la statuette qui représente un *pater familias* en posture d'officiant personnifie un *genius familiaris*. On ne peut pas exclure l'hypothèse avancée par d'autres auteurs, pour des pièces semblables, qui les identifient à des prêtres romains.

L'évidente ressemblance des bronzes figurés de Durostorum et d'Izvoarele avec d'autres exemplaires de la Mésie Inférieure et des autres provinces de l'Empire prouve l'uniformisation de certains aspects importants de l'art des provinces aux IIe et IIIe siècles.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. a, b Apollon d'Izvoarele; c, d Mercure d'Izvoarele.
Fig. 2. a, b Mercure de Durostorum; c Mercure de Pietroiu.
Fig. 3. a, b Eros de Durostorum; c, d Genius Familiaris (?) d'Izvoarele.
Fig. 4. a Main avec une patère; b fragment de statuette d'Izvoarele.

BISERICA PALEOCREȘTINĂ DE LA SLĂVENI-OLT

DE

D. TUDOR

În cursul săpăturilor arheologice din pretoriul castrului roman de la Slăveni (com. Gostavăţ, jud. Olt) s-au descoperit, în 1963, urmele unei clădiri care aparţine cultului creştin din secolul al IV-lea e.n. [1]. Se ridicase peste ruinele romane între curtea pretoriului *(atrium)*, peste centrul „sălii sacre" *(peristylum)*, pînă la marginea capelei *(sacellum)* situată în centrul laturii de vest *(oecus)*. Această clădire tîrzie are o lungime de 16 m şi o lăţime de 7 m. Dacă mai adăugăm şi raza absidei capelei păgîne, refolosită de biserică ca altar, lungimea ei totală depăşea 21 m. Avea aceeaşi orientare ca şi pretoriul, adică NE—SV, cu altarul (vechiul *sacellum*) păgîn înspre apus *(fig. 1)*.

Ea fusese construită rudimentar, din fragmente de piatră, bucăţi de cărămizi şi de ţigle legate cu lut cleios. Zidăria nu poseda fundaţii, avea lăţimea de 0,60 m şi se păstra pe o înălţime ce nu depăşea 0,30 m. Din nefericire, peste tot fusese răscolită pentru extracţia de material necesar unor construcţii moderne, ceea ce ne lipseşte de elemente stratigrafice. Lipsa temeliilor şi modestia tehnicii de zidărie ne pot duce la concluzia că pereţii clădirii se ridicaseră din bîrne de lemn, aşa cum se realizaseră în 205 e.n. şi barăcile soldăţeşti ale castrului [2].

Un cuptor cu boltă şi o vatră, ambele de origine românească, tîrzie, s-au putut identifica în colţul de NV (fig. 1, CV). Pe lîngă acestea s-au cules zeci de fragmente de bronz ce proveneau de la statui romane sparte cu ciocanul pentru a fi retopite [3].

În cuprinsul acestei clădiri tîrzii s-au cules multe fragmente ceramice romane din secolele II—IV e.n. Cele de culoare negricioasă şi cu pasta amestecată cu mici grăunţe de nisip sînt specifice secolului al IV-lea e.n.

În problema ce ne interesează, ca descoperiri notăm următoarele :

1. Aşchie detaşată dintr-o placă de calcar încadrată de un profil pe partea stîngă [4]. S-a găsit în vecinătatea absidei (fig. 1, *crucea)*. În starea actuală acest fragment este de mărimea : 0,075 × 0,07 × 0,02 m

---

[1] Construcţie semnalată la D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, Bucureşti, 1978, p. 306 şi 465 (prescurtată în continuare *OR*⁴).

[2] *OR*⁴, p. 306—307.

[3] Material inedit ce urmează a fi publicat împreună cu alte descoperiri în monografia *Slăveni*, I (în colaborare cu Gh. Popilian şi Octavian Toropu).

[4] Semnalată de D. Tudor, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 12—13, nr. 3, fig. 2/8 şi *OR*⁴, *loc. cit.*

S C I V A, tomul 30, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1979, p. 453—458

(fig. 2). Pe o faţă a acestei plăci (lustruită cu grijă) se vede sculptată în relief o *tabula* de la care se mai păstrează o mică *ansa* trapezoidală (pe partea stîngă a cadrului). În centrul fragmentului se conservă (gravată în adînc) cea mai mare parte dintr-o *crux monogrammatica* de o formă caracteristică secolelor IV—VI. Crucea are rupte numai capetele braţului inferior şi a celui din dreapta. Pe braţul superior al crucii apare la vîrf litera elină *P*, iar cel din stînga se încheie cu o lăţire în formă de trapez. Se citeşte:

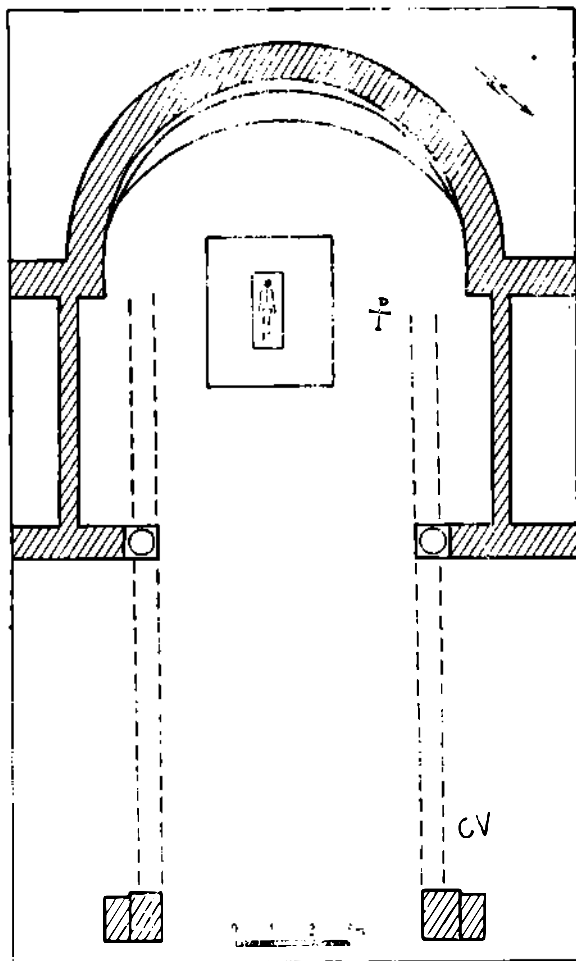

Fig. 1. Biserica paleocreştină de la Slăveni.

XP(ιστός)

Nu încape nici o îndoială că avem în faţă o monogramă creştină sculptată într-o formă specifică secolelor IV—VI e.n.[5].

2. În fostul tezaur subteran din pretoriu *(aerarium)* a fost identificat un mormînt, de asemenea răscolit *(fig. 1)*. Mortul era depus pe fundul fostei încăperi a tezaurului păgîn, într-un coşciug improvizat din ţigle romane. Nu poseda nici un fel de inventar. Se găsea cu faţa orientată spre răsărit. După schelet era un om matur. Notăm că în pretoriu şi în restul castrului, în cele 13 campanii de săpături arheologice, nu s-au descoperit nici un fel de înhumări. Cel din *aerarium* este unic şi aşezat cu grijă la un loc de cinste. Avem deci o înhumare specială, dintr-o epocă tîrzie, de care a putut beneficia un martir (?) sau un slujbaş de seamă al bisericii.

---

[5] *Ibidem*; cf. şi C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, ed. a II-a, Paderborn, 1913, p. 265; Orazio Marucchi, *Manuale di archeologia cristiana*, ed a IV-a, Roma, 1933, p. 209; Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII, descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 349, nr. 399; I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*. Roma, 1977, p. 108, nr. 75, fig. 32.

Castrul roman de la Slăveni s-a construit prima dată din pămînt, în epoca lui Traian, apoi a fost dotat cu zidărie de cărămidă, în anul 205 e.n. În forma actuală, pretoriul său datează din epoca lui Septimius

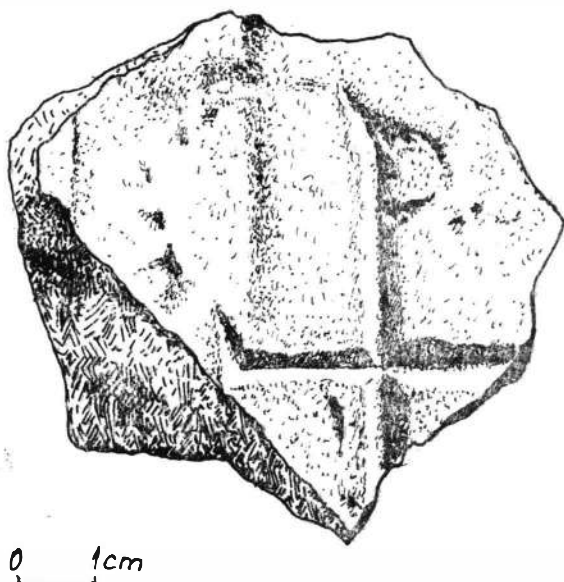

Fig. 2. *Crux monogrammatica* descoperită în biserică.

Severus. El a fost ocupat permanent de o garnizoană pînă la mijlocul secolului al III-lea e.n. [6]. În urma unei invazii goto-carpice de la finele domniei lui Filip Arabul (244—249), el a fost părăsit definitiv[7]. Nu a fost restaurat nici în epoca constantiniană, cînd stăpînirea romană s-a extins în întreaga zonă de cîmpie olteană, pînă la Brazda lui Novac de nord. Monedele şi resturile ceramice găsite izolat în castru în cursul recentelor campanii de săpături arheologice ne asigură prezenţa unei populaţii daco-romane la Slăveni, în secolele IV—V e.n. [8].

Din această vreme, urme creştine s-au putut identifica în zona de sud-est a cîmpiei oltene, la Sucidava (Corabia-Celei) [9] şi la Romula Malva [10] (ambele în jud. Olt). Sub protecţia stăpînirii romane, în această zonă s-au putut ridica modeste locaşuri de cult creştin. Prin intermediul Sucidavei, centrul creştin cel mai apropiat, misionarii trimişi de către episcopia din Oescus (Ghighen, la vărsarea Iskerului, în Bulgaria) au putut activa în aceste centre pentru răspîndirea creştinismului [11].

Biserica de la Slăveni s-a ridicat peste ruinele pretoriului roman care la acea vreme se păstrau pe o înălţime destul de mare [12]. Deoarece

---

[6] *OR*[4], p. 301—307.

[7] D. Tudor, *Distrugerea castrului roman de Slăveni pe Olt*, în *Historica*, I, Craiova, 1970, p. 67—83.

[8] Gh. Popilian, *Aspecte ale circulaţiei monetare în castrul şi aşezarea romană de la Slăveni pe Olt*, în Oltenia, I, Craiova, 1974, p. 72—81.

[9] *OR*[4], p. 464—465 şi I. Barnea, *op. cit.*, p. 116 şi 179.

[10] *Ibidem.*

[11] D. Tudor, *Prima bazilică creştină descoperită în Dacia traiană*, Iaşi, 1948, p. 21.

[12] *OR*[4], p. 305—306.

în planul bisericii trebuia prevăzut un altar semicircular, s-a ales pentru acesta fosta capelă păgînă din pretoriul castrului. În ruinele pretoriului s-au descoperit numeroase fragmente de reliefuri păgîne. Se pare că au fost sparte şi împrăştiate odată cu construcţia bisericii [13]. Absida capelei păgîne romane poseda o deschidere de 9,50 m, fiind înconjurată cu un zid de cărămidă gros de 0,70 m legat cu mortar *(fig. 1)*. Fusese pavată cu mari cărămizi pătrate (0,52 × 0,52 × 0,08 m), prinse de un pat cu mortar. Acest paviment s-a păstrat şi în perioada bisericii creştine, ca pardoseală pentru altar. Cu toate distrugerile ulterioare, părţi ale lui încă se mai menţineau *in situ* pe timpul campaniei de săpături din 1963.

În faţa acestui *sacellum* şi parţial sub el, se amenajase subteran, în 205 e.n., obişnuitul *aerarium*. Avea mărimea de 3,30, 3,95 m, în forma unei gropi patrulatere, zidită cu cărămidă. Rostul acestui *thesaurus* era de a păstra fondurile băneşti ale garnizoanei şi economiile depuse de soldaţi din soldă. Pentru edificiul creştin din veacul al IV-lea, el nu mai putea avea această întrebuinţare şi fusese astupat cu pămînt. Acest loc subteran putea servi însă pentru înhumări creştine, destinat unor personaje bisericeşti de seamă. Faptul că în centrul lui fusese depus numai un singur mort face dovada importanţei acestui anonim, îngropat acolo după ritualul creştin.

În dreapta şi în stînga *aerarium*-ului se găseau mai multe încăperi. În epoca de funcţionare a pretoriului ele fuseseră destinate pentru *officia* cu încălzire la subsol, prin *hypocaustum*. În veacul al IV-lea erau ruinate şi n-au mai fost refolosite [14].

Sala cea mare a bisericii *(naos)*, extinsă de lîngă altar pînă la zidul cel vestic de la fostul *atrium*, era destul de încăpătoare şi putea adăposti numeroşi credincioşi. Cele două ziduri laterale ale ei încălecau două baze de coloane situate de o parte şi de alta a intrării spre altar *(fig. 1)*. Ca formă şi mărime, bazele sînt identice cu cele ce mărgineau coridorul dintre *atrium* şi *armamentarium*, deci aparţin anului 205 e. n. [15]. În epoca castrului severian aceste două baze susţineau coloane masive, pe ale căror capete superioare se sprijinea un arc sau o arhitravă, pe sub care se pătrundea spre *aerarium* şi *sacellum*. Odată cu construcţia bisericii, această intrare monumentală a fost suprimată. Au rămas *in situ* numai cele două baze care prezintă azi puternice urme de incendiu (fig. 1). Sala destinată ca *naos* fusese pavată cu cărămizi. Ea se termina la răsărit pe linia fostului zid despărţitor dintre *atrium* şi „sala sacră". Pe această parte funcţiona, desigur, intrarea în biserică. La colţurile estice ale ei s-au descoperit, alăturate, cîte două lespezi de calcar (inegale), dintre care cele mai mari măsoară 0,95 × 1,25 m. Ele au fost fixate acolo în veacul al IV-lea, ca element de legătură a zidurilor de la colţurile edificiului. Dacă intrarea poseda însă două canaturi (fiecare cu lăţime de aprox. 3 m), în acest caz, respectivele lespezi putuseră servi pentru susţinerea uşorilor porţilor.

---

[13] D. Tudor, *Collegium duplariorum* în Latomus, XXII, 1963, p. 242.

[14] O descriere amănunţită a ruinelor pretoriului se va da în monografia *Slăveni*, I (în pregătire).

[15] *OR*[4], p. 305 şi fig. 88/2.

S-ar putea obiecta că altarul bisericii de la Slăveni trebuia să fie spre răsărit, aşa cum se întîlneşte la majoritatea bazilicilor paleocreştine. În epoca constantiniană însă, o atare orientare nu era obligatorie. Se pot cita în această privinţă: bazilica „Învierii" de la Ierusalim, bazilica episcopului Paulin din Tyr şi vechile bazilici din Roma, a Sf. Petru şi a Lateranului, care au altarul către vest [16].

În privinţa originii plăcii fragmentare decorate cu *crux monogrammatica*, rostul ei se poate explica foarte uşor. Ea provine de la îngrăditura denumită *cancelli* de către latini [17]. Asemenea balustradă separa altarul de sala bisericii. Lespezile din care se compunea se decorau adesea cu simboluri creştine, în special cruci, care se repetau de la un capăt pînă la altul. În cursul săpăturilor s-au descoperit multe fragmente de atare plăci, însă fără nici un fel de ornamente sau simboluri creştine pe ele. Aceste plăci din care se compuneau *cancelli* au putut fi uşor demontate şi transportate în altă parte, de îndată ce biserica a intrat în ruină. Cu prilejul desfacerii balustradei s-a rupt numai acest fragment, element hotărîtor pentru identificarea în acest loc a unei biserici paleocreştine.

Biserica respectivă s-a putut construi pe timpul domniilor lui Constantius al II-lea (337—361) sau Valens (364—378). De la primul împărat s-au descoperit mai multe monede în castru (inedite). Ea a funcţionat cel puţin pînă în timpul marii perturbări produse la Dunărea de Jos de invazia hunică, cînd scutul ce proteja graniţa imperiului la nord de fluviu — Brazda lui Novac de N — a fost destrămat [18].

Biserica paleocreştină de la Slăveni prezintă o importantă descoperire arheologică. Ea documentează cimentarea puternică a creştinismului la nord de Dunăre în secolele IV—VI e.n., ceea ce, pentru acele vremuri, constituia un factor cultural de seamă. Mărimea clădirii (7 × 21 m) ne indică şi pe a comunităţii creştine de la Slăveni. În al doilea rînd, prin ea se atestă prezenţa în număr mare a populaţiei daco-romane, rămasă pe loc după evacuarea aureliană (275). Avem în faţă un nou document pentru controversata problemă a romanizării şi a celei de-a doua continuităţi din Dacia traiană.

Pînă în prezent, biserica paleocreştină de la Slăveni-Olt rămîne cel mai vechi locaş creştin de cult de la nord de Dunăre, datat în secolele IV—VI e.n. Va fi urmată de bazilica creştină din secolul al VI-lea construită în cetăţuia Sucidavei [19].

---

[16] Informaţii date de colegul Ion Barnea.

[17] Kaufmann, *op. cit.*, p. 192—193.

[18] *OR*[4], p. 454—455 cu bibliografia de la p. 469.

Colegul Ion Barnea îmi atrage atenţia că înhumările în bazilicile creştine se practică numai începînd cu secolele V—VI. În acest caz, mormîntul din biserica de la Slăveni poate fi mai tîrziu decît secolul al IV-lea e.n. Din păcate, pînă acum, nu s-au descoperit la Slăveni resturi ceramice şi monetare posterioare acestui veac. Ar fi totuşi posibil ca biserica respectivă să fi funcţionat şi în secolele V—VI?

După părerea noastră oasele scheletului respectiv aparţin unui martir, fiind aduse mai tîrziu din altă parte şi depuse în locul respectiv. În această privinţă se pot aduce ca analogii relicvele celor patru martiri descoperite în cripta bazilicei paleocreştine de la Niculiţel (jud. Tulcea). Acelea au fost depuse acolo în a doua jumătate a secolului al IV-lea; cf. I. Barnea, *op. cit.*, p. 92.

[19] D. Tudor, *Prima bazilică...*, passim.

UNE ÉGLISE PALÉOCHRÉTIENNE DÉCOUVERTE À SLĂVENI SUR L'OLT

RÉSUMÉ

Pendant la campagne de fouilles archéologiques de l'année 1963, on a découvert les traces d'une église datant du IVe siècle, dans le camp romain de Slăveni sur l'Olt. Cette église était construite dans l'ancien *praetorium* du camp romain, dont le *sacellum* fut transformé en autel chrétien (fig. 1).

Elle mesurait 21 m en longueur, 7 m en largeur et était orientée SV—NE *(fig. 2)*. Sur un modeste mur construit avec des fragments de pierres et de briques romaines liés avec de la terre et sans fondations, on a érigé un édifice en bois.

Dans les décombres de l'église on a trouvé une *crux monogrammatica* gravée sur une plaque en pierre (fig. 2) et des fragments céramiques spécifiques du IVe siècle.

Le fragment avec la croix appartenait à des *cancelli*.

L'ancien *aerarium* du camp était occupé par un sarcophage en tuilles qui conservait un squelette humain (martyr ?).

Cette église paléochrétienne est la plus anncienne connue au nord du Danube, en Dacie. Elle date du temps de Constance II (337—361) et fut détruite probablement à la fin du règne de Valens (pendant les invasions gothiques), ou par Attila (442—447).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. L'église paléochrétienne de Slăveni.
Fig. 2. *Crux monogrammatica*, découverte dans l'église.

ANNA RADUNCHEVA, *Prehistoric Art in Bulgaria, from the fifth to the second Millenium BC*, B.A.R. Supplementary Series, 13, Oxford, 1976, 53 p. + 102 fig. pe 30 de planşe

După cum se arată în introducere, scopul acestei lucrări este să dea o imagine generală a evoluţiei artei preistorice în Bulgaria şi să se discute pe cit posibil realizările străvechilor artişti în domeniul ceramicii, picturii şi sculpturii (deşi pictura este aproape exclusiv un complement al ceramicii). Ceramica reprezintă realizările de cea mai înaltă valoare artistică ale epocii şi de aceea lucrarea va începe cu acest domeniu şi după aceea vor fi discutate sculpturile antropomorfe şi zoomorfe, precum şi amuletele.

De-a lungul întregii perioade studiate, spune autoarea, se pot observa atît asemănări, cit şi surprinzător de mari deosebiri în tradiţiile culturale ale populaţiei din Bulgaria între 5000 şi 2000 î.e.n. Dar faptul că autoarea pune ca limită iniţială, atît în text, cit şi în titlu data de 5000 î.e.n. surprinde, deoarece primul capitol va fi intitulat (cu dreptate dealtfel) ,,mileniul al VI-lea î.e.n.", iar în partea finală se ocupă şi cu manifestări artistice din mileniul al II-iea î.e.n.

Faptul că in Bulgaria nu s-au găsit opere de artă paleolitică (şi nici din perioada epipaleolitică-mezolitică) o îndreptăţeşte pe autoare să spună că nu se poate vorbi de o continuitate intre arta paleolitică in general şi aceea neolitică din Bulgaria, concluzie justificată şi după părerea noastră.

Se afirmă apoi că în volumul acesta se încearcă pentru prima dată elucidarea legăturilor dintre structura societăţii, viaţa economică şi viaţa spirituală — afirmaţie numai în mică parte valabilă — şi în acelaşi timp este prima incercare de tratare sintetică a realizărilor artistice ale locuitorilor preistorici ai actualului teritoriu al Bulgariei. Credinţele religioase au avut o influenţă puternică asupra operelor artiştilor preistorici, iar interpretarea operei de artă e in funcţie de epoca în care a fost realizată — adevăruri binecunoscute dealtfel.

Capitolul ceramicii neolitice începe cu precizarea că în formă şi decor schimbările sînt uneori gradate dar alteori bruşte, fără legătură cu perioada anterioară. Trecerea în revistă a ceramicii neolitice e făcută în primul rînd în funcţie de succesiunea stratigrafică de la Karanovo; în mileniul al VI-lea, culturile Kremikovci şi Karanovo I (dar în text I este omis); la mijlocul mileniului al V-lea, cultura Karanovo II; in a doua jumătate a mileniului al V-lea, cultura Karanovo III; la sfîrşitul mileniului al V-lea şi începutul mileniului al IV-lea, cultura Kaloianoveţ-Karanovo IV; in prima jumătate a mileniului al IV-lea, cultura Karanovo V, iar în a doua jumătate a aceluiaşi mileniu al IV-lea, cultura Karanovo VI-Kodjadermen.

Pentru fiecare din aceste perioade sînt studiate formele şi ornamentele, subliniindu-se diferenţele atît între culturile sincrone, cit şi intre diferitele perioade, arătindu-se că cele mai desăvîrşite realizări în domeniul ceramicii se situează în neoliticul vechi. În legătură cu motivele decorative se insistă asupra realizărilor deosebite din domeniul ceramicii pictate Kremikovci, atît în ceea ce priveşte unele forme (în special vasele ,,în formă de lalea"), cit şi in privinţa motivelor geometrico-spiralice. Se spune, pe de altă parte, că în NV Bulgariei apare pentru prima dată încă din neoliticul timpuriu motivul crucii şi al crucii gamate, despre care ,,se crede că simbolizează lumina soarelui care dă viaţă şi mişcarea veşnică a naturii...", formulare ce ni se pare cel puţin nepotrivită pentru neoliticul timpuriu. Autoarea mai e de părere că prima ceramică specifică culturii Kremikovci apare in perioada în care în Anatolia evolua cultura veche Hacilar şi astfel e posibil: cultura Kremikovci să fie anterioară culturii Karanovo I, deşi nu există probe stratigrafice. Se ştie însă că ceilalţi arheologi bulgari socotesc (credem pe drept) cultura Kremikovci un aspect cu totul înrudit cu Starčevo şi sincron cu celelalte culturi din aceeaşi etapă ale SE Europei. Autoarea mai afirmă că, deoarece la sud şi la vest de Rodope, in sudul Bulgariei, s-au descoperit aşezări din etapa timpurie Hacilar, este posibil ca primii locuitori neolitici ai Bulgariei să fi apărut aici în această etapă. Dar nu se dă nici o referinţă bibliografică pentru aceste presupuse aşezări de tip Hacilar şi după cîte ştim G. I. Georgiev n-a vorbit niciodată în lucrările sale despre ele.

În ceea ce este numit neoliticul mijlociu (Karanovo II), decorul pictat, aşa de caracteristic fazei anterioare, ar dispărea, menţio-

nîndu-se în schimb apariţia „altarelor” triunghiulare decorate cu motive geometrice incizate şi incrustate cu alb şi insistîndu-se în special asupra formelor ceramice. Totuşi G. I. Georgiev a afirmat clar în lucrările sale că primele două straturi de la Karanovo ar fi identice.

În perioada de sfîrşit a neoliticului (după concepţia autoarei) adică în timpul fazei Karanovo III, viziunea artistică se schimbă, fiind folosite alte metode pentru a o reprezenta; acum apar elemente străine de tradiţia veche — ceramica cenuşie, alte forme, decor plisat. Şi plastica diferă de perioadele precedente, ceea ce o determină pe autoare să afirme — de data asta credem cu dreptate — că tradiţia ei artistică îşi are originile departe de Bulgaria, fiind adusă aici de un mare grup de imigranţi. Nu se aminteşte însă numele sub care e cunoscută această cultură — Veselinovo — şi nici faptul că ea e sincronă cu Vinča timpurie (se ştie că G. I. Georgiev o consideră înrudită cu cultura Dudeşti din România şi afirmă că derivă din Karanovo II, în timp ce Karanovo IV ar fi paralelă cu Vinča, sincronism ce nu ni se pare valabil pentru Vinča A).

Cultura Kaloianoveţ-Karanovo IV este atribuită unei perioade de tranziţie spre eneolitic, autoarea deosebindu-se astfel din nou de G. I. Georgiev, care o consideră tot neolitică. Avînd în vedere grosimea mică a straturilor de cultură ale acestei faze, se face afirmaţia că populaţia care a creat această cultură a „dominat” puţin timp în Bulgaria şi a avut o influenţă redusă. Vechea tradiţie a tehnicii şi a decorului ceramicii a dispărut acum complet, formele devin stereotipe, motivele vechi au fost uitate, iar cultura aceasta în ansamblu este considerată „mai degrabă primitivă”. Pare însă ciudat că autoarea se referă pentru această cultură la ornamente incizate, cînd se ştie că în această fază apare şi decorul excizat incrustat cu alb (dealtfel şi singurul vas ilustrat în volum din această fază — fig. 24 — nu este decorat cu incizii, ci cu şănţuleţe tipice, uşor excizate) şi nici nu aminteşte că în general această cultură este considerată Proto-Mariţa.

Şi în legătură cu decorul excizat specific al fazei Karanovo V — cultura Mariţa din SV Bulgariei — autoarea vorbeşte tot de „decor în benzi incizate”, deşi aminteşte apoi şi de cel excizat (numit *engraved*), scoţîndu-se însă just în evidenţă varietatea motivelor geometrice, a combinaţiilor, ca şi prezenţa decorului pictat cu roşu-galben, cu alb şi uneori cu negru, precizîndu-se că, spre mijlocul acestei faze, ceramica *engraved* este combinată cu ornamentarea cu grafit, care o înlocuieşte apoi treptat pe cea de tip vechi. Formele sînt şi ele deosebite şi elegant modelate. În NE Bulgariei, în regiunile Russe şi Şumen, olarii adoptă însă în decorul cu grafit „un stil diferit care nu se găseşte în restul ţării”, fără a arăta că ornamentarea excizată şi formele de acolo aparţin fazei Vidra a culturii Boian, care s-a extins şi la sud de Dunăre. Altă zonă deosebită este aceea din SV Bulgariei, unde se întîlneşte acelaşi grup cultural ca şi în Macedonia şi Grecia, fără a se preciza însă despre ce grup cultural este vorba. În sfîrşit, în NV Bulgariei a evoluat în acest răstimp cultura Gradeşniţa, cu vase în special piriforme şi cu decor in cadre (autoarea le spune arii decorative) cu motive diferite, în special meandrice. În fapt se pare că această „cultură” este o variantă foarte apropiată a culturii Vinča din faza B-început de C, avînd multe elemente comune cu aşezarea de la Rast din Oltenia.

Oricum, fiecare grup cultural are un stil decorativ, forme şi tehnică deosebite, fiind probabil vorba de „triburi înrudite dar cu tradiţii culturale diferite”, deşi după părerea noastră este greu de constatat vreo înrudire între grupa Gradeşniţa şi grupa Mariţa.

În eneoliticul tîrziu — corespunzînd perioadei în care s-a dezvoltat cultura Karanovo VI-Kodjadermen — în sudul Bulgariei e aproape imposibil să se facă vreo deosebire între formele ceramice din prima şi cele din a doua jumătate a acestei perioade. În schimb în celelalte regiuni există deosebiri clare între cele două etape. Decorul geometric şi spiralic cu grafit este foarte frecvent, fiind uneori combinat cu caneluri. Altă categorie de ornamente o formează proeminenţele, dar nu se vorbeşte nimic de decorul incizat, după cum nici de data aceasta nu se aminteşte de numele universal cunoscut al acestei culturi — Gumelniţa.

În ceea ce priveşte epoca bronzului, autoarea adoptă cunoscuta poziţie a colegilor bulgari, care nu intercalează o perioadă de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului, trecînd direct de la ultima etapă a eneoliticului la prima epocă a bronzului. Aceasta din urmă ar începe brusc, purtătorii culturii bronzului timpuriu aşezîndu-se pe tellurile eneolitice după un anumit interval de timp, ceea ce dovedeşte că „tradiţia culturală a locuitorilor Bulgariei în mileniul al III-lea nu are nimic comun cu aceea a predecesorilor”. După cum se vede, deşi nu se precizează, întrucît eneoliticul se termină cu a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., iar bronzul timpuriu începe în mileniul al III-lea, se operează cu cronologia înaltă, desigur ţinîndu-se seama de analogiile cu Troia I, iar pentru eneolitic de datele C 14. Trebuie însă precizat că cel puţin în NE Bulgariei există descoperiri care indică limpede şi acolo

existenţa culturii Cernavoda, care nu este în nici un fel amintită în text.

În prima jumătate a epocii bronzului se răspîndeşte în Bulgaria „decorul în şnur" şi cel cu impresiuni, şi unul şi celelalte umplute cu incrustaţie albă sau galbenă, deşi bineînţeles acestea nu sînt singurele tehnici decorative, deoarece se întîlneşte şi decorul în relief. Este totuşi de mirare că autoarea nu dă nici o explicaţie în legătură cu căile şi cauzele apariţiei decorului în şnur, deşi în concluzii spune că e vorba de elemente străine.

Procesul îmbunătăţirii realizărilor artistice ale olarilor se continuă şi în a doua jumătate a epocii bronzului, cum dovedesc intre altele vasele „kantharoi" de la Junatice. De asemenea activitatea olarilor de la sfîrşitul celei de-a doua jumătăţi a epocii bronzului prezintă interes, după cum rezultă mai ales din „tradiţia ceramică descoperită la Novo Selo, în provincia Vidin". Dar nu se spune in nici un fel că e vorba de ceramica culturii Zuto-Brdo-Girla Mare-Cirna a marelui grup de cîmpuri funerare de la Dunăre. Dealtfel cu aceasta s-a depăşit mult anul 2000 î.e.n., indicat in titlu, ţinind seama că această cultură se situează mai ales în a doua jumătate a mileniului al II-lea. î.e.n.

Studiul artei ceramicii preistorice se încheie cu cîteva consideraţii generale asupra schimbărilor ce au avut loc la sfîrşitul mileniului al IV-lea şi începutul mileniului al III-lea, cînd au apărut triburi noi, cu culturi mai puţin evoluate, realizările artistice anterioare dispărînd complet şi fiind înlocuite cu altele mult mai primitive.

Partea a doua a volumului — sculptura — începe cu „reprezentările umane", materialul fiind tratat cam in aceleaşi capitole ca şi ceramica.

Statuetele antropomorfe neolitice sînt modelate în special din lut, iar in eneolitic, pe lingă lut (dar această precizare lipseşte din text), se intilnesc statuete de os, marmură şi in unele cazuri de aur. După marele avînt al activităţii creatoare sculpturale din eneolitic, absenţa aproape totală a sculpturilor antropomorfe în epoca timpurie a bronzului este socotită surprinzătoare — ceea ce totuşi credem că n-ar trebui să ne mire, de vreme ce s-au schimbat credinţele religioase; se aminteşte apoi că ele nu se mai găsesc decît la sfîrşitul ultimei perioade a bronzului, în zona dunăreană a Bulgariei, României şi Serbiei, afirmaţie însă nu tocmai exactă pentru România, căci în ţara noastră s-au descoperit statuete antropomorfe şi în alte regiuni, aparţinînd altor culturi, chiar dacă ele sînt puţine.

Trecîndu-se la descrierea tipurilor de statuete, se arată că în culturile Kremikovci şi Karanovo I şi II ele sînt foarte puţine, sexul fiind foarte rar indicat, iar celelalte detalii anatomice nefiind întotdeauna îngrijit modelate. Sculptorii neolitici se conduc după o serie de reguli de care se îndepărtează numai rareori. În afară de piesele în rondebosse, în Bulgaria, ca şi in restul SE Europei, se întîlnesc reprezentări antropomorfe in relief pe ceramică, dar in aceste cazuri se spune că artistul ar fi acordat „mare atenţie caracteristicilor sexuale", şi totuşi reliefurile sînt schematizate...

Figurinele feminine sînt întotdeauna legate de „actul procreării", partea centrală a corpului fiind îngroşată şi indicînd graviditatea. Este vorba de un cult al „conceperii şi al naşterii omului", larg răspîndit în viaţa populaţiilor neolitice, şi de „ideea naşterii unor generaţii succesive de oameni şi de garanţia victoriei omului asupra naturii şi a elementelor" (!). Cu toate aceste formulări cam prea anacronice şi deci necorespunzătoare, autoarea are dreptate cind vorbeşte de un cult al zeiţei-mame („zeiţa purtătoare de copil") răspîndit pină în Asia Anterioară, diferenţele regionale fiind de importanţă secundară.

Statuetele de piatră şi de marmură din aceeaşi epocă sînt rare şi total stilizate.

În cultura Karanovo III aspectul statuetelor se schimbă, nemaiîntîlnindu-se exagerarea părţii centrale a corpului şi a şoldurilor, atît statuetele feminine, cit şi cele masculine avînd o formă prelungă, cilindrică, iar capul reprezentat ca un disc elipsoidal.

Statuetele masculine sînt mai îngrijit modelate, una dintre ele fiind pictată policrom. Această schimbare bruscă a „idealului artistic" al modelatorilor este interpretată ca dovada introducerii unui nou element etnic in populaţia neolitică a Bulgariei, noul ideal artistic neavind legătură nici cu perioada anterioară, nici cu ceea ce urmează. Fără să poată preciza de unde a venit această nouă populaţie, autoarea împărtăşeşte ipoteza lui G. I. Georgiev care crede că statuetele din epoca bronzului din Ciclade s-au dezvoltat sub influenţa unei culturi neolitice mai vechi din Bulgaria, dar în acelaşi timp remarcă cu dreptate că între aceste două serii de statuete este un răstimp de mai bine de un mileniu, aşa încit ar fi imposibil de precizat unde se află „rădăcinile tradiţiei artistice a Cicladelor".

În etapa următoare, concepţia sculpturilor se schimbă din nou, fiind imposibil de crezut — ni se spune — că în decurs de un secol aceeaşi populaţie şi-a schimbat cu totul conceptele artistice, trecînd brusc de la statuete foarte stilizate la reprezentări cu totul diferite. Statuetele culturii Karanovo IV au capul modelat corect, cu trăsăturile feţei îngrijit redate. Totuşi apoi se spune că aceste

schimbări corespund acelora intervenite în viaţa spirituală şi în gustul artistic al comunităţii (deşi noi ne-am opri, în cazul de faţă, numai la a doua din aceste cauze), fără a se mai aminti de vreo schimbare etnică.

În culturile Karanovo V–VI din mileniul al IV-iea, sculptorul preistoric a excelat în redarea unor adevărate portrete umane. Statuetele feminine aşezate sînt toate modelate însărcinate, trăsăturile feţei sînt foarte stilizate şi generalizate (dar atunci nu mai poate fi vorba de portrete !). „Ideea legăturii dintre femeia-mamă şi copilul pe care il poartă şi ideea posterităţii" şi-ar găsi expresia artistică în poziţia miinilor, redate fie pe sîni, fie sub ei. Ni se pare însă că este cel puţin exagerat să se spună, pentru începutul eneoliticului, că femeia era socotită „răspunzătoare pentru continuitatea omenirii". Asemenea formulări, ca şi altele similare, pe care din lipsă de spaţiu nu le putem cita, sînt nepotrivite pentru epoca neo-eneolitică. În sfîrşit, pe lîngă femei mature reprezentate însărcinate sau purtînd copii in braţe etc., sculptorii au modelat şi statuete de tinere, cu „corpul zvelt şi elegant".

În prima parte a eneoliticului, în vestul Bulgariei statuetele erau decorate cu spirale şi linii curbe puternic incizate, acordindu-se o deosebită atenţie decorării şoldurilor şi feselor, dar în a doua parte a eneoliticului ornamentarea e mai discretă. În ceea ce priveşte statuetele masculine, tratarea feţei dă impresia unor portrete, dar ar fi trebuit precizat că pe lîngă statuetele care prezintă această caracteristică sînt şi altele care au obişnuitul cap discoidal cu nasul „en bec d'oiseau". Se spune apoi că unele detalii de modelare dovedesc intenţia artistului de a reda diferenţa de vîrstă dintre diferitele „portrete", ceea ce din exemplele prezentate pare verosimil pentru un cap de statuetă din tellul de la Čatalca (fig. 73), la care zbîrciturile feţei sînt redate prin crestături paralele piezişe pe amîndoi obrajii, şi pentru un cap de copil (fig. 79). Poziţia miinilor, redată la statuetele feminine numai în trei maniere, este în schimb foarte variată la cele masculine.

Afirmaţia că artistul preistoric reprezintă pe bărbaţi în rolul lor dominant atît în religie, cît şi în viaţa comunităţii (căci autoarea socoteşte, ca şi noi, că în eneolitic nu se mai poate vorbi de o societate matriliniară) este argumentată de faptul că unele statuete masculine au măşti pe faţă — dar acesta nu ni se pare a fi un argument convingător, deoarece se ştie că în cultura Vinča multe dintre statuetele sigur feminine sînt modelate cu măşti pe faţă ! Tot masculine ar fi şi statuetele ce poartă o cingătoare. Nejustificată ni se pare afirmaţia că acel capac de la Gumelniţa (publicat de noi şi în *Arta preistorică în România*, fig. 263), pe mijlocul căruia se află o statuetă (fragmentară) avînd în faţă, pe marginea capacului, două perechi de coarne şi in spate alta, ar „încorpora în chip clar înalta poziţie deţinută de bărbaţi în societatea preistorică", interpretare forţată, între altele şi pentru că statueta respectivă nu are indicat sexul.

Dintre statuetele de marmură, una singură ar fi masculină, dar din figura respectivă nu reiese neapărat acest lucru. Oricum, afirmaţia că figurinele antropomorfe de marmură din Bulgaria rămîn în unele privinţe neîntrecuta în evoluţia artei preistorice timp de mai multe milenii pare excesivă, deoarece unele dintre statuetele de lut (de exemplu „perechea" de la Hamangia) sînt adevărate capodopere.

Descriindu-se figurinele plate de os, atît de caracteristice culturii Gumelniţa, se face neaşteptata afirmaţie că „e foarte dificil să se determine sexul acestor figurine", deşi se ştie că *toate* au indicarea clară a triunghiului sexual ! În legătură cu celălalt tip de statuete de os (cu corpul convex-dreptunghiular), se spune că „şi ele apar în a doua jumătate a epocii bronzului" — ceea ce este desigur o greşală de *traducere*, căci ele aparţin tot eneoliticului şi tot culturii Gumelniţa-Karanovo VI.

Aceeaşi greşeală de traducere se face şi în privinţa statuetelor de aur din Bulgaria, „lucrate prima dată la sfîrşitul epocii bronzului... mai ales in NE Bulgariei", căci şi acestea aparţin eneoliticului. La data redactării lucrării nu se cunoscuseră încă nenumăratele piese de aur din necropola de lîngă Varna, aşa că acestea nu sînt menţionate.

Tot în acest capitol sînt descrise şi amuletele — de piatră, de os şi de *Spondylus* —, reprezentări foarte stilizate ale „capului omenesc".

În sfîrşit, în bronzul timpuriu lipsesc statuete antropo- şi zoomorfe, cu excepţia a două piese de os de la Dipsiska. După aceea se trece la descrierea statuetelor de tip Zuto Brdo-Gîrla Mare-Cîrna, descoperite în NV Bulgariei.

În capitolul privind statuetele zoomorfe se arată că „probabil la sfîrşitul eneoliticului taurul apărea ca simbolul îmbinării puterii şi tăriei conducătorului", pe motiv că şi unele statuete masculine ar fi avut umerii arcuiţi ca nişte coarne, explicaţie prea alambicată — fiind vorba pur şi simplu de simbolul puterii virile în general. Se mai afirmă apoi că, modelînd „reprezentările de animale, sculptorul din vechime a încercat să comunice cele mai caracteristice obiceiuri ale acestora", ceea ce este excesiv, în pofida cîtorva exemple invocate în sprijinul afirmaţiei.

După descrierea vaselor zoomorfe și a diferitelor obiecte de podoabă, lucrarea se încheie cu un rezumat și concluzii (urmate de o bibliografie de 113 studii și articole și de cele 92 de note). În fapt, concluziile au fost și ele cele mai multe formulate in diferitele capitole; se exprimă din nou convingerea că statuetele antropomorfe din neolitic arată poziția (*status*) superioară a bărbaților în societate, deși ni se pare că această poziție nu poate rezulta din sculptura neo-eneolitică, tocmai pentru că marea majoritate a statuetelor sint feminine. Existența credințelor religioase și a riturilor incă din neoliticul timpuriu, dovedite de descoperiri, ar vorbi despre „inaltul grad de organizare al triburilor care au locuit în Bulgaria în acea vreme", ceea ce nu ni se pare neapărat valabil, căci și cele mai primitive populații etnografice au credințe și mituri, fără a avea „un grad înalt de organizare". Prezența statuetelor și a ritualurilor funerare dovedește numai existența unor credințe și practici magico-religioase. Autoarea încheie cu sublinierea înaltelor „standarduri artistice" la care au ajuns triburile din Bulgaria în mileniile studiate.

Am stăruit mai mult asupra acestui volum al cărui text nu este prea amplu, în primul rind pentru că materialele prezentate au directe legături cu cele de pe o parte a teritoriului țării noastre și în al doilea rînd pentru că am socotit necesar să motivăm afirmația noastră că de multe ori autoarea trece la interpretări și afirmații ce depășesc în chip normal interpretările permise de materialele existente, multe dintre formulările sale părind anacronice, deoarece exprimă concepții moderne reflectate asupra manifestărilor artistice de acum citeva milenii. Dacă noi am păcătuit poate în lucrările noastre asupra artei preistorice din România, prin acordarea unei atenții prea mici formelor ceramice, autoarea păcătuiește în sens contrar, insistind foarte mult asupra formelor, și în orice caz mai mult decit asupra ornamentelor, care reprezintă totuși, după părerea noastră, cele mai valabile reușite artistice ale meșterilor neo-eneolitici. Am fi dorit ca ilustrația să fie mai numeroasă (sint în total numai 102 figuri), mai ales că în text se fac multe descrieri detaliate ale unor piese ce nu sînt ilustrate. S-ar putea obiecta dealtfel că această „ilustrație" nu este bine distribuită pe epoci și culturi, unele perioade fiind foarte bine reprezentate și altele aproape deloc. Oricum, volumul e binevenit pentru toți cercetătorii care urmăresc evoluția diferitelor aspecte ale culturilor neo-eneolitice din SE Europei.

Vladimir Dumitrescu

ION HORAȚIU CRIȘAN, *Ziridava*, Arad, 1978, 326 pagini, versiune în limba germană redată în paralel cu textul în limba română, 48 figuri, 130 planșe

Cercetările arheologice privind studierea antichităților dacice de pe meleagurile județului Arad depășesc actualmente durata a trei decenii. Rezultatele numeroaselor campanii de săpături sistematice au fost pe măsura strădaniilor depuse, concretizindu-se prin identificarea a nu mai puțin de 60 de puncte topografice cu vestigii de factură dacă, locuri situate atît în zona dealurilor zărăndene, cit și în cimpia mureșeană. Mare parte din acest consistent fond al diverselor urme de cultură materială de origine dacică a fost valorificat pe calea tiparului fie în articole inserate în anuarul Muzeului județean Arad, „Ziridava" — ajuns la cel de-al X-lea volum —, ori în lucrări aparte, editate prin grija organelor de resort din municipiul Arad, așa cum este volumul ce-l prezentăm în această recenzie.

Fără îndoială că între stațiunile dace scoase la iveală pe cuprinsul ținutului arădean, așezarea amplasată în hotarul comunei Pecica, prin diversitatea materialelor arheologice furnizate a stîrnit un viu interes. Din acest considerent ea a fost obiectul de studiu a nu mai puțin de patru campanii de mare amploare, eșalonate în anii 1960—1962 și 1964.

Cantitățile de-a dreptul impresionante de material arheologic obținut din secțiunile trasate au necesitat o îndelungată perioadă de timp pentru a fi prelucrate științific, fapt ce a făcut ca prezentarea lor exhaustivă in cadrul unei monografii să devină realitate deabia în anul trecut.

Așa cum se arată în primele file ale lucrării redactate de arheologul din Cluj-Napoca, Ion Horațiu Crișan — care a condus cercetările de la Pecica, punctul „Șanțu Mare" —, stațiunea respectivă cunoscuse, incepind din 1898, pină în anul 1943, nu mai puțin de nouă campanii de săpături. Dar, exceptind cercetările din ultimul an menționat, celelalte opt intervenții urmăriseră cu predilecție urmele de epoca bronzului, neglijind aproape cu desăvirșire nivelele dacice de locuire. Din acest motiv n-a fost posibil ca pe baza vechilor materiale, păstrate în majoritate la muzeul din Arad, să se interpreteze „just dife-

După descrierea vaselor zoomorfe şi a diferitelor obiecte de podoabă, lucrarea se încheie cu un rezumat şi concluzii (urmate de o bibliografie de 113 studii şi articole şi de cele 92 de note). În fapt, concluziile au fost şi ele cele mai multe formulate in diferitele capitole; se exprimă din nou convingerea că statuetele antropomorfe din neolitic arată poziţia (*status*) superioară a bărbaţilor în societate, deşi ni se pare că această poziţie nu poate rezulta din sculptura neo-eneolitică, tocmai pentru că marea majoritate a statuetelor sint feminine. Existenţa credinţelor religioase şi a riturilor încă din neoliticul timpuriu, dovedite de descoperiri, ar vorbi despre „înaltul grad de organizare al triburilor care au locuit în Bulgaria în acea vreme", ceea ce nu ni se pare neapărat valabil, căci şi cele mai primitive populaţii etnografice au credinţe şi mituri, fără a avea „un grad înalt de organizare". Prezenţa statuetelor şi a ritualurilor funerare dovedeşte numai existenţa unor credinţe şi practici magico-religioase. Autoarea încheie cu sublinierea înaltelor „standarduri artistice" la care au ajuns triburile din Bulgaria în mileniile studiate.

Am stăruit mai mult asupra acestui volum al cărui text nu este prea amplu, în primul rînd pentru că materialele prezentate au directe legături cu cele de pe o parte a teritoriului ţării noastre şi în al doilea rînd pentru că am socotit necesar să motivăm afirmaţia noastră că de multe ori autoarea trece la interpretări şi afirmaţii ce depăşesc în chip normal interpretările permise de materialele existente, multe dintre formulările sale părînd anacronice, deoarece exprimă concepţii moderne reflectate asupra manifestărilor artistice de acum cîteva milenii. Dacă noi am păcătuit poate în lucrările noastre asupra artei preistorice din România, prin acordarea unei atenţii prea mici formelor ceramice, autoarea păcătuieşte în sens contrar, insistînd foarte mult asupra formelor, şi în orice caz mai mult decît asupra ornamentelor, care reprezintă totuşi, după părerea noastră, cele mai valabile reuşite artistice ale meşterilor neo-eneolitici. Am fi dorit ca ilustraţia să fie mai numeroasă (sint în total numai 102 figuri), mai ales că în text se fac multe descrieri detaliate ale unor piese ce nu sînt ilustrate. S-ar putea obiecta dealtfel că această „ilustraţie" nu este bine distribuită pe epoci şi culturi, unele perioade fiind foarte bine reprezentate şi altele aproape deloc. Oricum, volumul e binevenit pentru toţi cercetătorii care urmăresc evoluţia diferitelor aspecte ale culturilor neo-eneolitice din SE Europei.

Vladimir Dumitrescu

ION HORAŢIU CRIŞAN, *Ziridava*, Arad, 1978, 326 pagini, versiune în limba germană redată în paralel cu textul în limba română, 48 figuri, 130 planşe

Cercetările arheologice privind studierea antichităţilor dacice de pe meleagurile judeţului Arad depăşesc actualmente durata a trei decenii. Rezultatele numeroaselor campanii de săpături sistematice au fost pe măsura strădaniilor depuse, concretizîndu-se prin identificarea a nu mai puţin de 60 de puncte topografice cu vestigii de factură dacă, locuri situate atît în zona dealurilor zărăndene, cit şi în cîmpia mureşeană. Mare parte din acest consistent fond al diverselor urme de cultură materială de origine dacică a fost valorificat pe calea tiparului fie în articole inserate în anuarul Muzeului judeţean Arad, „Ziridava" — ajuns la cel de-al X-lea volum —, ori în lucrări aparte, editate prin grija organelor de resort din municipiul Arad, aşa cum este volumul ce-l prezentăm în această recenzie.

Fără îndoială că între staţiunile dace scoase la iveală pe cuprinsul ţinutului arădean, aşezarea amplasată în hotarul comunei Pecica, prin diversitatea materialelor arheologice furnizate a stîrnit un viu interes. Din acest considerent ea a fost obiectul de studiu a nu mai puţin de patru campanii de mare amploare, eşalonate în anii 1960—1962 şi 1964.

Cantităţile de-a dreptul impresionante de material arheologic obţinut din secţiunile trasate au necesitat o îndelungată perioadă de timp pentru a fi prelucrate ştiinţific, fapt ce a făcut ca prezentarea lor exhaustivă in cadrul unei monografii să devină realitate deabia în anul trecut.

Aşa cum se arată în primele file ale lucrării redactate de arheologul din Cluj-Napoca, Ion Horaţiu Crişan — care a condus cercetările de la Pecica, punctul „Şanţu Mare" —, staţiunea respectivă cunoscuse, incepînd din 1898, pînă în anul 1943, nu mai puţin de nouă campanii de săpături. Dar, exceptînd cercetările din ultimul an menţionat, celelalte opt intervenţii urmăriseră cu predilecţie urmele de epoca bronzului, neglijînd aproape cu desăvîrşire nivelele dacice de locuire. Din acest motiv n-a fost posibil ca pe baza vechilor materiale, păstrate în majoritate la muzeul din Arad, să se interpreteze „just dife-

ritele fenomene legate de viața social-economică și spirituală a comunităților omenești care au viețuit de-a lungul veacurilor pe această movilă", fapt determinant in reluarea săpăturilor în anul 1960.

Monografia e structurată în cinci capitole, precedate atît de un „Cuvînt înainte", semnat de autor, cît și de o „Introducere", care prin dimensiuni și bogăția informațiilor poate, după opinia noastră, să fi considerată ca un prim capitol al lucrării. La rîndul său și această parte, de „preambul", e divizată în două secvențe intitulate: 1. „Situația geografică" (p. 11—15) și 2. „Istoricul cercetărilor" (p. 16—22), despre care se precizează că e redactat de E. Dörner.

Capitolul I, propriu-zis, se compune din cinci subcapitole, numerotate de la 1 la 5, avînd titlurile: 1. „Considerații generale" (p. 31—34) și 2, 3, 4, 5 „Săpăturile din anul 1960", la care se adaugă anii celorlalte campanii (p. 34—58). Apoi fiecare an de cercetare e descris în conformitate cu ordinea decapării suprafețelor investigate, fiind prezentate în total 6 secțiuni, în al căror perimetru apăruseră opt edificii, al căror rost și destinație constituie obiectul capitolului secund.

Cel de-al doilea capitol intitulat „Așezarea dacică" are o parte de „Considerații generale" (p. 69—74), iar în continuare subcapitolul „Edificii" se împarte in: a. Locuințe, b. Ateliere și c. Sanctuare. Referitor la aspectul construcțiilor se constată existența pe cuprinsul Daciei preromane a unor edificii analoage, a căror asemănare merge aproape pînă la identitate cu cele de la Pecica—Șanțu Mare. Planul clădirilor de la Popești-Novaci (județul Ilfov), Grădiștea Muncelului și Piatra Roșie-Boșorod (județul Hunedoara), Cetățeni (județul Argeș), București — așezarea getică situată pe malul lacului Tei sînt numai cîteva exemple în privința marii asemănări dintre construcțiile geto-dace din așezări situate la sute de kilometri unele de altele. Desigur că acest detaliu este un peremptoriu argument în privința unității civilizației materiale și spirituale a geto-dacilor de pe întregul cuprins de la nordul Dunării de Jos.

Sesizînd în cadrul așezării de la Pecica un centru fortificat, ateliere meșteșugărești, sanctuare, locuințe cu mai multe încăperi, autorul conchide pe bună dreptate că din punct de vedere edilitar antic aceasta aparținea categoriei localităților pe care dacogeții le numeau *dava*, fiind în multe privințe asemănătoare cu acele *oppida* cunoscute la celți (p. 69).

Marea diversitate a urmelor de cultură materială formează obiectul celui de-al treilea capitol al monografiei, intitulat „Descoperiri" (p. 109—160). Așa cum este firesc, începutul îl face prin prezentarea ceramicii, în care sînt descrise și comentate nu mai puțin de 25 de tipuri de recipiente (p. 113—143). Acest subcapitol poate fi considerat în multe privințe o completare pe care autorul o aduce cu experiența anilor de cercetare care s-au scurs de la apariția volumului său anterior, *Ceramica daco-getică*, București, 1969.

Subcapitolul secund se ocupă de obiectele metalice, relevînd că pe primul loc se inscriu uneltele, între care coasele și secerile vorbesc cu limpezime de principala ocupație practicată de locuitorii așezării dacice „pecicane" — agricultura. Cele mai numeroase piese mărunte din fier sînt cuiele și piroanele, care și ele își găsesc analogii în alte așezări dacogetice din interiorul ori din afara arcului carpatic, exemplificîndu-se prin descoperiri similare făcute în cetatea dacică de la Piatra Roșie și în așezările de la Sighișoara și Popești (p. 143—144).

Subcapitolul terț, „Obiecte de piatră, lut ars și os", cu toate că nu este prea extins, prilejuiește stabilirea de analogii din lumea geto-dacică însă din centre foarte îndepărtate de Pecica. Spre exemplu, cele două rîșnițe de mînă lucrate din tuf vulcanic poros avînd culoarea cenușiu-închisă își află similitudini atît în zona învecinată Sarmizegetusei Regia, cît și la Tilișca (județul Sibiu), Sighișoara (județul Mureș), Arpașu de Sus (județul Sibiu), Poiana (județul Galați), Piatra Neamț-Bîtca Doamnei, Popești (județul Ilfov) și Tinosu (județul Prahova).

Monedele, trei la număr, piese romane din argint, comentate in subcapitolul al patrulea, oferă indicii prețioase cu privire la datarea localității, și mai ales la stabilirea datei de sfîrșit a așezării de la Șanțu Mare. Dar considerațiile emise pe baza analizei materialului numismatic formează un pasaj aparte în capitolul următor.

Ultimul dintre diviziunile capitolului al treilea prezintă materialele de import cum sint: ceramica romană, elenistică, de origine celtică, precum și obiectele de bronz și sticlă. Mănunchiul acestui gen de descoperiri se alătură altor detalii care converg spre ideea că aici — în așezarea dacică de la Pecica — se desfăceau pe piața respectivei *dave* mărfuri venite de pe alte meleaguri, subliniind totodată, prin tipologie și origine, direcțiile spre care se îndreptau legăturile comerciale ale dacilor din vestul României. În același timp importurile descoperite în menționatul centru dacic contribuie la o mai precisă datare a nivelului de locuire în care au apărut (p. 160).

Odată epuizată prezentarea propriu-zisă a tuturor descoperirilor, se trece la datarea acestora, operațiune făcută în filele celui de-al patrulea capitol. Se conchide că există două niveluri de locuire dacice, cel vechi de

numit convențional *dacic II*, iar nivelul superior fiind numerotat *dacic I*, între ele nefiind nici un hiatus cronologic. Limita inferioară a celui mai vechi nivel se plasează în timp spre sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., iar veacurile al III-lea și al II-lea î.e.n. fiind ilustrate prin numeroase materiale, în special ceramică. Pe temeiul acesteia se preconizează că limita superioară a nivelului dacic vechi datează cam de la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. (p. 165). Referitor la incendiul de mari proporții care se pare că a pus capăt primei așezări, se preconizează că ar fi unul dintre acele „nesfîrșite războaie" despre care vorbește Strabon, lupte ce se purtau între diferitele uniuni de triburi daco-getice, din ce în ce mai puternice, cărora le va pune capăt marele rege Burebista în prima jumătate a secolului I î.e.n. (p. 166). Refăcută, așezarea de la Pecica-Șanțu Mare își continuă existența, dezvoltîndu-se necontenit, pînă în vremea războaielor daco-romane din secolul al II-lea e.n. Definitiva încheiere a existenței sale ar fi avut loc fie în primele decenii ale secolului al II-lea e.n., fie cu ocazia constituirii provinciei Dacia, ori în cursul unuia dintre cele două războaie (107/108 ; 117/118) purtate contra Imperiului roman de sarmații-iazigi cărora le vor fi fost aliați dacii rămași liberi (p. 170).

Monografia se încheie printr-un consistent capitol — al cincilea — de considerații istorice (p. 173—192), unde se aduc o serie de argumente prin care se atestă că stațiunea dacică situată în punctul Șanțu Mare poate fi identificată cu *Ziridava*, localitate ce e consemnată de Claudius Ptolemaeus în extremul vest al Daciei (p. 190). Chiar dacă într-un viitor apropiat sau mai îndepărtat alte descoperiri vor plasa *Ziridava* în altă parte, așezarea de pe malul drept al Mureșului, identificată între localitățile actuale Pecica și Semlac, va rămîne una dintre cele mai importante așezări de tipul *dava* din spațiul intracarpatic al Daciei (p. 192), iar săpăturile de aici reprezintă o reală contribuție la elucidarea unor probleme majore din istoria acestor meleaguri integrate organic în toate marile evenimente ale istoriei românești (p. 192).

Dar studiul monografic nu poate fi considerat încheiat odată cu sfîrșitul capitolului al cincilea, fiindcă în partea denumită „Anexe", pe lingă note și trimiteri bibliografice, lista abrevierilor și indicele general, sint inserate trei părți am putea spune subcapitole, avînd în vedere extensiunea și volumul de date transmise. În primul rînd „Explicația planșelor" e un veritabil catalog descriptiv (p. 209—262), de o reală utilitate pentru specialiști, înlesnind foarte mult modul de utilizare ca analogii a celor cîteva sute de obiecte dintre cele mai felurite cuprinse în planșe. Nu putem să trecem cu vederea nici interesantele studii semnate de Sergiu Haimovici (Studiul resturilor de faună, p. 263—290) și de V. V. Morariu, I. Ardeleanu și M. Bogdan (Studiul fizic al ceramicii din epoca Latène, p. 291—313), acesta din urmă reprezentînd o premieră într-o lucrare de arheologie apărută la noi în țară.

Exceptînd unele erori de tipar, cum este dubla consemnare a capitolului al treilea, sau cîteva omisiuni de litere, toate acestea fiind ușor de remediat de cititor, lucrarea semnată de Ion Horațiu Crișan, apărută sub egida Comitetului de cultură și educație socialistă a județului Arad, are calitatea și meritul de a crea, prin bogăția de date concrete și interpretarea lor în conformitate cu cele mai recente puncte de vedere ale științei istorice din anii noștri, o edificatoare imagine asupra uneia dintre principalele așezări dacice din vestul României, ținut în care înfloriseră în perioada Burebista-Decebal, într-un grad deosebit de avansat, civilizația materială și spirituală a strămoșilor daci.

Liviu Mărghitan

MARGARET M. ROXAN, *Roman Military Diplomas. 1954—1977*, University of London, Institute of Archaeology. Occasional Publication No. 2 (Printed by Whitstable Litho Ltd., Whitstable, Kent) Londra, 1978, 118 pagini, in 4°

Cuprins: Foreword, p. 5—6 ; Check List of diplomas and their literature, p. 7—13 ; Select bibliography, p. 14—16 ; Table of diplomas published since 1954, p. 17—18 ; A chronology of the published diplomas, p. 19—27 ; Critical signs, p. 28 ; Diplomas, p. 29—102 ; Appendix, p. 103 ; Indices, p. 104—117 ; Unpublished but already signalled, p. 118.

Importanța excepțională a documentelor epigrafice numite *diplome militare* romane este demult cunoscută și îndeobște apreciată, ea crescînd în chip firesc pe măsura sporirii an de an a acestor tăblițe de bronz, ce sînt copiile-„extrase" autentificate de pe decretele imperiale date pentru armatele auxiliare ale diferitelor provincii ale imperiului, acele *constitutiones imperatorum de civitate et conu-*

numit convențional *dacic II*, iar nivelul superior fiind numerotat *dacic I*, între ele nefiind nici un hiatus cronologic. Limita inferioară a celui mai vechi nivel se plasează în timp spre sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., iar veacurile al III-lea și al II-lea î.e.n. fiind ilustrate prin numeroase materiale, în special ceramică. Pe temeiul acesteia se preconizează că limita superioară a nivelului dacic vechi datează cam de la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. (p. 165). Referitor la incendiul de mari proporții care se pare că a pus capăt primei așezări, se preconizează că ar fi unul dintre acele „nesfîrșite războaie" despre care vorbește Strabon, lupte ce se purtau între diferitele uniuni de triburi daco-getice, din ce în ce mai puternice, cărora le va pune capăt marele rege Burebista în prima jumătate a secolului I î.e.n. (p. 166). Refăcută, așezarea de la Pecica-Șanțu Mare își continuă existența, dezvoltîndu-se necontenit, pînă în vremea războaielor daco-romane din secolul al II-lea e.n. Definitiva încheiere a existenței sale ar fi avut loc fie în primele decenii ale secolului al II-lea e.n., fie cu ocazia constituirii provinciei Dacia, ori în cursul unuia dintre cele două războaie (107/108 ; 117/118) purtate contra Imperiului roman de sarmații-iazigi cărora le vor fi fost aliați dacii rămași liberi (p. 170).

Monografia se încheie printr-un consistent capitol — al cincilea — de considerații istorice (p. 173—192), unde se aduc o serie de argumente prin care se atestă că stațiunea dacică situată în punctul Șanțu Mare poate fi identificată cu *Ziridava*, localitate ce e consemnată de Claudius Ptolemaeus în extremul vest al Daciei (p. 190). Chiar dacă într-un viitor apropiat sau mai îndepărtat alte descoperiri vor plasa *Ziridava* în altă parte, așezarea de pe malul drept al Mureșului, identificată între localitățile actuale Pecica și Semlac, va rămîne una dintre cele mai importante așezări de tipul *dava* din spațiul intracarpatic al Daciei (p. 192), iar săpăturile de aici reprezintă o reală contribuție la elucidarea unor probleme majore din istoria acestor meleaguri integrate organic în toate marile evenimente ale istoriei românești (p. 192).

Dar studiul monografic nu poate fi considerat încheiat odată cu sfîrșitul capitolului al cincilea, fiindcă în partea denumită „Anexe", pe lîngă note și trimiteri bibliografice, lista abrevierilor și indicele general, sînt inserate trei părți am putea spune subcapitole, avînd în vedere extensiunea și volumul de date transmise. În primul rînd „Explicația planșelor" e un veritabil catalog descriptiv (p. 209—262), de o reală utilitate pentru specialiști, înlesnind foarte mult modul de utilizare ca analogii a celor cîteva sute de obiecte dintre cele mai felurite cuprinse în planșe. Nu putem să trecem cu vederea nici interesantele studii semnate de Sergiu Haimovici (Studiul resturilor de faună, p. 263—290) și de V. V. Morariu, I. Ardeleanu și M. Bogdan (Studiul fizic al ceramicii din epoca Latène, p. 291—313), acesta din urmă reprezentînd o premieră într-o lucrare de arheologie apărută la noi în țară.

Exceptînd unele erori de tipar, cum este dubla consemnare a capitolului al treilea, sau cîteva omisiuni de litere, toate acestea fiind ușor de remediat de cititor, lucrarea semnată de Ion Horațiu Crișan, apărută sub egida Comitetului de cultură și educație socialistă a județului Arad, are calitatea și meritul de a crea, prin bogăția de date concrete și interpretarea lor în conformitate cu cele mai recente puncte de vedere ale științei istorice din anii noștri, o edificatoare imagine asupra uneia dintre principalele așezări dacice din vestul României, ținut în care înfloriseră în perioada Burebista-Decebal, într-un grad deosebit de avansat, civilizația materială și spirituală a strămoșilor daci.

Liviu Mărghitan

MARGARET M. ROXAN, *Roman Military Diplomas. 1954—1977*, University of London, Institute of Archaeology. Occasional Publication No. 2 (Printed by Whitstable Litho Ltd., Whitstable, Kent) Londra, 1978, 118 pagini, in 4°

Cuprins: Foreword, p. 5—6 ; Check List of diplomas and their literature, p. 7—13 ; Select bibliography, p. 14—16 ; Table of diplomas published since 1954, p. 17—18 ; A chronology of the published diplomas, p. 19—27 ; Critical signs, p. 28 ; Diplomas, p. 29—102 ; Appendix, p. 103 ; Indices, p. 104—117 ; Unpublished but already signalled, p. 118.

Importanța excepțională a documentelor epigrafice numite *diplome militare* romane este demult cunoscută și îndeobște apreciată, ea crescînd în chip firesc pe măsura sporirii an de an a acestor tăblițe de bronz, ce sînt copiile-„extrase" autentificate de pe decretele imperiale date pentru armatele auxiliare ale diferitelor provincii ale imperiului, acele *constitutiones imperatorum de civitate et conu-*

bio militum veteranorumque (CIL, III, p. 1 955; *privilegia militium veteranorumque de civitate et conubio*, p. 843), pe scurt *tabulae honestae missionis*: un fel de „livrete militare”, acte de eliberare din serviciul militar activ („lăsare la vatră”) și incetățenire *(civitas romana)* acordată ostașilor din trupele auxiliare; ele confirmau totodată dreptul de *conubium* (căsătoria legală) și cetățenia pentru soția și copiii existenți sau viitori și pentru toți urmașii. Ca atare, „diplomele” erau acte personale de însemnătate juridică, social-economică și politică fundamentală pentru foștii militari din trupele auxiliare (*alae* de cavalerie, *cohortes* de pedestrași, *numeri* și chiar din *cohortes praetoriae*); dar sint totodată, și mai ales, surse de informare asupra organizării provinciilor, a unităților militare, a cadrelor de comandament și a efectivelor trupei, a populației provinciale, conținind deci indicații rare sau unice, cu atit mai valoroase cu cit au dispărut cu totul marile arhive ale comandamentului militar suprem roman și ale comandamentelor de unități tactice ori ale armatelor provinciale.

Diplomele-*tabulae honestae missionis* ale ostașilor veterani au fost publicate într-o singură suită cronologică după criterii strict științifice, pentru prima dată la 1873 de Th. Mommsen, în CIL, III, p. 843—919, cu studiu comparativ și indice, dar cu imagini-desene numai la cinci din cele 58 piese; reluate cu adausurile apărute intre timp, după vreo două decenii în CIL, III, p. 1 955—2 038, la fel cu studiu comparativ și indice; apoi alte adause la p. 2 212—2 213, 2 328, 64—2 328, 72 (accessiones): regrupate integral în volumul ce conține numai „diplomata militaria” CIL, XVI (Berlin, 1936) de Herbert Nesselhauf, iar cele apărute în curs de alte două decenii de același in „*voluminis decimi sexti supplementum, diplomatum militarium supplementum*” (Berlin, 1955), insoțite pentru unele piese de excelente fotografii în planșe. În sfertul de veac ce a urmat, noile descoperiri de diplome și fragmente au sporit considerabil, cu aproape 100 piese, majoritatea publicate, citeva inedite in colecții muzeale sau pe la particulari, unele nesemnalate și chiar necunoscute specialiștilor, multe din ele greu accesibile pentru toată lumea, chiar dacă au apărut in publicații de circulație mai largă. Regruparea și reeditarea acestor noi „apariții” într-o publicație unitară făcută după criterii moderne era o necesitate stringentă a epigrafiei și istoriografiei armatei și Imperiului roman din primele trei veacuri ale existenței sale. Atare sarcină importantă și deloc ușoară a fost împlinită in chip magistral de epigrafista londoneză M. M. Roxan, cu o sirguință, tenacitate și competență impresionante, după o muncă susținută cu tenacitate și dirzenie, cutreierind multe țări, muzee, institute, biblioteci, pentru informare și documentare, apelind la toți eruditii epigrafiști, muzeologi, colecționari oameni de bine și adunind cu hărnicie de albină din partea a vreo 30 persoane și personalități ilustre (numite cu precizări, p. 5—6) date cunoscute ori necunoscute, chiar piese inedite (cunoscute cercetătorilor numai „din zvonuri”, ca nr. 14, diploma dată de împăratul Ulpius Traianus în a. 114 pentru provincia Tracia); grupate sistematic in ordine cronologică, piesele sint incadrate de o imensă bibliografie adusă „la zi” și de interpretări circumstanțiate, minime in suplementul *Roman Military Diplomas 1954—1977*, pe linia unei depline continuități organice cu CIL, III și XVI.

Tăblițele de bronz cu forma și textele lor sint editate, respectiv reeditate, de M. Roxan in general după vechiul sistem al redării printr-un fel de facsimil cu elegante litere „de tipar” (capitale, verzale) imitînd aproximativ prin desen forma tăbliței de bronz intreagă sau fragmentară cu liniile și contururile păstrate, care satisface, adevărat, necesitatea de a cunoaște compoziția și amănuntele textului antic, autentic (dacă lectura este riguros exactă, controlată); dar nu înfățișează decit foarte puțin, parțial sau chiar deloc adevărata față a piesei, adică forma cu particularitățile grafiei, ductul, stilul și tehnica scrierii, date ce sint instructive și foarte importante sub raport paleografic, deloc indiferente azi cind documentele scrise sint studiate spre a fi cunoscute sub toate aspectele, nu numai cel filologic (adică „textul în sine”): publicațiile de diplome au dat și dau fotografii sau desene fidele, exacte ale textului și eventual pieselor de legătură, capsula pentru sigiliile de ceară ale martorilor etc. (de ex. la nr 64, în MatArh, II 1956, p. 704, 706—708 la noi ș.a.); Mommsen a prezentat desene la numai cinci piese; Domaszewski nimic, dar Nesselhauf a dat excelente fotografii ale unor piese in planșe la urmă; noi am căutat in 1975 să realizăm o ilustrare cit mai amplă dacă nu completă a diplomelor existente din provincia Dacia (IDR, I, p. 69—164); in 1978, la Londra nu se dă nimic din materialul ilustrativ existent. disponibil; este o lacună regretabilă, cauzată poate de motive tehnice (sistemul de multiplicare). În schimb însă, recenta publicație londoneză strălucește prin bogăția comentariilor, amploarea bibliografiei, ca un model de eruditie, de spirit critic și acribie filologic-epigrafică, de simț gospodăresc in organizarea și dozarea materiei, cu toate că nu chiar toată lumea va fi de acord cu unele aspecte ale prezentării, ce vor fi arătate scurt mai

jos împreună cu unele rectificări și mici adause de bibliografie, antroponimie și interpretare.

Capitolul „Check list of diplomas and their literature" (p. 7—13) este un preludiu-sumar al repertoriului de piese-diplome cuprinzînd: provincia, data, locul descoperirii și păstrării piesei, bibliografia numerotată începînd cu 1 în ordine cronologică a tuturor publicațiilor, de fapt bibliografia completă (cu foarte mici lipsuri) ce este apoi repetată parțial în repertoriu; încît cine urmărește întreaga documentare a pieselor epigrafice trebuie să o facă simultan pe două registre-benzi, adică în acest „Check list" și în repertoriu (p. 28—103); evident deci că primul capitol este de prisos, tot acest material și bibliografia lui trebuia trecut la repertoriu, contopit cu acesta; era mai simplu și expeditiv, ușor de consultat. Cîteva *corrigenda*: **p. 7**, toponimul slavo-bulgăresc „Turnovo" e mai bine să fie transcris cu litere latine *Tîrnovo* (Tărnovo, ori Trnovo); colecția epigrafică a lui A. Dobó se intitulează nu „Inscriptiones ad res Pannonicas et Dacicas pertinentes extra fines earundem provinciarum repertae", cum este imprimat (cu inversare) la Londra, ci *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* (ed. a IV-a, Budapesta, 1975): dar citarea acestei cărți ca „102 ff." la fragmentul de diplomă descoperit la Apulum, din anul 99 este un produs al confuziei fișelor la Londra: Dobó nu dă în *corpus*-ul său diploma „Roxan nr. 7" care e din provincia Moesia Superior, nu din Pannonia ori Dacia, și nu se referă la aceste provincii romane. **P. 8**, „present location Zălau Museum" este o informație pe cît de optimistă pe atît de nefondată, cum s-a constatat după anul 1973. **P. 9**, nr 30 grecque. **P. 10**, cartea epigrafistului debreținez Dobó trebuie scrisă cu titlul în forma reală de mai sus. **P. 13**, fragmentul 2 a fost publicat anterior (ori simultan?) în revista Studii și materiale de muzeografie și istorie militară (București), 7—8, 1974—1975, p. 89—91.

În „Select bibliography" (p. 14—16) lipsesc unele abrevieri (ca ILM ș.a.): la **p. 14**, „Durry, M. 1939, *Le coorti pretorie*, Roma" acest titlu de carte aparține italianului A. Passerini (p. 15), iar monografia cu conținut și titlu identice a lui Marcel Durry se numește *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1938. **P. 15**, „iussa Instituti archaeologici Romani" este *iussu Instituti*...: „Studii și cercetări de istorie veche și arheologice" ultimul cuvînt este *arheologie*. **P. 16**, „Élét és Todomány" corect unguresțe este *Élet és Tudomány* (Viață și știință).

Capitolul „Table of diplomas published since 1954" putea fi integrat în repertoriul general al diplomelor din „suplementul" roxanian; dar următorul „A chronology of the published diplomas" (p. 19—27, pentru toate diplomele publicate pînă azi) apare necesar și foarte util.

La repertoriul diplomelor și Appendix (p. 29—103, în ordine cronologică) sînt necesare cîteva observații și rectificări de amănunt: **nr 3**, *Dassius Dasentis f. Pannon.* era un ilir din sudul Pannoniei Inferior recrutat direct (sau vărsat din altă unitate) în Ala Phrygum, unitate auxiliară ce nu este deloc necesar și nu e probabil să fi staționat vreodată în zona dunăreană („... the *ala* had been stationed in the Danubian area c. 63...") spre a putea să primească în efectivele sale pe iliro-pannonul Dassius. **Nr 5**, numele titularului e tracic, patronimicul său ar putea fi întregit cu cel mai frecvent antroponim tracic terminat la genetiv în *-is*: *Seuthi [Mucatral]is f. Scaen.* **Nr 6**, *Dolenti Sublusi f. Besso* are patronimic *unicum*, evident tracic și el, dintr-o bază indo-europeană de forma **sue-bh(o)-l-*, înrudit cu etnonimul italic *Sabelli*, zeul traco-frigian *Sabadius* etc. și un sufix tracic *-us-*. **Nr 8**, r. 10, ...*O RAMMI f(ilio)* e patronimic germanic (cf. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 184), in r. 11, *MABILI·FIRMI* este de întregit *Firmi [f(iliae) uxori eius]*. **Nr 14** este un text „diplomatic" primit condiționat („a nu se face nici un comentariu") din partea eruditei sofiote Maria Cicikova din ereditatea profesorului bulgar D. P. Dimitrov; publicat deci fără comentarii rezervate posesoarei documentului care-l va publica în curînd integral și după canoane: este o superbă diplomă întreagă din 19 iulie 114 dată de împăratul Ulpius Traianus fostului călăraș trac din cohorta IV Gallorum (în armata provinciei Thracia) *C(aio) Iulio C(ai) f(ilio) Valenti Tralli et Iulio f(ilio) eius et Valentinae fil(iae) ei[us] et Gaiae fil(iae) eius*, un text extrem de instructiv (între altele) pentru cunoașterea mecanismului prin care erau alese și aplicate numele individuale copiilor de ostași-veterani: în cazul de față fiul și cele două fetițe ale traco-romanului Caius Iulius Valens din tribul tracic (sau localitatea?) *Tralles* primesc cîte un singur nume individual după cele trei elemente ale antroponimiei curat romane a tatălui lor: Iulius, Valentina și Gaia.

După diploma **nr 15** („Traianus Incerto", fragment de abia două rînduri cu 7 și 3 litere, din provincia Mauretania) și înainte de **nr 16** trebuie intercalată piesa **nr 20** din nordul Daciei, fragment, dată unui ostaș cu numele păstrat numai parțial, dar cu gentiliciul sigur *-LPIO LANDION[i-* care după Ulpius Traianus a primit eliberarea din serviciu activ, cetățenia și numele gentiliciu (de familie),

deci documentul lui trebuie să fie din vremea acestui împărat (cum s-a stabilit în a. 1973), nu al succesorului său Aelius Hadrianus (cum îl consideră acum M. M. Roxan, plasîndu-l în chip arbitrar prin a. 118/122); de reținut însă justa rectificare adusă in textul fragmentar la lista de antroponime de către G. Alföldy (Heidelberg) în sensul că in r. 2 nu era localitatea *Acherae* din nordul Italiei, ci eventual *[et...]acherae An(a)m[ati* (?) *f(iliae) uxori eius]*, dacă *Acherae* n-ar putea să fie vreo localitate Hispania, căci unitatea auxiliară din care era eliberat *Ulpius Landio-* era foarte probabil *cohors I Hispanorum* de garnizoană în castrul Romănași (jud. Sălaj). La p. 48, nr 19 se citează „photographs Figs. 1 and 2 Bulletin de l'Institut d'archéologie bulgare 27, 188", dar este necesar a vedea și cita desenele-reconstituire ale diplomei (găsită lîngă satul Miroliubovo, la Burgas în estul Bulgariei) ce am dat in Dacia. N. S., XVI, 1972, p. 292. P. 50, **nr 21**, numele guvernatorului procuratorian al noii provincii Dacia Porolissensis este sigur *Livius Grapus* cum rezultă limpede din compararea celor două diplome fragmentare din a. 123. P. 57, **nr 30**, e de scris *greçque*. P. 66, **nr 41**, *P. Att[i Severi]* nu *Severo*. P. 70, **nr 47** (= CIL, XVI, 110), autoarea n-a înțeles chiar bine, in grabă, textul nostru explicativ în românește și scrie „Found Mehadia, present location Cluj Museum", în acest muzeu se află numai tabella II, fragment descoperit în ruinele castrului Mehadia-Plugova, iar tabella I (fragment ceva mai mare) se păstrează în Viena, cum s-a arătat în CIL, XVI, 110, în broșura noastră *Dacia și Pannonia Inferior*, București, 1973, și IDR, I, p. 121. Între nr 54 și 55 era necesar să se intercaleze o piesă „scăpată" din noul repertoriu: diploma din 7 febr. 160, tabella II găsită la Paestum în anul 1953 *ex gregale C. Iulio Seuthi f(ilio) Bitho Philippop. ex Thr(acia) et Marciae Acti(a)e Secundae ux(ori) eius Italic. et Longino f(ilio) eius et Bitho f. eius et Iuliae fil(iae) eius et Bendi fil(iae) eius. Descriptum et recognitum* (etc.), M. Mello—G. Voza, *Le iscrizioni latine di Paestum*, Napoli, 1968, p. 92, nr 66 (= Ann Épigr, 1975, nr 245). P. 78, **nr 55**, *Volsingo Gai f. Dardano*, nu *Gai. f.* P. 83, **nr 63**, tracul *Mucatralis Bit...* stabilit în *canabae* lîngă castrul auxiliar Samum (la Cășeiu, jud. Cluj) își are aici epitaful fragmentar CIL, III, 829, cum s-a relevat in IDR, I, p. 136. P. 99, **nr 77**, diploma din a. 236, dată *M. Aurelio M. f. Vellico Serdica* cu remarca editoarei „Vellicus is listed as a celtic name by A. Holder, *Alt-celt. Spr.*, III, 1907, col. 153, although S. Mašov suggest that his *origo* shows that he was Thracian..."; obîrșia tracică a ostașului-veteran „Marcus Aurelius Vellicus Serdica" este sigură, dar *cognomen*-ul său nu e nici celtic, dar nici tracic, ci romanul *Bellicus* cunoscut prin tot imperiul, cu scrierea (sau pronunțarea) lui *b* ca *v*, fenomen grafic sau fonetic ce nu era o raritate (ex. *Amavilis*, *Covnertus*, *Gavinius*, *Iacovus*, *lavoraverunt*, *liveri*, *Urvica*, *Zenovius* etc.); unul din martorii-*signatores* ai diplomei lui Aurelius Vellicus este (desigur nu întîmplător) un compatriot al său traco-roman cu pregnant cognomen tracic (la cazul genitiv) M. Aureli *Dizes*, terminația *-es* înțeleasă probabil ca un genitiv de tip grecesc, latin ar fi fost mai corect *Dizae*.

P. 100, la **nr 78**, cifra ultimă a diplomelor militare apărute după anul 1954 nu este cea reală (cf. piesa din Paestum), căci la p. 102 se reproduc cinci fragmente care la vremea lor evident că „are almost certainly parts of *diplomata* but have not been published with sufficient detail for inclusion in the numbered sequence"; nr 2—5 dintre fragmente sînt din provincia Dacia. P. 103 „Appendix" este o piesă fragmentară din 19 ianuarie 108.

Indices (p. 104—117): 1, martorii-semnatari (testes, signatores); 2, numele proprii ce apar în diplome; 3, guvernatori; 4, recipienții (titulari de diplome); 5, comandanții de unități auxiliare; 6, unitățile auxiliare *(alae, cohortes, numeri, classes)*; 7, popoare și localități, toate elaborate cu excepțională precizie și acribie filologic-epigrafică.

P. 118 „unpublished but already signaled" anunță vreo 13 piese și fragmente ce vor fi publicate ori sînt chiar sub tipar: nr 12 este din Dacia Superior, Micia (Vețel, jud. Hunedoara), descoperită (fragment minuscul) în săpătura arheologică lîngă castru (august 1977), dată de împăratul Aelius Hadrianus și publicată cu ilustrație in ActaMN, XV, 1978, p. 131—133.

Observațiile cu mici rectificări și mărunțișuri de mai sus nu pot și nu vor să scadă nimic din utilitatea fundamentală a „suplementului" diplomelor apărut in 1978, un excelent instrument de lucru, un ajutor indispensabil, elaborat cu deosebită competență, calități care justifică nădejdea că (după un interval de timp nu prea lung) eminenta epigrafistă londoneză M. M. Roxan va reuși să realizeze un volum de CIL, XVI al diplomelor militare absolut complet, cu comentarii ceva mai ample, integrale, cu ilustrația minimă grafică ori fotografică, redînd scrisul și particularitățile, formele de limbă latină din Roma veacurilor I—III e.n., toate aspecte și elemente de importanță fundamentală pentru cunoașterea armatelor, provinciilor și populațiilor în ansamblul Imperiului roman.

I. I. Russu

MARIA COMŞA, *Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII — X de la Bucov-Ploieşti)*, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978, 182 p.

Contribuţiile Mariei Comşa stirnesc totdeauna interesul specialiştilor prin obiectul investigat, prin noutatea ideilor, prin încheierile la care ajunge.

An de an Maria Comşa ne-a oferit studii şi articole de o bună ţinută ştiinţifică, în care adeseori sint definite modalităţi noi în înţelegerea unor probleme privitoare la etnogeneza poporului român, relaţiile acestuia cu neamurile în migraţie, structurile social-economice şi politice de pe teritoriul ţării noastre ş.a.

Acum, Maria Comşa vine în faţa specialiştilor şi a publicului cititor cu un volum, o monografie arheologică [1], în care sînt însumate rezultatele unor îndelungate investigaţii întreprinse sub formă de săpături arheologice în „punctele" Tioca şi Rotari, de pe teritoriul localităţii Bucov (jud. Prahova).

Întrucît situaţiile arheologice de la Bucov-Tioca şi Bucov-Rotari sînt considerate a fi identice, ele au fost tratate laolaltă, ceea ce, metodologic privind lucrurile, este cît se poate de firesc.

Economia cărţii se dezvoltă în cadrul următoarelor capitole : I. Introducere ; II. Tipurile de aşezare ; III. Stratigrafia ; IV. Locuinţele şi dependinţele lor ; V. Materiale de construcţie descoperite în diferite complexe ; VI. Ocupaţiile ; VII. Meşteşugurile. VIII. Îndeletnicirile (meşteşugurile) casnice ; IX. Ceramica (Aceasta este inserată în subcapitolele : A. Ceramica locală ; B. Ceramica de tip bizantin ; C. Consideraţii generale asupra ceramicii) : X. Obiecte de uz casnic ; XI. Instrumente pentru măsurat greutatea ; XII. Podoabe şi alte obiecte de import ; XIII. Armele ; XIV. Scrisul ; XV. Amulete, jocuri, instrumente muzicale, ritualuri ; XVI. Problema ritului şi ritualului funerar în aşezările de la Bucov — gropile arse şi cu cărbuni ; XVII. Concluzii.

După cum se vede, Maria Comşa ne dezvăluie în această lucrare o paletă largă de materiale şi probleme, unele mai interesante decît altele. Evident, în recenzia de faţă noi nu ne vom opri asupra fiecărui capitol în parte. În schimb, vom încerca să înregistrăm cît mai multe dintre observaţiile cu semnificaţie majoră şi care, prin ele însele, sînt de natură să înlesnească conturarea unei imagini fidele asupra realităţilor arheologice de la Bucov.

Evantaiul cronologic al aşezărilor de la Bucov se deschide cu vestigiile materiale (cioburi şi silexuri) din prima epocă a fierului (Hallstatt). Urmează apoi unele complexe din secolul al III-lea (la Bucov-Tioca), ori din secolul al IV-lea (la Bucov-Rotari). Acestora le succedă locuinţele şi nivelurile de vieţuire din epoca feudală-timpurie (secolele VIII—X), care, în fapt, constituie obiectul lucrării Mariei Comşa. În sfîrşit, cel mai recent nivel arheologic este reprezentat de un strat conţinînd urme de locuinţe şi morminte din secolele XV—XVIII (Tioca) şi „resturi sporadice" din secolul al XVII-lea (Rotari).

Locuinţele din epoca feudală timpurie (secolele VIII—X) se încadrează în două tipuri : bordeie şi „case de suprafaţă". Acestea din urmă, la rîndu-le, sînt şi ele de două feluri : „case puţin adîncite" şi „case construite la suprafaţa solului". La Bucov-Tioca sînt 23 de bordeie [2] şi 30 de case, iar la Bucov-Rotari, două bordeie şi 14 case dintre care 5 considerate de autoare a fi servit ca dependinţe sau ateliere.

Invocînd observaţii stratigrafice, Maria Comşa susţine că la Bucov-Tioca există trei etape de locuire caracterizate prin bordeie şi „două etape de locuire reprezentate prin case puţin adîncite, cărora le urmează [alte] două etape de case construite la suprafaţa solului" (p. 14). Să reţinem deci ! La Bucov au existat — după opinia Mariei Comşa — 7 etape de locuinţe. Prima etapă a bordeielor s-ar data în secolul al VIII-lea, a doua la sfîrşitul secolului al VIII-lea şi începutul secolului al X-lea, iar a treia la mijlocul secolului al IX-lea. Cît priveşte *casele puţin adîncite în pămînt*, unele s-ar data în a doua jumătate a secolului al IX-lea, iar altele la sfîrşitul secolului al IX-lea şi începutul secolului al X-lea, în timp ce ambele etape ale *caselor construite la suprafaţa solului* s-ar succeda în ceea ce a mai rămas din secolul al X-lea. Prin urmare, în concepţia Mariei Comşa aşezările de la Bucov-Tioca şi Bucov-Rotari şi-au desfăşurat existenţa pe parcursul a mai bine de 250 de ani [3].

[1] De reţinut că Maria Comşa a participat — alături de Gh. Ştefan, I. Barnea, E. Comşa — şi la elaborarea monografiei *Dinogetia*, I, Bucureşti, 1967.

[2] În realitate, sînt 24 de bordeie. Al 24-lea, figurat sub casele 19 şi 21, în planul de sub fig. 3, nu este înregistrat de autoare.

[3] Ţinînd seama de durata mare a existenţei aşezărilor de la Bucov ni se pare a fi relativ mic numărul locuinţelor şi al vestigiilor arheologice.

Confruntind afirmațiile autoarei cu situația reflectată in profilele publicate (fig. 3), cititorul va remarca cu ușurință că celor 7 etape de locuire nu le corespunde un număr egal de niveluri arheologice, cum ar fi de așteptat. Faptul, dacă nu se datorează unei deficiențe în tehnica înregistrării observațiilor, n-ar trebui să ne surprindă. Se știe doar că in condiții speciale unuia și aceluiași nivel ii pot corespunde mai multe etape de viețuire.

În continuare, Maria Comșa ne înfățișează pe îndelete locuințele, începind cu bordeiele și terminind cu casele (p. 16—42). Bordeiele au formă pătrată, iar, uneori, ușor trapezoidală. Laturile lor măsoară în jur de 4 m. Adincimea gropilor, socotită de la nivelul vechi de călcare (aflat cu circa 0,65 m mai jos de nivelul actual) variază intre 0,50 și 1,00 m. Pereții bordeielor, de la suprafața solului in sus, erau făcuți din birne. Acoperișul, totdeauna in două ape, se compunea dintr-un schelet de lemn învelit cu paie sau stuf. Paiele și stuful erau fixate cu pietre de riu (p. 16). Intrarea, formată din trepte de lut crutat, se găsește, de obicei, pe latura sudică a bordeielor. De reținut că in bordeiele de la Bucov nu au fost surprinse gropi de bucate.

Încălzirea și pregătirea hranei se făcea prin mijlocirea vetrelor deschise, amenajate într-unul din colțurile încăperii. Din reprezentările grafice rezultă cu limpezime că majoritatea vetrelor sint construite pe trei din laturile lor cu pietre. Multe dintre bordeie au cite două vetre: prima intr-un colț, iar a doua in mijlocul locuinței. Există in cazuri excepționale și bordeie cu 3 și chiar 4 vetre. Astfel, bordeiul nr. 3 de la Bucov-Tioca are trei vetre, iar bordeiul nr. 9, tot de la Bucov-Tioca, are 4 vetre. Din cind in cind s-au găsit și fragmente de „vatră cu marginea inălțată, fără a se putea stabili, dacă erau fixe sau portative" (p. 22—23). La p. 22 a lucrării Mariei Comșa se menționează existența unor coșuri (pentru sobe) „făcute din împletituri de nuiele lipite cu lut".

Casele „adincite puțin in pămint", dealtminteri ca și casele de la suprafața solului [4], au pereții „sprijiniți pe tălpi de lemn". Pereții sint din lipitură de lut aplicată pe un schelet de lemn ori din nuiele.

Vetrele de foc sint, mai mult sau mai puțin, adincite. La locuințele din ultimile două etape de viețuire se intilnesc și vetre înălțate ușor față de nivelul podelei. Și în aceste locuințe apar vetre cu margine. Încăperile de suprafață socotite a fi fost dependințe sau ateliere nu au vetre [5].

Acoperișul — de asemenea in două ape — era format dintr-un schelet lemnos, care susținea paiele sau stuful, fixate cu pietre de riu. Prin urmare, și in această privință se remarcă situații identice cu cele ale bordeielor.

Judicioasele observații ale Mariei Comșa privitoare la acoperișuri trebuie reținute, pentru că altfel, cititorul, ajungind la p. 43—44, ar putea fi tentat să creadă că „olanele" de la Bucov au servit la invelirea locuințelor cind — în realitate — ele vor fi slujit la construcția vetrelor de foc sau a altor „accesorii" ale încăperilor [6]. Din acest punct de vedere Maria Comșa a procedat corect inserindu-le în capitolul „Materiale de construcții". Dar pentru că a venit vorba despre olanele de la Bucov, se cuvine să atragem atenția că cele mai multe dintre exemplarele publicate la p. 43 sint, in fapt, conducte de apă. Ne referim la piesele 2—6 din fig. 28 și, in special, la piesele 8—11 din aceeași figură [7]. Capetele conductelor de apă se recunosc ușor prin „mufele" de îmbucare, indicate de autoare ca *praguri* delimitind „partea care intra sub olanul următor. . . de restul corpului" (p. 43). În treacăt fie spus, nicăieri n-au existat și nici nu există olane cu asemenea „praguri" (mufe). Se pare că însăși Maria Comșa se îndoiește de propria-i identificare de vreme ce la p. 44 admite posibilitatea ca „unele fragmente să provină și de la conductele de apă". Oricum ar fi, noi vom reține și presupunerea avansată — ce-i drept, timid — la p. 146 că „olanele și conductele" de la Bucov sint aduse de altundeva, de pildă, dintr-un centru fortificat aflat prin apropiere (probabil ca material de construcție [8], adăugăm noi).

În bordeie și în case s-au găsit, pe lingă ceramică, cuie, topoare, virfuri de săgeți, virfuri de lance, verigi, amnare, cuțite (toate de fier), fusaiole de lut (prisnele), unelte de os (sule), podoabe, constind din cercei de bronz sau aramă, mărgele de sticlă etc. Asemenea vestigii au apărut și în afara locuințelor. La locul potrivit ne vom opri asupra

---

[4] Din rîndul acestora din urmă face excepție casa 17.

[5] Surprinzător, dependința 2 de la Rotari, socotită a fi servit drept atelier de fierărie (p. 15), nu avea nici un fel de vatră de foc.

[6] Vezi, infra, nota 8.

[7] Piesa de sub 28/1 este reconstituită (in desen) greșit, dintr-un fragment de olan și unul de conductă.

[8] Nu este exclus ca unele conducte să fi fost refolosite ca „burlane" de vatră. Rămine de văzut dacă asemenea piese n-au cumva urme de funingine.

unora dintre ele. Deocamdată să reținem și descoperirea unei mari cantități de oase.

Analiza osteologică la care se adaugă observații strict arheologice au determinat-o pe Maria Comșa să conchidă — pe bună dreptate, socotim noi — că ocupația principală a locuitorilor de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari a fost creșterea vitelor. Agricultura venea pe locul doi. Desigur, vînătoarea nu era străină locuitorilor din amintitele așezări. Ne îndoim însă că ei se ocupau și cu pescuitul, așa cum presupune Maria Comșa în temeiul a 7 oase de pește dintre care 3 de crap (p. 47). În lipsa unor unelte specifice (cîrlige, harpune, greutăți pentru plasă) este mai bine să se presupună că locuitorii de la Bucov își procurau peștele pe calea „schimburilor de mărfuri" sau cel mult al pescuitului „întîmplător" despre care autoarea amintește în altă parte a lucrării sale (p. 144). Un meșteșug important îl constituia reducerea minereului de fier și, legat de el, prelucrarea fierului. Maria Comșa vorbește și de alte îndeletniciri cum ar fi, de exemplu: grădinăritul, prelucrarea osului, torsul, țesutul, prelucrarea pieilor și chiar extragerea lițeiului (!?).

Autoarea a pus un accent deosebit pe descrierea amănunțită a ceramicii, și bine a făcut, pentru că cititorul va avea astfel posibilitatea să-și făurească o imagine proprie privind noutatea cea mai frapantă a cercetărilor de la Bucov.

Aici, în „punctele" Tioca și Rotari se întîlnesc toate categoriile de vase caracteristice culturii Dridu[9]: ceramica nisipoasă lucrată la roata de mînă, ceramica cu linii lustruite arsă inoxidant ori oxidant (unele fiind înfrumusețate cu incizii), ceramica cu angobă, vopsită sau pictată. Alături de aceste categorii apare, însă, și o specie de vase neîntîlnită pînă în prezent în vreunul din obiectivele arheologice datate în secolele VIII—X și situate în regiunile de la sud de Carpați sau în zonele Dunării de Jos[10]. Avem în vedere oalele cu sau fără toartă modelate la roata rapidă, învîrtită cu piciorul.

Noi nu ne vom opri asupra speciilor de ceramică proprie culturii Dridu. Ele sînt, mai mult sau mai puțin, cunoscute specialiștilor. În schimb, vom insista asupra vaselor executate la roata rapidă încadrate de Maria Comșa în categoria „Ceramica cu decor incizat, lucrată la roata rapidă" (p. 60—66).

Pentru a înțelege specificitatea categoriei respective vom reproduce înseși cuvintele autoarei: „Ceramica din această grupă, lucrată la roata rapidă, este întotdeauna arsă oxidant. Vasele prezintă în interior dungi orizontale adîncite, care s-au format datorită turației rapide a roții. Pe mijlocul fundului vaselor, în interior se află fie o ridicătură ca un fel de umbo, fie o adîncitură [rezultată] în urma apăsării lutului cu degetele de către meșterul olar, atunci cînd a început modelarea vasului. Pe partea exterioară a fundului vasului se văd linii concentrice, urmele desprinderii vasului de pe roată prin tăierea cu sfoara" (p. 60). Așadar, vasele din această categorie ceramică se recunosc din punctul de vedere al tehnicii realizării prin dungile orizontale de pe fața interioară și „liniile concentrice" de pe fața exterioară a vasului. Asocierea celor două particularități trebuie neapărat reținută pentru că altfel vasele la care ne referim ar putea fi confundate cu unele recipiente (extrem de rare) din cultura Dridu avînd dungi orizontale adîncite, în interior, dar lipsite de cercuri concentrice pe fund. „Dungile orizontale" ale acestora din urmă au rezultat din modelarea lor la roata de mînă, învîrtită însă cu mai multă îndemînare.

„Tipurile de vase caracteristice pentru această categorie ceramică sînt [pe de o parte] borcanele... [iar pe de altă parte] oalele cu toartă de diferite dimensiuni avînd în general o formă elegantă și bine proporționată", ține să precizeze Maria Comșa (p. 60).

În privința formelor autoarea distinge următoarele variante de borcane (fără toartă)[11]: cu corpul ovoidal; cu corpul sferoidal; piriforme, cu diametrul maxim în regiunea umerilor; bitronconice sau „bitronconice rotunjite avînd diametrul maxim pe mijlocul vasului".

Ornamentul se compune cînd din linii orizontale dese acoperind aproape toată suprafața vasului, sau formînd benzi din linii orizontale, cînd din linii succesive, în val, „care uneori sînt subliniate de o bandă de linii orizontale" (p. 61). „Ca un element caracteristic pentru o anumită etapă de dezvoltare a acestei ceramici apare valul foarte larg...". „Benzile sau liniile în val sînt dispuse succesiv sau adeseori se întretaie între ele" (p. 61). Uneori este decorată și partea interioară a buzei.

Oalele cu toartă se încadrează în următoarele variante: cu corpul sferoidal sau ovoidal și cu corpul ușor bitronconic. De

---

[9] Referindu-se la această cultură, Maria Comșa se ferește, de regulă, să folosească termenul „Dridu".

[10] Unii cercetători datează anume faze ale culturii Dridu și în secolul al XI-lea; cf. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 143 și urm.

[11] În acest caz ne folosim de paranteză pentru a deosebi borcanele sau oalele fără toartă de cele cu toartă.

regulă, profilul buzelor este asemănător celor care caracterizează borcanele (fără toartă). Și în ceea ce privește formele, oalele cu toartă sînt „în general" asemănătoare cu borcanele (fără toartă). Toartele (ovale sau oval-aplatizate, cu sau fără nervuri în relief) încep de la nivelul buzelor. De cîteva ori au apărut și toarte circulare în secțiune. Unele vase sînt de dimensiuni mai reduse (ulcele). „Pe oalele și ulcelele cu toartă se întîlnește ornamentul compus din benzi de linii în val, întretăiate sau alcătuind « frunze de brad »" (p. 66). Va trebui să mai reținem că și buzele cîtorva dintre oalele cu toartă sînt decorate pe fața lor interioară. În categoria ceramicii cu decor incizat lucrată la roata rapidă se înscriu anume vase de provizii modelate din aceeași pastă din care a fost modelat restul recipientelor (p. 61).

Maria Comșa constată că ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă apare în toate complexele de la Bucov (începînd din secolul al VIII-lea și terminînd cu secolul al X-lea) laolaltă cu celelalte specii de vase caracteristice culturii Dridu[12]. Autoarea ține să precizeze că această categorie reprezintă în primele două etape de viețuire (secolul al VIII-lea — începutul secolului al IX-lea) numai 5—10% din totalul ceramicii și că procentul crește pînă la 50% în următoarele trei etape (începutul secolului al IX-lea—începutul secolului al X-lea) ca să scadă nițel, pînă la 45%, în ultimele două etape (începutul secolului al X-lea—sfîrșitul secolului al X-lea).

Originea provincial-romană a acestei ceramici s-ar fi transmis prin intermediul ceramicii Cîndești Ciurelu-Ipotești (specia lucrată la roata rapidă). Dealtfel, tot de origine provincial-romană este și cea mai mare parte a restului ceramicii[13]. Ce-i drept, în cadrul acestora din urmă apar anumite vase, mai puține la număr, care se dezvoltă din ceramica lucrată cu mîna dacică și chiar slavă. Autoarea surprinde și unele influențe nomade, ca să nu mai vorbim de cele bizantine consemnate într-un capitol aparte p. 106—114).

Plecînd de la „analiza" tipului de locuințe, a tipului de vatră, a ceramicii și a diferitelor obiecte de inventar Maria Comșa conchide că la Bucov sîntem în fața unui monument arheologic caracteristic, în componentele sale de bază, civilizației vechi românești din secolele VIII—X.

Rezultatele cercetărilor Mariei Comșa sînt de natură să ofere o perspectivă nouă asupra trecutului istoriei poporului nostru, iar aceasta cu atît mai mult cu cît nu există motive să ne îndoim că la Bucov avem de-a face, într-adevăr „cu o civilizație veche românească".

Desigur, mai rămîn de risipit unele disonanțe cronologice[14]. Pe cîteva dintre ele le vom semnala chiar aci. Parcurgînd paginile monografiei cititorul avizat este înclinat la un moment dat să dateze *ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă* către secolele XII—XIII. Noi nu ne vom opri asupra analogiilor ce se pot face în acest sens, dar vom atrage atenția că la Bucov au apărut și alte elemente de cultură materială — unelte, obiecte de uz casnic și podoabe — care, din punct de vedere cronologic, se încadrează *sigur* în vremurile de după secolul al X-lea. Ne referim în chip expres la piesa de lacăt

[12] Vezi, mai sus, tipurile ceramice caracteristice culturii Dridu.

[13] La p. 96 Maria Comșa, subliniind originea romană a tehnicii ștampilării vaselor, fapt remarcat de autoare încă din anul 1968, își însoțește afirmațiile cu nota 76 în care se precizează că „originea romană a acestor semne (citește tehnica de ștampilare *n.n.*) avîndu-le în vedere doar pe cele din Noricum este acceptată și de Petre Diaconu (Cf. *Păcuiul lui Soare*, I, p. 136), schimbîndu-și părerea mai veche". La drept vorbind, noi am admis originea romană a tehnicii ștampilării încă din 1966 (cf. Petre Diaconu, RRH, 5, 1966, 3, p. 491, nota 14), deci cu doi ani înainte de a ajunge Maria Comșa la aceeași concluzie. În *Păcuiul lui Soare*, I, p. 136 nu făceam altceva decît să subliniem — o dată în plus — abandonarea tezei originii slave a acestei tehnici pe care o mai susțineam încă prin 1958 (Cf. Petre Diaconu, în *Capidava*, I, București, 1958, p. 215—226). Nu pentru a ne satisface un inexistent orgoliu profesional, ci pentru a reașeza cronologia faptelor în făgașul adevărurilor vom reaminti aici că primul dintre cercetători (cel puțin în țara noastră) care a atras atenția asupra tradiției romane a tehnicii ștampilării vaselor din epoca feudală timpurie am fost noi (ce-i drept, bizuindu-ne *doar pe semnele de la Noricum*). Vezi și precizările noastre din SCIVA, 25, 1974, 2, p. 293 și, în special, nota 39.

[14] În recenzia noastră nu ne vom opri, în chip special, asupra pieselor susceptibile de a fi dintr-o epocă anterioară secolelor VIII—X, cum este, bunăoară, catarama de sub fig. 95/19, caracteristică mai degrabă așezărilor și necropolelor de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov. În această ordine de idei se cuvine să precizăm că nici unul dintre vestigiile materiale încadrate de Maria Comșa în secolul al VIII-lea nu se datează *numai* în secolul al VIII-lea, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă începuturile așezărilor feudale-timpurii de la Bucov nu sînt plasate prea devreme.

cilindric, din fer[15], publicată sub fig. 26/27a—27b și la „amnarul ovoidal cu capetele drepte"[16] de sub fig. 92/25, care n-au cum data înainte de secolul al XII-lea. Lacătele cilindrice de fier și amnarele cu capetele drepte se răspîndesc în spațiul geografic carpato-balcanic, cel mai devreme, la finele veacului al XII-lea[17]. Maria Comșa publică sub fig. 86/10 și 11 două fragmente de căldări de lut. Ambele cioburi aparțin tipului de căldare evoluat, întîlnit în regiunile intracarpatice în secolele XII—XIII[18].

Întrucît exemplele de acest fel pot fi multiplicate, ne întrebăm dacă nu cumva, dintr-o posibilă eroare de înregistrare stratigrafică, nivelele cuprinzînd ceramica decorată cu incizii și lucrată la roata rapidă n-au fost datate în secolele VIII—X în loc de secolele XII—XIII.

Oricum ar fi, rezultatele cercetărilor de la Bucov ne pun în fața unei situații peste care nu se poate trece ușor cu vederea. Ne referim la constatarea potrivit căreia *ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă* lipsește cu desăvîrșire din așezările și necropolele de tip Dridu din Muntenia, datate, după cum se știe, în secolele VIII—X, deci într-o epocă în care „ființau" și așezările de la Bucov. Mai mult, această specie ceramică lipsește chiar din așezările vecine Bucovului. Ea nu s-a găsit nici la Slon, nici la Vadu Săpat. Ea nu apare nici la Tîrgșor și nici măcar la Ploiești[19]. Drept urmare, ne întrebăm: care-i explicația că o atare ceramică nu „sparge" limitele așezărilor de la Bucov ca să ajungă și în alte locuri, situate la o depărtare numai de 10—20—30 km, într-o vreme cînd la Tioca și Rotari veneau — după cum ne asigură autoarea — elemente și „influențe" tocmai din zonele baltice, din Crimeea și de mai departe încă[20]? Este un subiect de meditație ce se cere deslușit în cazul în care nivelele cu ceramica incizată și lucrată la roata rapidă datează, într-adevăr, din veacurile VIII—X. În consecință, ar trebui explicată și prezența vestigiilor arheologice datate — așa cum am văzut mai sus — din secolele XII—XIII.

Să aparțină aceste vestigii unui nivel arheologic, altul decît cele înregistrate de Maria Comșa și nesurprins încă? Greu de crezut! Atunci, de ce n-ar fi posibil ca măcar o parte a locuințelor de la Bucov să dateze, de pildă, de la sfîrșitul secolului al XII-lea—începutul secolului al XIII-lea? Ce-i drept, într-o asemenea eventualitate ar rămîne neexplicată asocierea elementelor specifice secolelor XII—XIII cu altele din secolele IX—X[21]. Această dificultate ar putea fi totuși depășită dacă s-ar admite că la Bucov s-au operat, în vechime, anumite răzuiri și nivelări, în cursul cărora au fost antrenate elemente de cultură materială mai vechi în locuințele de suprafață

[15] Pentru analogie Maria Comșa, p. 28, nota 28, ne trimite la lucrarea lui B. A. Kolcin, în MIA, 38, 1958, Moscova-Leningrad, p. 154, fig. 127/g (citește fig. 127/d). Acest tip de lacăt însă nu datează din secolul al X-lea. B. A. Kolcin ține să precizeze la p. 162 că în așezările vechi rusești din secolele IX—X s-a folosit numai lacătul cubic sau trapezoidal și că după aceea la sfîrșitul secolului al XII-lea și în secolul al XIII-lea, se dezvoltă lacătele cilindrice, de fier. Pentru analogiile de rigoare și data cînd au circulat în regiunile noastre, lacătele cilindrice de fier, vezi Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, București, 1977, p. 44 și bibliografia de acolo.

[16] Pentru analogii și bibliografia respectivă, vezi *ibidem*, p. 40, fig. 25/2—4 și fig. 26/1—2 și 41.

[17] Vezi partea finală a notei 15 și nota 16. În categoria vestigiilor materiale care datează dintr-o vreme ulterioară secolului al X-lea intră și cîntarul reconstituit în desen la p. 119, fig. 94/3. În nota 126 autoarea scrie: „cîntare similare celui de la Bucov, cf. B. A. Kolcin, *op. cit.*, p. 162 fig. 134 și p. 164, fig. 136", scăpînd din vedere că exemplarele de acest gen din Uniunea Sovietică sînt datate *grosso modo* în secolele XII—XIII (vezi exemplarele de la Staraia Reazan, citate de B. A. Kolcin, *op. cit.*, p. 164). Interesant de subliniat totuși că aceste cîntare își trag originea din cîntarele din epoca romană.

[18] Din păcate, în privința căldărilor de lut din Transilvania nu există încă un studiu special.

[19] Sesizînd această situație, Maria Comșa încearcă să o atenueze la p. 151 în nota (de ce într-o notă?) nr. 220, recurgînd la piese *nepublicate* (și dece nepublicate?) provenind dintr-o colecție particulară (Salca-Oradea), din cercetări de suprafață (Cîmpineanca, jud. Vrancea, Oarța de Sus, jud. Sălaj) sau din săpături arheologice (Greoni-Banat, Noșlac și Dăbica — Transilvania). Cînd, în sfîrșit, se recurge la analogii cu piese publicate, cititorului îi este indicat doar un singur ciob (Mărăcinele, jud. Dolj), descoperit însă nu în săpături, ci în cercetări perieghetice. Noi nu ne îndoim de valoarea analogiilor operate, dar n-avem nici o certitudine că fragmentele ceramice pomenite mai sus aparțin unor așezări din secolele VIII—X.

[20] Aceeași întrebare privește tipul de locuință și tipul de vatră întîlnite la Bucov.

[21] De reținut că la Bucov s-a descoperit cu ani în urmă și un tezaur de monede bizantine conținînd — ca ultime emisiuni — exemplare bătute sub Manuel al II-lea Comnenul (1143—1181), cf. C. Preda, SCIV, 23, 1972, 3, p. 396.

și, invers, elemente de cultură materială mai noi în partea superioară din umplutura bordeielor. Iată, așadar, cîteva din nedumeririle noastre care constituie tot atîtea motive de reflecție asupra stratigrafiei de la Bucov. Dar, oricare ar fi soluția stratigrafică (și, implicit, cronologică) un fapt rămîne definitiv cîștigat : *realitățile arheologice de la Bucov reprezintă un facies pe cît de inedit pe atît de spectaculos al civilizației vechi românești.* Meritul revine Mariei Comșa.

Din păcate, în monografia Mariei Comșa și-au făcut loc și unele neajunsuri (ne întrebăm însă ce lucrare de acest gen este scutită de neajunsuri ?). În nădejdea că autoarea va găsi cîndva prilejul să le înlăture, noi îi vom semnala cîteva dintre ele. Mai întîi ne vom opri asupra a trei-patru nepotriviri din ilustrațiile volumului. Astfel, sigla C 23 din profilul de sub fig. 3, segmentul AB, trebuie citită C 13 Casa 13), iar sigla E—F din legenda figurii 3 trebuie citită F—G. Gropile de morminte din segmentul profilului H—I (fig. 3) — așa cum au fost desenate — par a fi avut o adîncime inițială de 0,30—0,32 m și, respectiv, 0,15—0,16 m, ceea ce este imposibil de admis. În segmentul B—C al profilului din fig. 3 nu apar urmele locuinței C6a, ceea ce înseamnă că în momentul desenării profilului, autorul săpăturii încă nu observase existența casei aflate deasupra bordeiului 2 (B2).

Așa-numitele „instrumente muzicale", de os, de la p. 136, fig. 104/2—3, figurate și pe copertă sînt publicate în poziție inversă. Firește, este o scăpare de atenție, asupra căreia nu ne-am fi oprit dacă am avea certitudinea că piesele sînt sigur datate. Plecînd de la împrejurarea că aplice oarecum asemănătoare, din bronz, se întîlnesc frecvent în epoca romană, ne întrebăm dacă piesele de la Bucov (probabil, garnituri de pieptene) n-au ajuns într-un complex feudal timpuriu prin antrenarea lor dintr-un nivel databil în secolele III—IV e.n.

Unele dificultăți se remarcă în tehnica analogiilor. De pildă, atunci cînd este vorba de cerceii simpli, de vîrfuri de săgeți, de mărgele mici de sticlă etc. se recurge la compararea lor numai cu elemente descoperite în complexe din secolele VIII—X, fără să se atragă atenția cititorului că acest gen de obiecte au o largă circulație în timp începînd din epoca romană și pînă în epoca feudală tîrzie. În alte situații analogiile sînt forțate oarecum. Vorbind despre cuțitul cu minerul terminat în volute (p. 115—116 și p. 117, fig. 92/21) Maria Comșa îi caută originea în regiunile baltice, ca pînă la urmă să-l compare cu o piesă de la Dinogetia-Garvăn, care — în realitate — este un sfredel [22].

Unele incongruențe au rezultat din compararea castroanelor cu suport (*chafing dishes*), de neîndoielnică tradiție bizantină, cu cele de la Corint [23], din Grecia (p. 108—112).

Întrucît vasele-*chafing dishes* apar la Corint, cel mai devreme, la sfîrșitul secolului al IX-lea (în realitate, secolul al X-lea) [24], iar la Bucov ele apar încă din secolul al VIII-lea autoarea opinează că tradiția acestora din urmă trebuie căutată în alt centru bizantin necunoscut încă și unde s-ar fi produs asemenea piese înainte de secolul al IX-lea Maria Comșa are dreptate presupunînd existența în Bizanț, în afară de Corint, și a altor centre cu o astfel de ceramică. Unul dintre ele este chiar Atena [25], dar ne grăbim să adăugăm că tipurile primare de vase-*chafing dishes* de la Atena datează tot din secolul al X-lea. Este locul să precizăm că vasele-*chafing dishes* (sau *cooking pots*, în denumirea lui Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930) după ce apar în veacul al X-lea, parcurg o etapă de maximă înflorire în prima jumătate a secolului al XI-lea. În Bizanț ele continuă să fie folosite pînă către sfîrșitul domniei lui Alexie I Comnenul (1118), adică pînă în primele două decade ale veacului al XII-lea [26]. Vorbind despre castroanele cu suport (*chafing dishes*) sîntem puși în fața următoarei situații : în timp ce exemplarele din Bizanț sînt datate în secolele X—XII, cele de la Bucov sînt datate în secolele VIII—X. Această discordanță ar putea fi înlăturată numai dacă se va dovedi că datarea exemplarelor din Grecia nu este asigurată încă.

---

[22] I. Barnea în *Dinogetia*, I, p. 83, notează că piesa are „un mic vîrf în spirală".

[23] Vasele de la Corint sînt publicate de Charles H. Morgan II, în *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts, 1942, p. 36—40, 178—181.

[24] Așa le datează Ch. H. Morgan II; întrucît însă cel mai vechi nivel de la Corint în care apar asemenea vase conține monede începînd cu Leon al VI-lea (886—912) și terminînd cu Constantin al VII-lea (913—959) (vezi Ch. H. Morgan II, *op. cit.*, p. 39, nota 8) se poate presupune că ele au început să fie modelate odată cu ultimii ani ai secolului al IX-lea.

[25] Alison Frantz, Hesperia, VII, 1938, 3, p. 434, p. 457, fig. 19/B1, p. 459, fig. 22, p. 460, fig. 24.

[26] Ch. H. Morgan II, *op. cit.* p. 40.

Altfel, va trebui să admitem că vasele-*chafing dishes* de la Bucov datează, cel mai devreme, din secolul al X-lea [27].

Dincolo de rezervele noastre, care n-au cum impieta asupra valorii globale a volumului recenzat, vom reliefa dăruirea, seriozitatea şi sîrguinţa cu care Maria Comşa şi-a elaborat opul. Descrierile şi observaţiile înregistrate sînt prezentate într-o strînsă îngemănare cu referinţele bibliografiei de rigoare. Expunerea documentelor materiale este colorată de puncte de vedere originale şi, uneori, soluţii inedite în ceea ce priveşte cronologia şi atribuirea lor etnică.

Ideile avansate vin în întîmpinarea sincerei dorinţe de a se elucida unele probleme ale genezei culturii materiale vechi româneşti. Reuşita citorva dintre ele nu mai este nevoie a fi subliniată. Rezultatele analizelor de sol, palinologice, osteologice, paleobotanice, sînt folosite într-un echilibrat raport cu datele arheologice.

Un cuvînt de laudă şi acurateţei stilului folosit. În sfîrşit, vom sublinia bogăţia şi elocvenţa ilustraţiei. Prin aceasta am reliefat numai o parte a meritelor lucrării Mariei Comşa. Oricum, ea constituie un succes pentru autoare şi — de ce n-am spune-o — pentru literatura arheologică din ţara noastră.

Petre Diaconu

---

[27] În această situaţie, însă, sîntem îndreptăţiţi să ne întrebăm: de ce vasele *chafing dishes* nu apar în aşezările de tip Dridu? Nu cumva totuşi exemplarele de la Bucov se datează în secolele XII—XIII?

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ACMIT	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secţia pentru Transilvania, Cluj.
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged.
ActaArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica, Krakow.
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oestereich-Ungarn, Viena.
AIIACluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca.
AIIN	Anuarul Institutului de istorie naţională, Cluj.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnEpigr	Année Epigraphique, Paris.
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchRozhledy	Archeologicke Rozhledy, Praga.
ArheologiaSofia	Arheologia, organ na arh. institut i muzei, Sofia.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi—Bucureşti.
ArhPamURSR	Arheologicni Pam'jatky URSR, Kiev.
ASUIaşi	Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi, Iaşi.
AUI	Analele Universităţii, Iaşi.
BAR	Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România.
BMI	Buletinul monumentelor istorice, Bucureşti.
BSG	Buletinul Societăţii de geografie.
BSNR	Buletinul Societăţii numismatice române, Bucureşti.
Buridava	Buridava. Publicaţie a Muzeului judeţean Vîlcea.
CIL	Corpus Inscriptionum latinarum.
DA	Ch. Daremberg-Ed. Saglio, *Dictionnaire des antiquités greques et romaines*, Paris.
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DRH	Documenta Romaniae Historica.
Drobeta	Drobeta. Publicaţie a Muzeului regiunii Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin.
ErdMuz	Erdélyi Múzeum, Cluj.
EvkDebrecen	A Debreceni Déri Múzeum Evkönyve, Debrecen.
EvkSzeged	A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve, Szeged.
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, Bucureşti.
Isvestija Družestvo	Isvestija na Varnenskoto arheologicesko Družestvo, Varna.
IzvestijaSofia	Izvestia na arheologiceskia Institut, Sofia.
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej, Varna.
JBLM	Jahrbuch des Landesmuseum Bukovina, Cernăuţi.
KSMoscova	Kratkie Soobscenija Instituta Arheologii, Moscova.
KSOdessa	Kratkie Soobscenia o polevih arheologiceskiv, issledovanijah Odesskogo Gosudarstvenogo arheologiceskogo Muzeja, Odessa.
MatArch	Materialy archeologiczne, Kracow.
MatArhSevPricernom	Materialy po arheologii Severnogo Pricernomor'ja, Odessa.

Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MaterialiADJ	Materiali. Archeološco Društva Jugoslavije.
MatIstMuz	Materiale de istorie și muzeografie, București.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.
MIA	Materialy i issledovanija po arheologia, Moscova.
NEH	Nouvelles études d'histoire, București.
Pontica	Pontica. Revistă a Muzeului de istorie naţională și arheologic, Constanţa.
PZ	Prähistorische Zeischrift, Leipzig—Berlin.
RevIst	Revista de istorie, București.
RevMuz	Revista muzeelor, București.
RadVoivodMuz	Rad voivodanskih Muzeja.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București.
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Regionalis Devensis, Deva.
SCIV(SCIVA)	Studii și cercetări de istorie veche (începînd din 1974 : Studii și cercetări de istorie veche și arheologie), București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București.
SCSIași	Studii și cercetări științifice, Iași.
SlovArch	Slovenská Archeologia, Nitra.
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București.
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova.
StudjineZvestiAUSAV	Studjine Zvesti Arheologického Ustavu SAV, Nitra.

REVISTE ŞI ANUARE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU, MUZICĂ, CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE, MUSIQUE, CINÉMA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" parait 4 fois par an. Pris d'un abonnement annuel : $ 30. Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P.O. Box 136—137, telex 11 226, 70 116, str. 13 Decembrie nr. 3, Bucureşti, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
71 021, Calea Victoriei nr. 125, Bucureşti, tel. 50.76.80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

D. M. PIPPIDI, **Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire**, 1975, 314 p., 24 pl., 38 lei.

* * * **Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania**, 1975, 324 p., 30 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripțiile Daciei romane**, I, 1975, 287 p., 2 pl., 31 lei.

ALEXANDRU ELIAN și ȘERBAN TANAȘOCA, **Fontes Historiae Daco-Romanae, III, Scriitori bizantini, sec. XI–XIV**, 1975, 571 p., 41 lei.

PETRE I. ROMAN, **Cultura Coțofeni**, 1976, 216 p., 1 pl., 34 lei.

EMILIAN POPESCU, **Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România**, 1976, 451 p., 42 pl., 63 lei.

D. PROTASE, **Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie**, 1976, 115 p., 24 pl., 25 lei.

M. MACREA și I. GLODARIU, **Așezarea dacică de la Arpașu de Sus**, 1976, 112 p., 5 pl., 8,25 lei.

I. I. RUSSU, **Elemente traco-getice în Imperiul roman și Byzantium**, 1976, 184 p., 19,50 lei.

R. VULPE, **Studia Thracologica**, 1976, 336 p., 26 lei.

* * * **Thraco-Dacica**, 1976, 351 p., 48 lei.

AL. SUCEVEANU, **Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n.**, 1977, 179 p., 28 lei.

PETRE DIACONU și SILVIA BARASCHI, **Păcuiul lui Soare, II. Așezarea medievală**, 1977, 219 p., 10 pl., 36 lei.

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, **Depozitele de bronzuri din România**, 1977, 391 p., 51 lei.

D. M. PIPPIDI și EM. POPESCU (sub redacția), **Epigraphica**, 1977, 287 p., 25 lei.

GR. FLORESCU și C. C. PETOLESCU, **Inscripțiile Daciei romane, II**, 1977, 276 p., 23 pl., 27 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripțiile Daciei romane, III**, 1977, 288 p., 2 pl., 26 lei.

* * * **Inventaria archaeologica**, fasc. 8, R. 51, 1977, 15 file, 5 lei ; fasc. 9, R. 52–R.63, 1977, 14 file, 5 lei ; fasc. 10, R. 70, 1977, 23 file, 9,50 lei.

EUGENIA ZAHARIA, **Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei**, 1977, 139 p., 2 pl., 10,75 lei.

PETRE DIACONU, **Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles**, 1978, 158 p., 8,25 lei.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria, IV**, 1978, 145 p., 70 pl., 34 lei.

MARIA COMȘA, **Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești)**, 1978, 183 p., 4 pl., 30 lei.

FLOREA MOGOȘANU, **Paleoliticul din Banat**, 1978, 152 p., 2 pl., 11 lei.

PETRE ROMAN și IOAN NÉMETI, **Cultura Baden în România**, 1978, 160 p., 8 pl., 18 lei.

D. TUDOR, **Oltenia romană**, 1978, 520 p., 5 pl., 41 lei.

SEBASTIAN MORINTZ, **Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I, Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic**, 1978, 216 p., 110 fig., 27 lei.

ION BARNEA și colab., **Tropaeum Traiani, I, Cetatea**, 1978, 258 p., 176 fig., 38 lei.

MARIA COJA și PIERRE DUPONT, **Histria, V, Ateliers céramiques**, 1979, 169 p., 52 fig., 27 pl., 39 lei.

S C I V A, tomul 30, nr. 3, București, 1979, p. 325–478

I. P. „Informația" c. 1384

Lei 25